

26598

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**ZEYNELOĞLU CİHANGİR'İN
MUHTASAR AZERBAJYCAN TARİHİ
ADLI ESERİNİN ÇEVİRİ VE
İNCELEMESİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN :
DOÇ.DR.ALİ AKTAN

HAZIRLAYAN:
HALİL ALTAY GÖDE

KAYSERİ - 1993

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	VIII

A. ZEYNELOĞLU CİHANGİR VE MUHTASAR AZERBAYCAN TARİHİ 1 - 19

1. Zeyneloğlu Cihangir'in Hayatı ve Eserleri.....	1
2. Muhtasar Azerbaycan Tarihi'nin Yazılması ve Önemi.....	1
3. Muhtasar Azerbaycan Tarihi'nin Görülen Eksikleri.....	5

B. MUHTASAR AZERBAYCAN TARİHİ (Metin).....20-138

BAŞLANGIÇ.....	22
BİRİNCİ BAB	
İLAN-I İSTİKLAL'DEN EVVELKİ ZAMAN.....	23-38

I. BİRİNCİ FASIL

1. Devr-i Kadim.....	23
2. Midya, Ağuvan (Arran) ve Albanya.....	23
3. Arran'da Bulunmuş Kurun-ı Kadimedeki Şehirler.....	24
4. Azerbaycan'ın Suret-i Tesmiyesi.....	26
5. Hududları.....	27
6. Türkler'in Azerbaycan'da İskânı.....	28
7. Azeri Türkleri.....	29

II. İKİNCİ FASIL

8. Arablar Zamanı.....	31
9. Arablar'ın Azerbaycan'da Birinci Seferleri.....	31
10. İkinci Seferleri.....	33
11. Üçüncü Seferleri.....	33
12. Hazarlar'ın Muhacematı.....	34
13. Azerbaycan'da Arablar'ın Usûl-i İdareleri.....	35
14. Arablar'ın İdaresinde Bulunan Ufak Milletlerin Hali.....	36

III. ÜÇÜNCÜ FASIL
SELÇUKİLER SALTANATI.....37

15. Selçukîler.....37
16. Usûl-i İdareleri.....38

İKİNCİ BAB

- ATABEĞLER DEVRE-İ İSTİKLALİYESİ.....39-44
17. Ahval ve Vaziyet.....39
18. Atabeğ İldeniz.....40
19. Atabeğ Muhammed (Cihan Pehlivan).....41
20. Kızıl Arslan.....41
21. Atabeğ Ebu Bekir (Nasruddin).....42
22. Atabeğ Özbek.....43
23. Celaleddin Harzemşah.....44

ÜÇÜNCÜ BAB

- MOĞOLLAR DEVRİ.....47-64
(İLHANLAR,ÇOBANİLER,CELAYİRLİLER)

24. Moğollar'ın İlk Seferleri.....47
25. İran ve Turan Memleketlerinin Padişahı Cengiz Han...47
26. Kaanlar.....47
27. Hülagu Han.....48
28. Abaka Han.....49
29. Teküder Oğul (Ahmed Han).....50
30. Argun Han.....51
31. Geyhatu Han.....52
32. Baydu Han.....53
33. Gazan Mahmud Han.....53
34. Olcaytu Han.....54
35. Ebu Said Bahadır Han.....55
36. Çobaniler (Sulduzî).....56
37. Celayirliler (İlkaniler).....57
38. Azerbaycan'da Celayirliler Tarafından Darb Edilmiş
Olan Meskukat.....61
39. Moğollar Devrinde Azerbaycan'da Mimariye Sanatı...63

DÖRDÜNCÜ BAB	
MÜSTAKİL KARAKOYUNLU VE	
AKKOYUNLU DEVRİ.....	65-81
I. BİRİNCİ FASIL	
KARAKOYUNLULAR HANEDANI.....	65
40. Türkmenler.....	65
41. Kabilelerin Farkı.....	66
42. Karakoyunlular Hanedanı.....	66
43. Timurleng Seferleri.....	67
44. Saltanatının Neticeleri.....	68
45. Yusuf Şah (Kara Yusuf).....	69
46. Şirvan Seferi.....	69
47. İskender Beğ.....	70
48. Cihan Şah.....	71
49. Hasan Ali Padişah.....	72
II. İKİNCİ FASIL	
AKKOYUNLULAR (BAYINDIRIYE).....	73
50. Akkoyunlular Hanedanı.....	73
51. Hasan Padişah.....	74
52. Uzun Hasan'ın Osmanlılar ile Münasebeti.....	74
53. Sultan Halil.....	75
54. Sultan Yakub.....	76
55. Baysunkur Han.....	77
56. Rüstem Beğ.....	78
57. Ahmed Paşa.....	79
58. Sultan Murad.....	79
59. Mehmed Mirza.....	79
60. Elvend Mirza.....	80
61. Türkmenler Devrinde Azerbaycan'da Sanat ve Maarif.....	80

BEŞİNCİ BAB	
MÜSTAKİL HANLIKLAR DEVRİ.....	82-109
I. BİRİNCİ FASIL	
AZERBAYCAN'DA OSMANLILAR HİMAYESİ.....	82
62. Birinci Sultan Selim Han Zamanı.....	83
63. Sultan Süleyman Kanuni Zamanı.....	83
64. Üçüncü Sultan Murad Han Zamanı.....	84
65. İkinci Sultan Ahmed Zamanı.....	85
66. İran Azerbaycanı.....	86
67. Dördüncü Sultan Murad Zamanı.....	88
II. İKİNCİ FASIL	
AZERBAYCAN'DAKİ MUHTELİF HANLIKLAR.....	91
68. Şirvan.....	91
69. Yeni Hanlıklar.....	94
70. Mugan.....	94
III. ÜÇÜNCÜ FASIL	
HANLIKLARIN SON VAZİYETİ.....	100
71. Şirvan (Şamahı) Hanlığı.....	100
72. Bakü Hanlığı.....	102
73. Sanat ve Maarif.....	103
74. Azerbaycan'da Hanlık Devrine Ait Asar-ı Atika.....	107
ALTINCI BAB	
RUSYA BOYUNDURUĞU.....	110-128
75. Azerbaycan'ın Ruslar Tarafından İstilasası.....	110
76. Azerbaycan'ın Kara Günleri.....	112
77. Vaka-i Siyasiye ve Askeriye.....	113
78. Bakü İstilasası.....	115
79. Vaka-i Siyasiye ve Askeriye.....	117
80. Lenkeran Muharebesi.....	120
81. Vaka-i Siyasiye.....	121
82. Erivan-Nahçıvan Muharebesi.....	122

II. İKİNCİ FASIL		
RUSYA BOYUNDURUĞU ALTINDA AZERBAYCAN'IN		
AHVAL VE VAZİYETİ.....	124	
83. Ruslaştırmak Politikası.....	124	
84. Maarife Mümanaat.....	125	
85. Münevverleri Tazyik.....	126	
86. Ermeni- Müslüman Müsademesi.....	127	
YEDİNCİ BAB		
MÜSTAKİL CUMHURİYET DEVRİ.....	129-138	
I. BİRİNCİ FASIL		
RUSYA İHTİLAL-İ KEBİRİ.....		129
87. Seym Eyyamı.....	129	
88. Mart Hadisesi.....	130	
89. Maverayı Kafkas Cumhuriyeti.....	132	
90. Maverayı Kafkas Hükümetinin Lağvı.....	134	
II. İKİNCİ FASIL		
AZERBAYCAN CUMHURİYETİ.....		137
91. İlan-ı İstiklâl.....	137	
92. Bakü'nün Kurtuluşu.....	137	
93. İstiklâlin Tasdiki.....	138	
MEHAZLAR.....	139	
SONUÇ.....	140	
BİBLİYOGRAFYA.....	141	
SÖZLÜK.....	144	
TARİHİ ESERLER VE MESKUKAT RESİMLERİ.....	146	
HARİTA.....	154	

ÖNSÖZ

Genel Türk Tarihi içinde Azerbaycan Tarihi ile Türkiye Tarihi, siyasi ve kültürel yönden birbirini tamamlayan bir zincirin halkaları gibidir. Türklük Dünyası'nın Türkiye'den sonra en önemli bölgesi olan ve Orta Asya Türklüğü'ne giden yolda bir köprü durumunda bulunan Azerbaycan ile ilgili bir çalışma yapmak, Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra bugünkü gelişmeler ışığında yararlı neticeler verecek ve "karınca kararınca" millî tarihimize katkıda bulunacaktır. Başka bir ifade ile, dün olduğu gibi bugün de Türkiye'nin anayurt ile bağlantısı Azerbaycan ile mümkün olabilecektir.

Bu cümleden olmak üzere, Tez hocam Sayın Doç. Dr. Ali Aktan'ın tavsiyesiyle Yüksek Lisans tezi olarak seçtiğimiz Zeyneloğlu Cihangir'in kaleme aldığı "**Muhtasar Azerbaycan Tarihi**" isimli eseri yeni harflere çevirip, eksiklerini tamamlayarak millî tarihimize kazandırmayı uygun bulduk.

Zeyneloğlu Cihangir adı geçen eserini önce Azeri Türkçesi ile yazmış ve fakat Azerbaycan'da yayımlama imkanı bulamadığından, Türkiye Türkçesi'ne çevirerek 1924'de İstanbul'da eski harflerle (Osmanlıca olarak) bastırmıştır. Müellif eserini en eski devirlerinden başlayarak 28 Mayıs 1918'de Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulup ve 12 Ocak 1920'de büyük devletler tarafından tanınmasına kadar Azerbaycan'ı coğrafi, siyasî ve kültürel yönden ana kaynak ve tedkiklere dayanarak ele almıştır. Aynı tarihlerde İstanbul'da, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olan Mehmed Emin Resulzâde'nin yazmış olduğu "**Azerbaycan Cumhuriyeti**" isimli bir eser de basılmış ve 1990'da yeni harflerle İstanbul'da yayımlanmıştır. Aynı şekilde Azerbaycan Millî Musavat Partisi'nin Mehmed Emin Resulzâde'den sonra lideri olan, Mirza Bala Mehmedzâde'nin tarafından yazılan, 1938'de Berlin'de ve 1991'de Ankara'da yayımlanan "**Millî Azerbaycan Hareketi**" isimli eser ile, yine anılan partinin üst düzey yöneticiliği ve Millî Meclis Başkanlığı yapan Kerim Oder'in kaleme aldığı ve 1982'de İstanbul'da basılan "**Azerbaycan**" adlı ana kaynakları da eklemek gerekir.

Zeyneloğlu Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi'ni eski harflerden yeni harflere çevirirken şu usûl uygulanmıştır ;

a. Eser, müellifin anlatımı bozulmadan aynen korunmuş, metinde parantez içinde geçen yer ve kişi adları siyah punto ile yazılmıştır.

b. Eserin metin kısmında görebildiğimiz eksiklikler, bulabildiğimiz bilgiler ve dipnotlarla giderilmeye çalışılmıştır. Müellifin dipnotları aslında olduğu gibi yıldızlarla (*) ve metnin sayfaları parantez içinde verilmiştir.

c. Müellifin verdiği bibliyografyaya, o günden bu güne yapılan incelemeler ilave edilmiştir.

d. Azerbaycan haritası, önemli tarihî eserlerin fotoğrafları ve meskukat resimleri çalışmanın sonuna eklenmiştir.

e. Zeyneloğlu Cihangir ve Muhtasar Azerbaycan Tarihi üzerine yaptığımız değerlendirme çalışmamızın başında verilmiştir.

f. Eski kelimeleri açıklayan sözlük ilave edilmiştir.

Ebadı küçük, ancak verdiği bilgiler itibarıyla bugüne kadar Azerbaycan Tarihi üzerine yazılan tarihlere göre önemi büyük olan, Zeyneloğlu Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi isimli eserinin yeni harflerle ve bilinen bilgiler ışığında tamamlanmış olarak ilim hayatımıza kazandırılması yolunda değerli teşvik ve katkılarını gördüğüm tez danışmanım Sayın Hocam **Doç. Dr. Ali AKTAN**'a, bölümdeki hocalarıma ve diğer emeği geçenlere saygılarımı ve teşekkürlerimi sunarım.

05.08.1993 - KAYSERİ

Halil Altay GÖDE

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
C.	: cilt
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
H	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
s.	: sayfa
S.	: Sayı
S.A.D.	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
M.	: Miladî
T.D.E.K.	: Türk Dünyası El Kitabı
T.K.	: Türk Kültürü
T.T.D.	: Tarihte Türk Devletleri
Trk.trc.	: Türkçeye tercüme eden
vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayınları

A. ZEYNELOĞLU CİHANGİR VE MUHTASAR AZERBAYCAN TARİHİ

1. ZEYNELOĞLU CİHANGİR'İN HAYATI VE ESERLERİ

Zeyneloğlu Cihangir'in hayatı hakkında, ne anılan eserinde, ne ansiklopedilerde ve ne de başka inceleme eserlerde bir bilgi bulamadığımız gibi, mektupla veya bizzat başvurduğumuz Azerbaycanlı ilim adamlarından da müellife ait şimdilik hiçbir bilgi edinemedik.

Zeyneloğlu Cihangir'in üzerinde çalıştığımız bu 222 sayfalık Muhtasar Azerbaycan Tarihi adlı eserinden başka Şirvanşahlar Yurdu isimli resimli ve haritalı 188 sayfalık bir eserin daha 1931 yılında İstanbul'da basıldığını, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün yayımladığı Türk Kültürü Dergisi'nin Azerbaycan Sayısı'nda yazılan "Kısa Bir Azerbaycan Bibliyografyası"ndan öğreniyoruz.¹

2. MUHTASAR AZERBAYCAN TARİHİ'NİN YAZILMASI VE ÖNEMİ :

Türk Tarihi'nin ilk **Türk Cumhuriyeti** olarak, Azerbaycan Türklüğü'nün istiklâl lideri olan **Mehmed Emin Resulzâde**'nin önderliğinde 28 Mayıs 1918'de Gence ve 15 Eylül 1918'de Türk askerleri ve Azerbaycanlı gönüllülerin de yer aldığı Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakü'ye girmesinden sonra da Bakü merkez olmak üzere kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin "komşularından pek geri kaldığı", "şanlı mazisine, alemşumûl servetine rağmen herkesçe mechul kaldığı", "ecnebler şöyle dursun civar müslümanlar bile onun mazisinden, tarihinden bihaber bulunduğu" ve "bu yolda yazılmış belli başlı bir esere bile tesadüf edilemediği" için "tarihimizi bilmek, şanlı menakibimizi öğrenmek ve istikbâl için de hazırlanmak kendimize bir farizedir" diyerek, Zeyneloğlu Cihangir tarafından bu "**Muhtasar Azerbaycan Tarihi**" kaleme alınmıştır.²

¹ Bak: *Türk Kültürü*, Mayıs 1964, sayı: 19, s.73.

² Zeyneloğlu Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul 1924, s.4'de "Başlangıç" kısmına bak.

Eser müellif tarafından önce Azeri Türkçesi ile yazılmış ve sonra "birbirini takip eden inkılaplar " sebebiyle "Azerbaycan'da neşrine imkan bulamadığından " , " her iki tarafın da anlayabileceği " şekilde, Türkiye Türkçesi'ne çevrilerek ³ , 1342/1924 tarihinde İstanbul Şems Matbası'nda; orta boy 222 sayfa, 38 resim, 3 harita ve meskukat şekilleriyle birlikte eski harflerle bastırılmıştır.⁴

a. Muhtasar Azerbaycan Tarihi'nin, Azerbaycan Tarihçiliğindeki Yeri ve Önemi :

Zeyneloğlu Cihangir, eserinin başlangıç kısmında sözünü ettiği gibi, Azerbaycan Tarihi üzerine yazılmış belli başlı bir eser bulunamadığı gerekçesiyle, Azerbaycan'ı tanıtmaya yolunda, bu ilmî eseri kaleme almayı uygun bulmuş ve bunda da başarılı ve faydalı olmuştur. Çünkü, bugüne kadar görebildiğimiz Azerbaycan Tarihi ile ilgili çalışmalar, Zeyneloğlu Cihangir'in eseri "Muhtasar Azerbaycan Tarihi" gibi, başlangıçtan 1920'li yıllara gelinceye kadar, tarihî gelişmeleri genel çizgileriyle bu özellikte içine alan başka bir eser yok denilebilir.⁵ Bu bakımdan eserin Azerbaycan Tarihi'ndeki yeri ve önemi büyüktür.

Zeyneloğlu Cihangir'in anılan bu eserinden başka , Mehmed Emin Resulzâde, Mirza Bala'dan sonra Azerbaycan davasının mücadele bayrağını elinde dalgalandıran Kerim Oder(1901-1981) tarafından yazılan " *Azerbaycan* " isimli eserde de Azerbaycan'ı tanıtıcı önemli bilgiler verilmiştir.⁶

Kerim Oder, Azerbaycan'da yetişmiş ve "Hür Azerbaycan" davasının yıllarca önderliğini yapmış bir şahsiyet olarak, bu eserinde Azerbaycan'ın tarihi, kültürel, sosyal ve iktisadi yapısını ana hatlarıyla dile getirmiş ve okurlarına ışık tutmuş, faydalı bilgiler vermiştir.

Azerbaycan'ın yakın tarihinin içinde önemli rol oynamış tanınmış fikir ve devlet adamlarından biri ve en önemlisi olan Mehmed Emin Resulzâde (1884-1955) tarafından kaleme alınan ve daha çok 1918-1920 arası Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş ve Ruslar tarafından

³ Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s.4.

⁴ Üzerinde çalıştığımız eser, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi*'nde 549 no ile kayıtlıdır.

⁵ Bak: Zeyneloğlu Cihangir, *a.g.e.*, s.4 vd.

⁶ Kerim Oder, *Azerbaycan*, İstanbul 1982, Adı geçen eser. Boğaziçi Yayınlarından 55 nolu eser olup ortaboy 180 sayfadır.

yıkılışını ele alan "*Azerbaycan Cumhuriyeti*" isimli eseri, 1922'de İstanbul'da eski harflerle basılmış ve önemli bir boşluğu doldurmuştur.⁷

Mehmed Emin Resulzâde, bu kitabında, başlangıcından beri içinde bulunduğu Azerbaycan milli hareketinin gelişmesini, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve hangi sebepler yüzünden Bolşevik Ruslar'ın eline geçtiğini en yetkili kalemlerden biri olarak dile getirmiştir.

Azerbaycan'ın millî mücadele hayatıyla ilgili olarak, büyük fikir ve mücadele adamı Mirza Bala Mehmedzâde (1898-1959) tarafından yazılan "*Millî Azerbaycan Hareketi*" isimli eser, ilk defa 1938 yılında Berlin'de basılmıştır. Millî Azerbaycan hareketi, Azerbaycan Türk miliyetçiliği ideolojisinin ana kaynaklarını oluşturan, Çarlık Rusyası'na karşı verilen 90 yıllık bir mücadelenin asrımızın başlarında geçirdiği merhaleleri kapsayan 12 ana bölümden ibaret olan bu eser, Azerbaycan Kültür Derneği Genel Sekreteri Ahmet Karaca tarafından yeniden yayına hazırlanmış ve 1991 yılında Ankara'da basılmıştır.⁸

Mirza Bala, başta Azerbaycan olmak üzere bütün Türk İlleri'nin ulu ve mukaddes ülküsü olan istiklâl ve hürriyet uğrunda yanan bir serdengeçti sıfatıyla ,çok derin bir fikir birikimiyle yoğrulmuş bir kalem ustası olarak da vazifesini yapmış ve bu güzide eseriyle, Azerbaycan'ı bütün Dünya'ya tanıtmaya çalışmıştır.

Azerbaycan Tarihi ile ilgili olarak verdiğimiz bu önemli üç örnek eser, "*Millî Azerbaycan Hareketi*"inde dava arkadaşları ve "**Türkçü, İslâmcı ve Medeniyetçi**" fikirleri ihtiva eden "**Musavat Partisi**"nin birbirini takip eden liderleri olarak; Mehmed Emin Resulzâde, Mirza Bala Mehmedzâde ve Kerim Oder tarafından yazılmış eserlerdir. Bu eserler içinde Kerim Oder'in "*Azerbaycan*" isimli eseri ,dünden bugüne Azerbaycan Tarihi'ni anlatırken; Mehmed Emin Resulzade'nin "*Azerbaycan Cumhuriyeti*" ve Mirza Bala Mehmedzâde'nin "*Millî Azerbaycan Hareketi*" isimli eserleri Azerbaycan millî hareketini bütün yönleriyle dile getirmişlerdir.

Adı geçen bu eserlerin hiç birinde ,ne Zeyneloğlu Cihangir'den , ne de "Muhtasar Azerbaycan Tarihi"nden hiç söz edilmemiş olması, eserin görülmediği izlenimini veriyor ki, bu durum da, orijinal ilmi

⁷ Mehmed Emin Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, İstanbul 1339-1341. Adı geçen eser yayına hazırlayanlar : Y. Akpınar-İ.M. Yıldırım-S.Çağın, İstanbul, 1990. Anılan eser ortaboy 205 sayfa olup, fotoğraflar ve haritalar ihtiva etmektedir.

⁸ Mirza Bala Mehmedzâde, *Millî Azerbaycan Hareketi*, yayına hazırlayan: Ahmet Karaca. Ankara 1991 . Eser orta boy, 239 sayfadan ibarettir.

anlayışı sergileyen mezkur eseri yeni harflere çevirip,değerlendirip,yayına hazır hale getirip ve sonra ilim aleminin hizmetine sunmak suretiyle, Azerbaycan Tarihi'nde önemli bir görev ifa edilmiş olacak; dolayısıyla da, Azerbaycan'ın istiklâl mücadelesi verdiği bu günlerde okuyuculara ve araştırmacılara ışık tutacaktır.

b. Muhtasar Azerbaycan Tarihi'nin Yazılışında Takip Edilen Usül:

Eser, "Muhtasar Azerbaycan Tarihi" adı altında İstanbul Şems Matbası'nda 1924 tarihinde hem Azerbaycan ve hem de Türkiye Türkleri'nin anlayabileceği Türkçe ile "Osmanlıca" olarak yayınlanmış, içinde 38 resim, 3 harita ve meskukat şekilleri vardır.

Zeyneloğlu Cihangir, "başlangıç"tan sonra, 7 bab halinde yazdığı eserinin birinci babında: Azerbaycan'ın istiklâlinde önceki zamanı; ikinci babında: Atabeyler Devri'ni; üçüncü babında: Moğollar Devri'ni; dördüncü babında: Karakoyunlular ve Akkoyunlular Devirleri'ni; beşinci babında: Müstakil Hanlıklar Devri'ni; altıncı babında: Rusya boyunduruğu altındaki devri ve yedinci babında ise: Müstakil Cumhuriyet Devri'ni ana hatlarıyla dile getirmiştir.

Eserin yazılmasına esas olan fikir, Zeyneloğlu Cihangir'in ifadesiyle: "*kendimizi bilelim, başkalarına da tanıttıralım*" olduğuna göre, Azerbaycan'ın ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanıtmak ve hem Türk, hem İslâm ve hem de Avrupa kamuoyunu kazanarak, siyasî teşkilatlara girmektir. Müellif: "*bunu her bir Türk bilmeli ve anlamalıdır... aksi takdirde istiklâlimiz gayb ve koca bir millet mahkum indiras olur*"⁹ demekle, hem çağındaki Azerbaycan'ın ve hem de günümüzdeki Azerbaycan'ın durumuna ışık tutan kalıcı ve güzel sözler söylemiştir. Ders alabilenlere ne mutlu.

c. Muhtasar Azerbaycan Tarihi'nin Yazılışında Görülen Kaynakların Önemi:

Zeyneloğlu Cihangir, adı geçen eserini yazarken,hem " Azerbaycan'ı karış karış gezerek, bizzat görüp,işittiği" bilgilerden, hem ana kaynaklardan ve hem de yerli ve yabancı tedkik eserlerden

⁹Zeyneloğlu Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, s.4-5.

yararlanmıştır.Bu ana kaynak ve tedkiklerden birkaçı: **Tarih-i Taberi, Tarih-i Guzide, Ravzatü's-Safa, Habibü's-Siyer, Nüzhetü'l-Kulub, Tarih-i Kavm-i Türk, Şecere-i Terakkime, Kamusu'l- Alam, Necip Asım'ın Türk Tarihi, Ahmed Rasim'in Osmanlı Tarihi, Stanley Lane-Poole'ün Müslüman Hanedanları ve Markof'un Celayirliler Meskukatı** olarak sayılabilir. Ayrıca müellif, günlük yayınlanan Türkçe ve Rusça gazetelerden, Rusça coğrafya mecmualardan da faydalanmıştır. Bunlardan başka müellif, Azerbaycan'daki tarihî yapıları, kitabeleri ve sikkeleri de görmüş ve hatta kendi özel meskukat koleksiyonundan bir bölümünü eserine almıştır.Bütün bunlar, müellifin eserini, şartlar ve imkanlar elverdiği ölçüde ilmî usüllere uygun bir şekilde yazdığı ve ilim aleminin hizmetine sunduğunu göstermektedir.

Görülüyor ki, Zeyneloğlu Cihangir, Azerbaycan Tarihi üzerine yazılan eserlerden farklı ilmî ve millî anlayışla "**Muhtasar Azerbaycan Tarihi**" ismiyle, diğer çağdaş tedkik eserlere göre, muhtevası zengin bir eser meydana getirmiştir.

3. MUHTASAR AZERBAYCAN TARİHİ'NİN GÖRÜLEN EKSİKLERİ

Zeyneloğlu Cihangir tarafından kaleme alınan "**Muhtasar Azerbaycan Tarihi**" adlı eser,yukarıda da ifade edildiği gibi, Azerbaycan'ın en eski devirlerinden başlayarak 28 Mayıs 1918'de ilân edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 12 Ocak 1920 tarihinde İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümetleri tarafından tasdik edilmesine kadar, Azerbaycan'da meydana gelen gelişmeleri, tarihî seyir içinde genel çizgileriyle içine almıştır.

Biz, adı geçen eserde görülen eksiklikleri , o tarihten bugüne yayınlanmış eser ve makalelerin ışığında, ana hatlarıyla iki yönden gidermeye çalışacağız:

Bunlardan birincisi: müellifin kaleme aldığı Azerbaycan Tarihi'nin eski devirlerden 12 Ocak 1920 tarihine kadar verilen bilgilerde görülen eksiklikleri, imkanlar ölçüsünde, kısa malûmat dipnot ve kaynak bilgisiyle gidermeye çalışmak.

İkincisi ise: 12 Ocak 1920'den 1990'lı yıllara kadar Azerbaycan Tarihi ve Kültürü hakkında genel bilgiler vererek, Zeyneloğlu Cihangir'in adı geçen eserini,yine imkanlar dahilinde tamamlayarak, okuyucuların bilgisine sunmaktır.

a. Muhtasar Azerbaycan Tarihi'nde, Başlangıçtan 1920'li Yıllara Kadar Görülen Eksiklikler:

Eserde görebildiğimiz eksik ve hatalı bilgileri,metne müdahale etmeden,dipnot açıklamalarıyla ve kaynak bilgisi vermek suretiyle gidermeye çalıştık. Ancak önemine binaen "Azerbaycan'ın Türkleşmesi" konusunu ayrı olarak buraya alıyoruz.

Azerbaycan, bilindiği gibi halkının çoğunluğunu Türkler'in teşkil ettiği ve Türk millî kültürünün eşsiz eserler meydana getirdiği bir ülkedir.M.Ö. 7.Yüzyıllarda bu ülkede yaşadığı tahmin edilen Zerdüş'tün talimlerinde eski Türk inancının izleri görüldüğü gibi,efsaneleşmiş Türk millî kahramanı Alp Er Tunga'nın başkenti de orada bulunmaktadır.Daha milad sıralarında çeşitli Türk akınlarının uğrak yerlerinden biri olan Azerbaycan, 4. Yüzyıldan itibaren Hun, Sabır, Hazar, Bulgar, Oğuz, Peçenek, Kıpçak Türkleri'nin iskan yeri olmuş, Selçuklular,Atabeyler,Kara ve Akkoyunlular,Safevi,Avşar ve Kaçar sülaleleri, Azerbaycan bölgesinde bazen Kafkas Dağları'nı aşan,bazen bütün İran sahasını kaplayan kudretli devletler,imparatorluklar kurmuşlardır.Azerbaycan, bilhassa Selçuklular ve Atabeyler zamanında önemli imar görmüş ve yakın- doğunun en güzel beldelerinden biri haline gelmiştir.¹⁰

"Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihi Üzerine", şimdiye kadar görebildiğimiz kadar Türkiye'de değerli hocalarımız Ord.Prof.Dr. A.Z.Velidi TOGAN¹¹ ve Prof.Dr. Faruk Sümer¹² araştırma yapmışlar ve bu konuda kitaplar ve makaleler yazmışlardır.Elimizdeki bu araştırmalardan hareketle "Azerbaycan'ın Türkleşmesi" ve Türkiye ile aralarındaki kültür bağı ele alınacaktır.

Selçuklular'dan önce de, çeşitli Türk boylarının Azerbaycan'a geldiği biliniyorsa da¹³ , Azerbaycan'ın sistemli bir şekilde asıl imar ve iskanı Selçuklular ile başlamıştır.Bu cümleden olmak üzere,"Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihi",başlıca üç devirde ele alınabilir:Bu devirlerden ilki

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu , " Millet Anlayışımız ve Azerbaycan", *Türk Kültürü*, Mayıs 1964, S.19, s.8.

¹¹ Bak: A. Zeki Velidi Togan, " Azerbaycan'ın Etnoğrafyasına Dair", *Azerbaycan Yurt Dergisi*, İstanbul 1933, S. 14,15,18. Aynı müellif , " Azerbaycan " , *İA. C.2*, s.100 vd. Aynı müellif, *Umûmî Türk Tarihine Giriş, I.* İstanbul 1970, s.189-192, 238-243; Kerim Oder , *Azerbaycan* , s.31-74.

¹² Bak: Faruk Sümer, "Azerbaycan Türkleşmesi Tarihine Umûmî Bir Bakış", *Belleten*, XXI/83, Ankara, Temmuz 1957, s.429-447.

¹³ Bak: Togan, "Azerbaycan", *İA.* , s.97-100.

Selçuklu, ikincisi Moğol, üçüncüsü ise Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler devirleridir.

Selçuklu Devri'nde Azerbaycan, Türkleşmeye başlamış, Moğol Devri'nde inkişaf etmiş ve Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler Devirleri'nde Türkleşme işi tamamlanmıştır.

Önce Selçuklu Devri'ndeki gelişmeleri ele almaya çalışalım: Bilindiği gibi, Oğuz veya Türkmenler, Selçuklu Devleti'nin kurucuları olarak, Maveraünnehir'den hareketle Akdeniz kıyılarına kadar gitmişler ve geniş imparatorluğun çeşitli yerlerine dağılmışlardır. Bu arada onlardan önemli kollar da Azerbaycan'a gelip, bu ülkede yurt tutmuşlardır. Bu yerleşmenin 1076'larda Sultan Melikşah zamanında olduğu bilinmektedir.

Selçuklular'ın Sultan Melikşah'ın 1092 tarihinde vefatından sonra, her birinin başında hanedan azasından birinin bulunduğu muhtelif devletlere bölünmesi üzerine, Azerbaycan, Irak Selçuklu Devleti'nin eyaletlerinden biri olmuştur.

Irak Selçuklu Devleti'nin de, ötekiler gibi, askeri bakımdan devletin kurucuları Türkmenler'den daha çok, diğer Türk kavimlerine mensup memlûklere dayandığı ve bu devletin emirlerinden çoğu da memlûktür. Bununla birlikte fatih Türkmenler, Türk memlûklerinin yanında yine mühim bir askerî unsur olarak kalmışlardır. Türkmenler'den de Emirler çıkmıştır ki, bunlardan birisi Has Bey adıyla tanınmış olan Bey Aslan olup; Azerbaycan'daki Oğuz Beyleri'nden birinin oğlu olan Has Bey'in en yakın arkadaşları arasında Huzistan Hâkimi Avşar Beyi Şumla da vardı. Yine onun Atabeyliği veya Beylerbeyliği zamanında başlıca emirler arasında görülen Kaymazoğlu İl-Kavşut da Türkmen idi.

Selçuklular Devri'nde Türkmenler, bilhassa Kuzey Azerbaycan'da Arran ve Mugan denilen bölgelerde, Güney Azerbaycan'da da Urmiye Gölü'nün batısında kalan yerlerde yaşıyorlardı. Güney Azerbaycan'ın Tebriz, Merağa, Erdebil, Halbal vilayetleriyle Cibal bölgesinde Türkmen unsuru azdı. Bu sebeple "**Türkleşme**", Güney Azerbaycan'da ve kısmen Kazvin, Hemedan gibi mıntikalarda Kuzey Azerbaycan'a göre daha geç ve hatta daha az kuvvetli olmuştur. Adı geçen yerler, Selçuklu Devri'nde umumiyetle memlûk ve memlûk-oğlu emirlerle iktâ edilmiştir.

Türkmenler'in Arran'da Güney Azerbaycan'a göre çok daha kalabalık bir halde bulunmaları, bu bölgenin onların kendi hayat tarzlarına daha uygun bir yer oluşundan çok fazla buranın bir uc vilayeti olmasıyla

ilgilidir.Bilindiği gibi,Türkiye Selçuklu Devleti'nin uc bölgesinde de Türkmenler pek kalabalık bir halde yaşıyorlardı ve "Uc Türkmeni" adıyla ünleri her tarafa yayılmıştır.

Arran'daki Türkmenler'in başlarında bulunan boy beylerinden bazılarının iktâ sahibi oldukları biliniyor.Bunlar ilk önce Arran'a tayin edilmiş olan Selçuklu Melikleri'ne, sonra da büyük emirlere bağlı kalmışlardır; Gürcüler'e karşı yapılan seferlere katılmışlar ve bu bölgenin onlara karşı korunmasında çok önemli bir hizmet görmüşlerdir.

Moğollar gelmeden önce, bu bölgedeki Türkmenler'in sayısı çok fazla artmış ve burası daha o zaman tam bir "**TÜRK ÜLKESİ**" haline gelmiştir. Bu Türkmenler, Gürcü şehirlerinden "Ahılkelek"e "Akşehir" adını vermişlerdir.Dikkate şayandır ki,böyle bir uygulama da yine aynı zamanda Türkiye'nin Bizans Ucu'nda olmuş ve oradaki Türkmenler de Bizans'ın "Filadelfiya" şehrine "Alaşehir" demişlerdir.

Onüçüncü asrın ilk yarısının ortalarında, bilhassa Arran'daki Türk nüfusu çoğalmıştır.Nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Türkmenler'in yanında Celaledin Harizmşah ile birlikte gelmiş Kanlı Türkleri de vardı. Bunlar ile kavmi akrabalığı olan Kıpçaklar da Demirkapı yoluyla Selçuklular zamanında Azerbaycan'da görülüyorlardı.

Selçuklular'ın hizmetinde kısa zamanda yükselerek "**Azerbaycan Atabeyleri**" adıyla bir devlet kuran "**İldenizliler**" 1146'dan 1228'e kadar Azerbaycan'da hüküm sürmüşlerdir.

Moğol istilası üzerine, Azerbaycan'da bulunan Türkmen ve Harizmliler Doğu Anadolu'ya kaçmışlar ve istilanın oraya da gelmesi üzerine Suriye'ye gitmişlerdir. Moğollar'ın Hülagü'den Ebu Said Han Devri'ne kadar olan kuvvetli zamanlarında Azerbaycan'da Türkmenler'in mevcudiyetine dair bir bilgi yoktur.

Moğol Devri ile ilgili kaynaklarda, Selçuklu Devri'ne ait eserlere karşılık Türkçe yer isimlerinin daha çok olduğu dikkate değerdir.Bu da gösteriyor ki,Türkçe gittikçe değer kazanmıştır.

İran'a Moğol bayrağı altında gelen fâtihterin Türkçe konuşanlarını ırkî bakımdan iki kümeye ayırmak mümkündür.**Öz Türkler ve Türkleşmiş Moğollar.** Öz Türkler'in başında Uygurlar'ın geldiğine, diğer bir deyişle Uygurlar'ın Öz Türkler'in pek önemli bir kısmını teşkil ettiklerine ve onların İran'a yalnız sivil devlet memuru olarak az sayıda değil, çokluk gelmiş olduklarına dair delillerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Olcaytu Han'a sunulmuş olan ve Ebu'l Kasim-i Kaşani'nin yazmış olduğu Tarih-i Olcaytu'nun kaydettiğine göre; Uygur Beyleri'nin sayısı Moğol ve diğer Türk Emirleri'nden hayli fazladır.

Gazan, Olcaytu, Ebu Said Devri Uygur Beyleri'ne Moğol Kağanları'nın Horasan Valisi ünlü Görgüz'ün torunları Uygurtay ve Gazan'ı, Bayıtmış adlı diğer bir Uygur Beyi ile onun kardeşi Suncak'ı, nihayet Turuntaz ve kardeşleri Süntüktaz ile Anadolu'da önce Sivas ve sonra Kayseri merkez olmak üzere adına bir devlet kurmuş olan Eratna'yı saymak gerekir.

Olcaytu ve Ebu Said zamanlarında İlhanlılar tarihinde Uygurlar'ın ve daha umumi bir deyişle Türkler'in yükseliş devri demek daha doğru olur.

İran'a gelen Moğollar arasında Uygur, Karluk, Türkmen, Kaşgar ve Küçeliler de vardır. Moğol bayrağı altında İran'a gelen Türkler arasında az da olsa Karluklar da vardır. Türkmenler'in de bulunduğu kayıtlarda geçiyor. Moğollar'ın idaresinde Türkler'in çoğunlukta olduğu dikkate alındığında, İlhanlılar Devri'nde Türkçe'nin gittikçe önem kazandığı ve Moğolca konuşanların da zamanla Türkçe konuştukları ve böylece bu bölgenin Türkleştiği bilinmektedir.

Azerbaycan'ın Moğol Devri'ndeki Türkleşmesi tarihi yanında, bir de Moğollar'ın Türkleşmesi hadisesi olmuştur ki, bu hadise, biricisi üzerinde tabii müsbet bir tesir yapmıştır.

Hülagü Hanedanı zamanındaki Türk ve Moğol yurt tutması ve yerleşmesinde, eskiden olduğu gibi, Kuzey Azerbaycan başta geliyor. Güney Azerbaycan'ın bilhassa Merağa, Hoy ve Urmiye Gölü havalisinde, Sultaniye ve Rey bölgesinde yurt tutma, yerleşme ve bunun neticesinde yer adları Türkçeleşmiştir.

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden itibaren fütühat teşebbüsü İran'dan Türkiye'ye geçmiş ve bunun tabii bir neticesi olarak da göç hareketi aksi istikamette, yani Türkiye'den İran'a ve Azerbaycan'a doğru olmuştur. Bu cümleden olmak üzere, mühim bir Türk-Moğol zümresi Diyarbakir ve Musul bölgelerinden Azerbaycan'a gelmiştir.

Celayirli Şeyh Hasan, iktidarı, Ebu Said'den sonra hükümdar olan Arpa Han'ı öldürerek yerine geçen ve böylece İran'da "Gölge Hanlar Zamanı"nı başlatan Diyarbakir Valisi Ali Padişah'tan alarak, Azerbaycan'a Türkiye'den yeni bir kitlenin gelmesine sebep olmuştur.

Bu sırada Celayirli Şeyh Hasan, karşısında İlhanlı Beylerbeyisi Emir Çoban'ın torunu ve Emir Temürtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan'ı

bulmuştur. Çobanlı Şeyh Hasan, Türkiye'den topladığı bir orduyla Azerbaycan'a yürüterek buranın hakimiyetini Celayirli Şeyh Hasan'dan alıp, onu Bağdad'a kapanmaya mecbur etmiş ve böylece on sekiz yıl kadar süren Çobanlı hakimiyeti başlamıştır.

Çobanlı Şeyh Hasan'ın Anadolu'dan getirdiği ordunun büyük bir kısmının Türkmenler'den olduğu ve Çobanlılar'ın faaliyetlerinde Türkiye Türkmenleri'nden faydalandıkları; bu cümleden olmak üzere Mugan ve Arran'da Türkmenler'in yaşadıkları bilinmektedir. Bu Türkmenler arasında davarlarının çokluğuyla Çobanlı kabilesinin adı geçmektedir. Bu kabilenin Celayirliler zamanında Arran'da yaşadığını görüyoruz. Ayrıca aynı adla anılan bir kabilenin Türkiye'de ondördüncü asrın ortalarına doğru Erzincan Trabzon arasındaki birçok kalelere sahip olduğu Timur'a elçilikle giden İspanyol Seyyahı Kılavijo tarafından ifade edilmiştir.

Celayirliler zamanında yani ondördüncü yüzyılın ikinci yarısında Karakoyunlular, Musul'dan Erzurum'a kadar uzanan Moğol-Sutaylı ailesinin yurdunu ellerine geçirdikten sonra, yine aynı zamanda Azerbaycan'a girmeye çalışıyorlardı; asrın sonlarına doğru Hoy, Nahçıvan ve Gökçe Göl'ün güney taraflarına hakim olmuşlar ve hatta zaman zaman Tebriz'e bile girmişlerdir. Fakat Timur'un gelişi onların bu ülkeye hakim olmak arzusunu biraz geciktirmiştir.

Gölge Hanlar zamanıyla Celayirliler Devri, Azerbaycan'ın Türkleşmesi'nde müsbet bir amil olmuştur. Bu devirlerde Türkiye'den Türkmenler de dahil olmak üzere, mühim Türk kitleleri Azerbaycan'a gelerek, burada yurt tutmuşlardır.

Azerbaycan'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Azerbaycan'a Türkmenler'in gelip gittiklerini, bu ülkelerdeki benzer yer isimlerinden de anlamaktayız. Mesela; Osmanlı Sultanı Orhan Gazi'nin Eskişehir'ine karşılık, Çobanlı Melik Eşref'in Tebriz'in kuzeyinde, Aras kıyısında bir Eskişehir'i vardı. Çeşitli Karadere'lerden en tanınmışı Hoy civarında Tebriz'e iki günlük mesafede olan Karadere idi. Diğer bir Karadere Sultaniye Erdebil yolu arasında, bir Karadere de Doğu Anadolu'da vardır. Gökçe Göl'ün güneyindeki Sürmeli, Türkmenler'in elinde Türkçeleştirilerek "Sürmeli" şeklinde söylenmiş ve Osmanlılar'ın gelişine ait hatıralara da girerek; Sürmeli veya Sürmeli Çukur olmuştur.

Azerbaycan'ın Türkleşmesi'nde "İkinci Türkmen Devri" adı da verilen Moğollar'dan sonraki devir, üç ana safhada incelenebilir:

a. Karakoyunlular Devri: Ondördüncü yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu'da Erzurum-Musul arasında hakim olan Karakoyunlular, Doğu Türkmenleri'nin mühim bir kısmını etnaflarına toplayarak, onbeşinci asrın başlarında Azerbaycan ve Irak-ı Arab'ı, Irak-ı Acem ve Fars eyaletlerini ellerine geçirip, büyük bir devlet kurmuşlardır. Bu büyük hadise üzerine Türkiye'nin Doğu bölgelerindeki Türkmen aşiretlerinden birçoğu Azerbaycan'a gitmişlerdir.

Karakoyunlu adı altında Doğu Türkmenleri'nin Azerbaycan'a hakim olarak, orada yurt tutmaları, bu bölgedeki diğer Türkler'e hiç bir zarar vermemiş, bilahere Karakoyunlu Devleti'nin kurulma ve inkişafında bunlar da mühim bir rol oynamışlardır. Bu sebeple Azerbaycan'daki Türkmen olmayan Türk kabileleri de yurtlarını ve varlıklarını korumuşlardır.

b. Akkoyunlular Devri: Karakoyunlular'dan sonra hâkim olan Akkoyunlular, daha kalabalık bir kitle halinde Azerbaycan'a gelmişlerdir. Bu hadiseler yüzünden Türkleşme hareketi Azerbaycan sınırlarını aşmış, Irak-ı Acem'e de yayılmıştır. Esasen bu ikinci bölgede de eskiden beri yurt tutma ve yerleşme sahaları vardı. Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan Bey'in sarayına gelen bir Venedik elçisi, Save-Sultaniye yolunda Avşar adlı bir kasabadan söz eder.

c. Safeviler Devri: Türkiye'den Azerbaycan'a Akkoyunlular'dan sonra üçüncü ve hepsinden daha önemli bir göç hareketi olmuştur. Bu hadise Şah İsmail'in ortaya çıkması ve Safevi Devleti'nin kurulmasıyla ilgiliydi. 1500 yılında saklandığı Gilan'dan Türkiye'deki müridlerinin ısrarlı davetleri üzerine Erzincan'daki Sarıkaya mevkiine gelen Şah İsmail, etrafına topladığı göçebe ve köylü Türkler ile birlikte Azerbaycan'a dönmüş ve Akkoyunlu Beyleri'ni ağır yenilgiye uğratarak, Safevi Devleti'ni kurmuştur. Bunun üzerine Türkiye'den başlayan göç hareketi bundan öncekilerle kıyaslanamayacak derecede kuvvetli ve devamlı olmuştur.¹⁴

Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Devletleri'nin kurulmaları neticesinde Türkiye'den Irak'a da göçler vukubulmuştur.¹⁵

¹⁴ Faruk Sümer, "a.g.m.", s.431-445.

¹⁵ Bak: Faruk Sümer, " XV. Asırdan İtibaren Anadolu'dan İran'a Vuku Bulan Göçler", *Türk Yurdu*, S.1, 1954, s.36-42; M. Fahrettin Kırzioğlu, " 1593 (H. 1001) Yılı Osmanlı Defterinde Anılan Gence-Karabağ Sancakları-Ulus Oymakları " . *Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1979 , S.10, s.199-222 ; Coşkun Alptekin " Azerbaycan " *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Ankara 1978, S.8, s.35-47; Haver Arslan, " Azerbaycan Türk Yurdu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1986, S.45, s.37-44.

Hem göçebe Türkler ve hem de köylü Türkler'in kalabalık kümeler halinde katıldığı bu Azerbaycan'a göç hareketiyle; Türkiye'nin Doğu bölgesinde Türk nüfusu azınlığa düşerken, Azerbaycan'da Türk nüfusu çoğalmış ve Türkleşme hareketi gayesine ulaşmıştır. Bu cümleden olarak Türk Milleti'nin en büyük vasfı olan güzel Türkçemizin bütün Batı İran'da hakim dil olduğu on sekizinci yüzyılda İran'ı ziyaret eden Avrupalı bir seyyah tarafından ifade edilmiş ve yine aynı asırda Azerbaycan'a giderken, belki Farsçasını ilerletmeyi düşünen Evliya Çelebi de, buradan mükemmel bir Azeri Türkçesi öğrenerek geri dönmüştür.

Görülüyor ki, Azerbaycan ile Anadolu arasında her sahada olduğu gibi, "Türkleşme" konusunda da benzerlik ve paralellik ve hatta daha doğrusu etkileşim vardır. Azerbaycan ile Anadolu arasında gönül bağı vardır, kültür bağı vardır. Azerbaycan denilince Anadolu, Anadolu denilince de Azerbaycan akla gelir.

Azerbaycan ile Anadolu aynı Türk kültür ve medeniyet dairesi içindedir. Aynı soy, aynı dil, aynı din, aynı örf ve adetler, aynı sanat ve aynı dünya görüşünü paylaşan Türk insanı, bu iki Türk ülkesini vatan kılmışlar ve tarihî seyir içinde, birbirleriyle kültür alış veriş yapmışlardır.

Türk kültür ve medeniyeti unsurları, Azerbaycan'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan da Azerbaycan'a gidip, gelerek ve bu arada gelişerek, yayılmış ve kökleşmiştir. Başka bir söyleyişle Azerbaycan ve Anadolu, Türk kültür ve medeniyetinin doğup, gelişmesinde birbirlerine kaynaklık etmişlerdir. Azerbaycan'ın cümle kapısı Anadolu'ya, Anadolu'nun penceresi de Azerbaycan'a açılmıştır.

b. Muhtasar Azerbaycan Tarihi'nin Geldiği 1920'li Yıllardan Günümüze Kadar Azerbaycan Tarihi:

Zeyneloğlu Cihangir, eserini 12 Ocak 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yabancı devletler tarafından tanınması dönemine kadar getirmiştir. Biz şimdi konuyu tamamlamak gayesiyle 1920 ile 1993 arası Azerbaycan'daki gelişmeleri ana hatlarıyla ifade etmeye çalışalım.

Bir Türk ülkesi olan Azerbaycan, Kafkasya'nın güney-doğusunda İran'ın elinde bulunan Güney Azerbaycan ile Hazar Denizi arasında yer almaktadır. Kuzey komşuları yine bir Türk ülkesi olan Dağıstan ile bunun batısında bulunan Gürcistan ve batı komşusu Ermenistan'dır. Azerbaycan ondokuzuncu asrın ilk çeyreğinde Aras

Nehri'nin kuzeyi ve güneyi olmak üzere ikiye bölünmüştür. Kuzey veya Kafkas Azerbaycanı'nın yüzölçümü 87.000 km² Güney veya İran idaresindeki Azerbaycan'ın yüzölçümü 113.000 km² olmak üzere Büyük Azerbaycan toplam 200.000 km.karelik bir Türk-İslam ülkesi olup, bugün(1993), Kuzey'de 7 milyon, Güneyde 16 milyon olmak üzere 23 milyon Azeri Türkü yaşamaktadır.¹⁶

Büyük Azerbaycan'ın kuzeyinde kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, Mehmed Emin Resulzâde'nin önderliğinde 1918-1920 tarihleri arasında çok hızlı sosyal ve idari reformlara girişilmiş ve Çarlık rejimi altında iki yönetim birimine indirilen Azerbaycan'da: Bakü, Gence, Karabağ ve Zakatala olmak üzere dört yeni idari birim kurulmuştur. Türkiye'den getirilen öğretmenler, personel kıtlığını kısmen hafifletmiş ve Türkçe eğitim mecburi hale getirilmiş, okullarda Rusya Tarihi yerini Türk Tarihi'ne bırakmıştır. Hükümet eğitim için Avrupa ve Türkiye'ye öğrenci göndermeye başlamış ve istiklâlinin ikinci yılında Bakü Üniversitesi açılmıştır. Azerbaycan'da Latin alfabesinin kabul edilmesi söz konusu edilmiş, disiplinli bir ordu kurulmuş, toprak reformu yapılması için bir takım çalışmalara girişilmiştir.¹⁷

Bakü'de ve Tiflis'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan delegelerinden ibaret Kafkasya konferanslarında, Kuzey Kafkasya da dahil olmak üzere, bu cumhuriyetler arasında konfederasyon kurmak için Azerbaycan Hükümeti tarafından teklifler yapılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti, Kuzey Kafkasya ile Türkistan ve Nahçıvan Türkleri'nin millî mücadelesine de özel suretle ilgi göstermiş, onlara maddî ve manevî yardımlarda bulunmuştur. Aynı zamanda Anadolu'da cerayan eden İstiklâl Harbi'ne de yardım olmak üzere Gâzi Mustafa Kemal adına önemli bir meblağ gönderilmiştir.¹⁸

Mustafa Kemal de, Millî Mücadele yıllarında Ankara'ya bir Büyükelçi gönderen Azerbaycan Türkleri'nin bu hareketine son derece duygulanmış ve şu cümlelerle hislerini dile getirmiştir : " *Rumeli ve Anadolu halkı , Azeri kardeşlerinin kalplerinin kendi kalpleri gibi çarptığını bilirler. Bunun için getirdiğiniz tuhfe-i selâmın ne kadar derin ve âli bir hissini eseri olduğunu takdir eder ve selâmı alırken Azeri Türkleri'nin de bir daha esarete düşmemeleri ve hukuklarının pây-ı mâl*

¹⁶ Bak: Ahmed Ardel, " Azerbaycan", *Türk Kültürü*, Mayıs 1964, S.19, s.2-5; Mehmed Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, İstanbul 1988, s.70-82; A. Zeki Velidi Togan, " Azerbaycan" , *İA.* , C.2, s.92-97.

¹⁷ Dursun Yıldırım- Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, Ankara 1991, s.19.

¹⁸ Bak: Kerim Oder, *Azerbaycan*, s.84-85.

*edilmemesini temenni ve arzusunu izhar eylerler. Azeri Türkleri'nin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için, onların muradlarına nail olmaları hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir."*¹⁹

Azerbaycan Şûra-yı Millîsi tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağı olarak ; Ülkenin Türklüğü'nü belirten "gök" , Müslümanlığını bildiren "yeşil" ve çağdaş bir topluluk olduğunu sembolize eden "kırmızı" renklerden ibaret üç renkli bir bayrak kabul edilmiştir. Yukarıdan aşağı "gök", "kırmızı" ve "yeşil" renklerin birleşmesiyle meydana gelen bu Türk Bayrağı'nın kırmızı rengi üzerinde "sekiz köşeli beyaz yıldızı" ortasına alan "beyaz bir hilâl" yer almıştır.²⁰

Azerî Türkleri 1918 yılının nurlu 28 Mayısında istiklâlini ilân ederek, aşağı yukarı iki yıl hür ve müstakil cumhuriyet hayatı yaşamışlar ve Gürcüler'in aradan çekilmesiyle Ermeniler ile bir federasyon kurmuşlarsa da askerî güçleri olmadığı için 27 Nisan 1920 tarihli karanlık bir günde Türk Cumhuriyeti Azerbaycan kızıl Rus emperyalistleri tarafından işgal edilmiştir. Dünyanın en zengin petrol ülkelerinden biri olan Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti böylece sona ermiş ve Azeri Türkleri de Rus emperyalizminin pençesine tekrar düşmüşlerdir.²¹

Ruslar Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra, hemen bir komünist hükümeti kurarak 27 Nisan 1920'de "**Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti**"ni ilan etmişlerdir. Fakat iki yıl sonra, 12 Mart 1922'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Ermenistan ile Gürcistan'ın da dahil olduğu Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir üyesi haline getirmişlerdir.²²

Türk Dünyası ile Azeri Türkleri'nin kültürel bağlarını kesmek isteyen Sovyetler, alfabe değişikliği ile ilgili tedbirler de almışlar; 1 Mayıs 1925'de latin alfabesini kabul ederek Azeriler'i, Türk- İslâm kültüründen ve Türkiye ile olan bağlarından koparmayı gaye edinmişlerdir. Türkiye 1928'de latin alfabesini kabul edince de, latin harfleriyle basılmış kitapları imha ederek, Azeri Türkleri'ni Rus alfabesini kullanmağa mecbur etmişlerdir. Sovyetlerin Azeri Türkleri'nin dili üzerinde yaptıkları bu

¹⁹ M. Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, s.70.

²⁰ Bak: Kerim Oder, *a.g.e.*, s.85-86.

²¹ Fazla bilgi için bakınız: M.E. Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.84-85; M.B.Mehmedzâde, *Millî Azerbaycan Hareketi* , s.122-123; K. Oder, *Azerbaycan*, s.87; Ahmet Caferoğlu, "Sovyet Rusya İdaresindeki Esir Milletler", *Türk Kültürü*, Temmuz 1964, S. 21, s.30-31; M. Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, s.77.

²² Bak: M.E. Resulzâde, *a.g.e.*, s.84-86; K. Oder, *a.g.e.*, s.87; M. Saray, *a.g.e.*s.77.

tahripkâr değişikliği Azeriler'in dinî kùltürleri ve tarihleri üzerinde yaptıkları tahripler takip etmiştir. Dahası, Azeri Türkleri'ne, kendilerinin Türk aslından olmadıklarını Kafkaslar'ın yerli ahalisinin torunları olduklarını ileri sürerek, onları Türklük şuurundan uzaklaştırmaya çalışmışlardır.²³

Sovyetlerin yaptıkları bu millî ve manevî baskılara, uyguladıkları nüfus mübadelesiyle takip ettikleri eritme siyasetine rağmen, Azeri Türkleri Azerbaycan'da hem çoğunluğu ve hem de Türklüklerini korumuşlarsa da, kendi öz vatanlarında ikinci sınıf bir vatandaş olmaktan kurtulamamışlar ve zengin olan ÷lke imkanlarından gereğince yararlanamamışlardır. Azerbaycan da Sovyet idaresinde her şeyi sömür÷lmüş, bir kısmı Dağlık Karabağ, bir kısmı da Nahçıvan özerk eyaleti adını alarak parçalanmış ve araya Ermenistan sokularak Türkiye ile bağlantısı kesilmiştir.²⁴ Böylece Azerbaycan, millî istitlâli ile birlikte millî ve tarihî haklarını ve ana topraklarının bütünlüğünü ve bu topraklar üzerindeki mülkiyet ve tasarruf haklarını da kaybetmiştir.

İran idaresindeki Azeri Türkleri'nin durumları da pek parlak olmamış, onlar da İran baskısı altında korkunç bir şekilde yaşamaya devam edegelmişler ve Kuzeydeki Azeri kardeşleri kadar, Türklük şuurlarını koruyamamışlardır.²⁵

Azerbaycan Türkleri'nin kùltür hayatı, bütün devirlerde ve özellikle ondokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarında pek parlak olmuştur. Azeri Türkleri'nden bütün Türk Dünyası tarafından tanınan büyük şairler, yazarlar ve fikir adamları yetişmiştir. Türk-İslâm kùltür, tarih ve edebiyatının tanınmış simalarından olarak; Köroęlu, Dede Korkut, Aslı ile Kerem, Leyla ile Mecnun, Nizamî, Nesimî, Habibî, Fuzulî, Hakanî, Mehmed Emin Resulzâde ve Bahtiyar Vahabzâde gibi önemli destan kahramanı, yazar, şair, fikir ve devlet adamı sayılabilir.²⁶

Musikî'de esas itibarıyla Türk kökenine bağlı bir oluşum ile bazı makamlarda ayniyet gösteren bir beste ve icra geleneği sürdür÷lmektedir.

Türk ailesinin ortak vasıfları sayılan mertlik, samimiyet ve misafirperverlik Azerbaycan'da bütün güzelliği ile devam etmektedir.

²³ Bak: M. Saray, *a.g.e.*, s.77-78.

²⁴ A. Caferoğlu, *a.g.m.*, s.31; D. Yıldırım-C. Özönder, *a.g.e.*, s.20-24; M. Saray, *a.g.e.*, s.78; Cemal Anadol, *İlazar Yükselirken*, İstanbul 1992, s.51.

²⁵ Bilgi için bakınız: M. Saray, *a.g.e.*, s.78-80.

²⁶ Geniş bilgi için bakılabilir: K. Oder, *Azerbaycan*, s.115-137; Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971, C.2, s.742-744; Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı*, Hazırlayan: Halil Açıköz, İstanbul 1991, s.140-217.

Azeri Türkleri'nin mutfağı da zengindir. Komşu milletlerle müşterek yemekleriyle kendine has yemeklerin yanısıra bazı yemek çeşitleri Anadolu'da halen yaşamaktadır.

Azeri ailesi, güçlü bir müessesese olarak millî bekanın teminatı olarak görülmektedir.

Azerbaycan'da el sanatlarıyla ticari hayat da gelişmiştir.

Azerbaycan esas itibariyle bir ziraat ve hayvancılık memleketidir. Hazar kıyılarında balıkçılık ile Bakü bölgesinde zengin petrol endüstrisi vardır. Fakat bundan Azeri Türkleri değil, başta Ruslar olmak üzere yabancılar yaralanmışlardır.

Türk Azerbaycan istiklâlinin 27 Nisan 1920'de Sovyetler tarafından kanlı bir şekilde ortadan kaldırılışından 70 yıl sonra Sovyetlerdeki yumuşamaya paralel olarak girilen Azerbaycan istiklâl hareketi 19 Ocak 1990'da yine sovyet idaresindeki kızıl ordu tarafından bastırılmış kan ve gözyaşı akmıştır. Azerbaycan'da tam bir katliam uygulanmış ve halk iktidarına giden yolda Ebulfez Elçibey liderliğindeki Halk Cephesi hareketi susturulmaya çalışılmıştır. İçlerinde Ermeni askerlerinin de bulunduğu Rus birlikleri, halka göz yaşartıcı gaz atarak saldırmış ve halkı kıyasıya dövmeye başlamıştır. Tanklar, yere yatarak yolları kapayan Azeri Türk gençlerinin üzerinden geçmiş ve halkın üzerine ateş açılmıştır. Bütün Azerbaycan eşine az rastlanan tam bir Rus vahşetiyle karşılaşmış ve mateme bürünmüştür. Türk ve Azerbaycan Tarihi'nde "**Şehitler Hıyabanı**" bu insanlık dışı katliamı hep hatırlatacak, kızıl orduya karşı nefretleri tazeleyecektir. Ruslar, bağımsızlık ilan eden Nahçıvan'a da 28 Ocak 1990 günü girmişler ve katliam yapmışlardır.²⁷

Türkiye'de bütün kalpler hep Azerbaycan için çarpmış ve çeşitli şehirlerde, çok kalabalık Azerbaycan Mitingleri yapılarak olaylar telin edilmiş; Türk ve Dünya komuoyunun dikkatleri çekilmeye çalışılmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Mehmed Emin Resulzâde'nin ifadesiyle : "**Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez**" di. Bu bakımdan haksızlık yapan ve insan haklarına saygısı olmayan Rus idaresi Azerbaycan'dan çıkarılmaya çalışılmıştır. 1990 yılının Ocak ayından sonra Azerbaycan Halk Cephesi, ülkeyi idare etmek arzusunu açıkça ortaya koymuş ve ilk olarak da Azerbaycan bayrağından

²⁷ Bakınız: Bahtiyar Vahabzâde, *Azerbaycan Olaylarının İç Yüzü*, Yayına hazırlayan: Yasin Aslan, Ankara 1990, s.62; C.Anadol, *Hazar Yükselirken*, s.51 vd.

"orak-çekiç" atılmış ve Türkiye Türkleri ile kültür bağları kurmak için latin alfabesine geçme hazırlıkları başlamıştır.

Azerbaycan Birliği, Halk Cephesi ve İnsan Hakları Derneği birleşerek "**Millî Kurtuluş**" isimli bir parti kurmuşlardır. Bunu Türkçü-İslâmcı Azerbaycan Millî Demokratik Partisi takip etmiştir.

Devletin adı "**Azerbaycan Cumhuriyeti**" olarak değiştirilmiş ve Halk Cephesi'nin bayrağı resmî bayrak kabul edilmiştir.

Azerbaycan Parlamentosu, 30 Ağustos 1991'de olağanüstü toplantısında oybirliğiyle Cumhuriyet'in Sovyetler Birliği'nden istiklâlini ilan etmiştir. Parlamento aynı zamanda 20 Ocak 1990'dan beri yürürlükte olan sıkıyönetimin kaldırılmasını ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması için "**Millî Ordu**" kurulmasını kararlaştırmıştır.

İstiklâl Beyannâmesi'nde Cumhuriyet'in bağımsızlığının kendisine iade edildiğinden bahsedilip şöyle denilmektedir: «*Biz, Azerbaycan'ın 1918-1920 yılları arasında uluslararası toplumlar tarafından tanınmış egemen bir Devlet olduğunu dikkate alarak Cumhuriyet Anayasası ve egemenlik kanuna uygun olarak, onun devlet bağımsızlığını yeniden kuruyoruz*"²⁸

Azerbaycan Türkleri köklü demokratik geleneklere sahiptirler, yoksa 28 Mayıs 1918'de Türk Dünyası'nda ilk Cumhuriyet'in Azerbaycan'da kurulması tesadüfi değildir.

Azerbaycan Parlamentosu 18 Ekim 1991'de, Cumhuriyet'in bağımsızlık akdini oy birliğiyle tasdik etmiştir.

Son zamanlarda gerek Batı, gerek Türk ve gerekse Rus basınında Türk Birliği ve Türk Asrı'ndan söz edilmektedir. Bu cümleden, Türkiye başta olmak üzere Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve halkının bir kısmı Türk olan Tacikistan aralarında ekonomik ve kültürel işbirliği anlaşmaları yapmışlardır. Bu güzel gelişmeleri kasıtlı bazı çevreler, yersiz olarak : "**Büyük Türkistan**" yolunda atılan adımlar olarak değerlendirmişler ve sözü edilen cumhuriyetlerin aralarını açmaya çalışmışlar ve bunda da malesef bir dereceye kadar başarılı olmuşlardır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan bu tarihî fırsatlar iyi değerlendirilemez , kültür ve ekonomik birlik ve beraberlik zamanında sağlanamaz ise, yeniden Rus emperyalizmi hortlar ve yine asırlar sürecek esaret devri başlatılmış olur. Başta Azerbaycan olmak üzere

²⁸ Yasin Aslan, *Azerbaycan 'ın Bağımsızlık Mücadelesi*, Ankara 1992, s.104-105.

bunun işaretleri görülmeye başlamıştır. Çünkü Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in ifadesiyle: "*Azerbaycan'a müdahale konusunda Moskova yalnız değildir, Kremlin her zaman bu konuda Tahran ile anlaşılıyor. Azerbaycan'ın adı geçince, Moskova ve Tahran aynı dilden konuşuyorlar.*"²⁹

Bugün, Ebulfez Elçibey bu endişesinde haklı çıkmış; Rusya ve İran'ın desteğindeki Ermeniler Azerbaycan'daki iktidar kavgasından da yararlanarak Dağlık Karabağ'ı ve Azerbaycan topraklarını hür dünyanın gözleri önünde işgal etmişler, Azeriler'i katl etmişler ve yurdlarından sürmüşlerdir.

Biz Türkler yalnız bir milletiz. Dostumuz yok, düşmanımız çoktur. O sebeble düşmanlarımızın oyununa gelmeyelim. Millet olma ve devlet olma özelliğimizi koruyalım. Birlik ve beraberlik içinde çok çalışalım, ki Yirmibirinci Yüzyılı lâfla değil, gerçek mânâda tam bir **TÜRK YÜZYILI** yapalım.

²⁹ Yasin Aslan, *Azerbaycan Tam Bağımsızlık Yolunda*, Ankara 1992, s.2.

Sözlerimizi ibret dolusu güzel Azerbaycan marşı ile tamamlayalım :

AZERBAYCAN MARŞI

Ey toprağı lâl û mercan, Azerbaycan Azerbaycan!
Men vererem uğruna can, Azerbaycan Azerbaycan !
Ey Vetenim, düşmen aceb bağırvı alganeledi,
Soydu rezaletle seni, zulmiyle talaneledi,
Bağlaruvı vurdu hezan, gör nece viraneledi,
Zulmet göçüb döndü zaman, Azerbaycan Azerbaycan!
Ey toprağı lâl û mercan, Azerbaycan Azerbaycan!

Gecmişüve bahmalıdır pir ü cevan ibret ile,
Hazır olup ellerimiz intigama geyret ile,
Magsadımız var seni âzâd eyleyerek sür'et ile,
Müstebide yohdur aman, Azerbaycan Azerbaycan!

Beslemişsen şanlı veten, nâzile öz evlâdını
Men de gerek cehd eyleyüb erşe ucaldam adını,
Himmet ele parçalayub mahv eyleyim cellâdını
Vagt-i saadettür uyan, Azerbaycan Azerbaycan!
Ey toprağı lâl û mercan, Azerbaycan Azerbaycan!

And içirem namusuma, mesleğime, vicdanıma,
Gün kimi dünyada mügeddes tanılan imanıma
Ya seni âzâd eyleyim, ya boyanam al ganıma,
Hagın özi dönmez inan, Azerbaycan Azerbaycan!
Ey toprağı lâl û mercan, Azerbaycan Azerbaycan !

Zeyneloğlu Cihangir

**Muhtasar
AZERBAYCAN TARİHİ**

*Derununda 33 resim 3 harita ve meskûkât-ı
kadîmemizden bazılarının eşgali vardır.*

**İstanbul -Şems Matbası
1342/1924**

*Azerbaycan İstiklâli uğrunda şehid düşmüş Azerbaycan,
Anadolu Türkleri'nin ervâh-ı mübarekelerine ithaf
olunur;*

***"Bizden senin pak ruhuna fatihalar, rahmetler
Unutulmaz hatıranı kalp dolusu hürmetler"***

BAŞLANGIÇ

Şarkta yeni bir Türk hükümeti doğdu, Azerbaycan Cumhuriyeti teşekkül etti ve istiklâlini ilan eyledi ise de maa't-teessüf komşusu bulunan küçük hükümetlerden pek geri kaldı. Bundan başka komşu hükümetlerden birini Amerika himâye edip, ona dost mûavenetini uzatıyor diğerini ise Bern'de içtîma eden konferans tasdik ediyordu.

Zavallı Azerbaycan ise şanlı bir mazisine, alemşumûl servetine rağmen herkesce mechûl kalıyor, ecnebiler şöyle dursun civar müslümanlar bile onun mâzisinden, tarihinden bihaber bulunuyor. Bu yolda yazılmış belli başlı bir esere bile tesadüf olunmuyor. Bundan maada tarihimizi bilmek şanlı menâkıbımızı öğrenmek ve istikbâl için de hazırlanmak kendimize bir farîzedir.

Biz Azerî Türkleri kimseye tecavüz niyetini beslemiyoruz, güzel cumhuriyetimizin istiklâlini ve mevcûdiyet-i milliyemizi muhafazadan başka bir emelimiz yoktur, yegâne maksadımız budur.

Bunun için çalışmak, kuvvetli bulunmak ve bu suretle Avrupa teşkilât-ı siyasiyelerine dahil olarak Avrupa efkârını kazanmak biz Azerîlere bir vazife olmalıdır.

Aksi taktirde istiklâlimiz gayb ve koca bir millet mahkûm indirâs olur, işte bunu her bir Türk bilmeli ve anlamalıdır.

Hûlâsa: Kendimizi bilelim , başkalarına da tanıttıralım.

İşbu mülâhazaların sâikı ile bu küçük eserin neşrini ictisâr eyledim. Vuku bulacak kusurların ihtarını ve hüsn-i niyetime bağışlanmasını rica ederim.

Bu küçük tarihi evvelce Azerî Türkçesi ile yazmıştım. Fakat zaman ve yekdiğerini takipeden inkılâplar Azerbaycan'da neşrine imkan bırakmadığından burada İstanbul şivesine uydurarak her iki tarafın anlayabileceği vechile neşrine yeltendim. Tevfik Allah'tandır.

Zeyneloğlu Cihangir

(5) BİRİNCİ BAB

İLAN-I İSTİKLAL'DEN EVVELKİ ZAMAN

1-BİRİNCİ FASIL ; DEVR-İ KADİM

Azerbaycan'da zaman zaman vuku bulan hareket-i arz ve muharebeler neticesinde kurun-ı kadimeye ait asâr-ı mimarîye ve tarihîye ve halk beynindeki hikayat ve menakıb mahv ve nabud olmuş ve bu devrin hiçbir şeyi hemen kayd ve tesbit edilememiştir.

Millî tarihimize de pek ait olmadığından kable'l-İslâm vukuat-ı tarihîyeyi terk ederek Azerbaycan'da ilk müstakil hükümetin teşekkülünden sonraki vukuatın muhtasaran tahririne ibtidar olundu . Fakat kurun-ı kadime hakkında bazı malumat itasını da faideden hali görmemekteyim.

2- MİDYA -AĞUVAN -ALBANYA

Kurun-ı kadimede Azerbaycan'ın cenup kısmına **Midya**, şimal kısmına **Ağuvan -Arran**; ve şimdi Şirvan dediğimiz vilayete de **Albanya** denirdi.¹ (6)

ARRAN - AĞUVAN'IN VAZİYETİ

Arazisi pek münbit ve mahsuldar idi Lakin münbit olan sahil kısmı ekseriyetle su altında kaldığından pek o kadar istifade edilemezdi.Ahalisi muhtelif lisan istimal eden 26 kabileden ibaret olup yekdiğeriyle daima mücadelatta bulunurlardı , Güneş ve Kamere taparlardı Ve büyük ibadethaneleri Kank nehri boyunda **Kabala** veyahud **Samuh** şehrinde idi. İhtiyar fevkalade hürmet edilip ,vefât edenler eşya ve elbiseleriyle defnolunurlardı.

Meşhur Yunan coğrafyonu **Strabon**, kurun-ı kadimede burada muhtelif 26 lisanın tekellüm edilmekte olduğunu yazmaktadır.

¹***Ağuvan** : Ateşler memleketi demektir ve hâlen ekseri lisanlarda **ağu** : ateş demektir. Çin Lisanında **ağı** : yanardağ . Rusça **ağun** : ateş ; Latince **ağnis** : ateş demektir. ilh...
Arablar Ağuvan'ı Mugan yaptılar ki bu da Arabça **Muğ- Mugan** : Ateşperest demektir.
Arran - Aran Türkçesidir ve elan Azerbaycan'da otlak ve kurak yerlere **Aran** diyorlar.
Albanya : Yunanca : dağlar memleketi yani (Dağıstan) demektir. Balkan'da bulunup Kafkas ile hiçbir alâkası olmayan **Arnavudlar'a** dahi şu münasebetle **Alban** denilmiştir.

Fakat Araplar,burada pek çok kabilelerin yaşadığını ve umumiyetle Kafkas'da 300 kadar müteferrik lisanın konuşulduğunu, binaenaleyh Kafkas'ın Cebelü'l-lisan olduğunu yazmaktadırlar.

Arran komşusu hükümetler ile mütemadien mübarezede bulunmuştur. (7) Aralarında bulunan **Sisakan** ² vilayeti ve **Gence** şehri defaatle elden ele geçmiştir.

Bilahare **Arran**'ın hududları tevassu etmiş ve payitaht **Berde**'den **Gence**'ye nakil olunmuştur.

Vaktiyle **Tebriz**'e **Gence** denildiği gibi Azerbaycan'da bu isimde iki şehir bulunduğundan elan **Gence** dediğimiz şehre o zaman **Ağuvan Gence**'si denilmiştir.

İran Araplar tarafından zapt edildikten sonra **Arran** Araplara pek çok mukavemette bulunmuştur ve memleketin terakkisine Ateşgedeleri ziyaret için züvvarın vurudu ve **Kür** nehri tarafıyla icra edilen Hindistan ticareti pek ziyade hizmet eylemiştir.(8)

KURUN-I KADİME'DEKİ ŞEHİRLER

Berde Şehri; **Kür** nehri sahilinde bulunduğundan Hindistan ticaretine büyük bir merkez idi .

Kür nehrinden sayd edilen balık ile münbit toprağın yetiştirdiği mahsulat ;ve maadinden istihsal kılınan mücevherat, hayvanatın kesreti sayesinde şehir çok zengin ve mamur olup o vakit payitaht idi.Bugün bir kazamızın merkezidir.

Berde eski Yunan lisanında (*Bar, Emcik*); De; şehir manasına olup **Emcikler Şehri** demektir.

Meşhur Rus müverrihi **Şopen**, Cenubi Kafkas'da ; zaman-ı kadimde biri kadınların alet-i tenasüliyesine ve diğeri memelerine tapan iki milletin yaşadığını ve **Berde** şehrinin memeye tapanlar tarafından bina edildiğini söylemektedir.Gürcüler de **Berde** şehrinin Gürcü pehlivanlarından **Bardus** namında birisi tarafından bina edilmiş olduğunu iddia eylemekte ve bir takım efsanevi hikayat rivayet eylemektedirler.

Gence: Eski Fars lisanında **genç-hazine** demektir.Bu şehir çok zengin olduğundan **Gence** denilmiştir.

^{2*}**Sisakan** : Bugünkü Karabağ'a pek eskiden , Acemler : **Sisakan** ve Ermeniler **Siyonya** derlerdi. Son zamanlarda Selçukiler tarafından **Karabağ** diye tesmiye edilmiştir.

Arran hükümetinin payitahtı Berde şehrinden Gence'ye nakil olunduktan sonra şehre ; Ağuvan Gencesi denilmiştir.Helen Gence vilayetinin merkezidir.

Bilkan: Berde şehrinin cenubunda büyük bir şehir idi. Şimdi (9) yalnız harabesi mevcuttur. Asıl adı eski Yunanca **Paytakaran** imiş. **Payt; ağaç, kar; hükümet, an; edattır.**

Şehirde ağaçlardan mamûl pek çok putlar var imiş ve putların kesretinden buraya **Ağaçlar merkezi; Paytakaran** denilmiştir. Araplar bunu **Bilkan** yapmışlardır.

Hamdullah Müstevfi şehrin Sasaniyan hükümdarlarından **Kubad ibn Firuz** tarafından bina edildiğini söylüyorsa da şehrin ondan daha evvel mevcut olup yalnız onun tarafından tamir edildiği çok muhtemeldir.³

Şeki : vilayete ve merkezi bulunan şehre de **Nuha** deniliyor. **Şeki; Süvari ve Nuha-Nuğa kadınlar yurdu** demektir.**Amazon** kadınlarının taht-ı idaresinde bulunduğu zannedilmektedir.

Şirvan ; yine vilayetin ismidir ve merkezi bulunan şehre **Şamahı** denilir. **Şir-Arslan** ; **van-yurd** manasına olup **Arslan Yurdu** demektir.**Şamahı** ise **sarmağ-gah** yani **mağların** mecusi papazlarının merkezi demektir.Halen Şamahı bir kaza merkezidir.

Terter ; Bu şehir **Berde'nin** yakınında olup evvelce büyük bir şöhrete malik idi ve halen Civanşir Kazasında bir karyedir. Eski Yunancada **tur** ; yurd ve **tar** ; kadınlar manasına olup **kadınlar yurdu** demektir. Bu şehirde Berde ile aynı zamanda bina edildiği çok muhtemeldir.(10)

Şemgir ; **Şems** ; güneş ve **gir** ; tapan manasıdır. **Güneşe tapanlar yurdu** demektir.

Zaman-ı kadimde büyük bir merkez idi. Halen Gence'nin 32 kilometre garbında küçük bir karyedir.

Meraga,Tebriz,Erivan,Nahçıvan vesair Azerbaycan şehirleri ise ekseriya zuhur-ı İslâm'dan sonra Arab ve Türkler tarafından bina edildikleri kaviyyen zanedilmektedir.⁴

³***Bilkan** pekçok umera ve urefa da yetiştirmiştir. Şuarasının meşhuru **Mücirüddin Bilkanî**dir ve **Atabeğ Mehmed** zamanında berhayat olarak pekçok eserler yazmıştır. Vefâtından sonra **Tebriz'de Serhap'da** defn olunmuştur

⁴ Azerbaycan coğrafi konumu hakkında bakınız : A. Zeki Velidi Togan " Azerbaycan ", *J. A.* , s 91-93; Ahmet Ardel " Türk Ülkesinin Tabii Coğrafyası ", *Türk Dünyası El Kitabı* , Ankara 1976 , s. 6-45; Ahmet Caferoğlu, " Kuzey Azerbaycan " , *Türk Dünyası El Kitabı* , s. 1104.

4. AZERBAJCAN'IN SURET-İ TESMİYESİ

(el-ibnû'l Fakihetü'l Hemedani) Azerbaycan'ın Azarbaz, ibnû'l İran, ibnû'l Esved, ibnû'l Sam, ibnû'l Nuh kelimesinden ahz olunduğunu söylemektedir.

Yani Hazret-i Nuh'un evlatlarından Azerbaz'ın namına izafeten memleketimize Azerbaycan denildiğini rivayet etmektedir.⁵

Eski Romalılar ve Bizanslılar memleketimizi **Atrubatan** diye yad ederlerdi. **Atrubatan**; eski Fars lisanında **Ateşler Vilayeti** demektir. Ezmine-i kadimede vatanımız bütün şark mecusilerine bir mabet olmuştur. **Bakü** etrafında ve **Rumiye** dağlarında bu kısım mabetler ve ateşgedeler elan mevcuddur.

Tarih-i Taberi'de :

"Pehlevi lisanında ateşe azer derlerdi ve ibadet edilen ateşin en büyüğü burada bulunduğundan memlekete acemler Azerbaycan demişlerdir." diye bunu teyid etmektedir.(11)

ve's-Sir ve bihâ beytü nari Azerceşnis ve hüve azimü'l -kadri inde'l mecûs.⁶

Ateşgede

Bu mabedhâne pek çok eskiden inşa ve tesis edilmişti, fakat 19. asr-ı miladîde bir hindu tarafından tamir ve ikmal edilmiştir. Bazı kısımları 18. asırda yapılmıştır. Lakin bidayette kimin tarafından ve ne tarihte yapıldığı mechuldür. Hindulardan bu ibadetgaha pek çok gelirlerdi. Hicretin 1287 tarihinden sonra artık ibadete gelenler olmadı ve mabed metruk bir halde kalarak eşya ve edevatı tamamıyla ortadan gaib oldu. Mabedin ateşleri zamanımıza kadar yanmakta idi. Son senelerde mühendis **Simiyanof** tarafından borular vasıtasıyla petrol fabrikalarına nakl edilip hararet kuvvetinden istifade edilmektedir.

Son zamanlarda bu mabedi görmüş olan **Nasreddin Şah Kacar** ibadeti şekl-i atide tarif ediyor:(12) "...bir hindu burada ibadet ediyordu ibadeti bundan ibaret idi ki, beyaz elbise içinde yüzü şarka müteveccihen sağ

⁵ Bilgi için bak.: Togan " Azerbaycan " İ.A. s. 93. vd. ; Kerim Oder , *Azerbaycan* , s.17-23

⁶ "Es-sir de mecusiler nezdinde kadri büyük olan Azerceşnis .ateşgedesi vardır" anlamında Arabça bir cümle. Es - sir isminin " eş - şiz " ve " es - sifr-hân " şeklinde de yazılıp okunduğu rivayet edilmektedir.

elinde ufak bir çan tutarak dua okuyordu. Üç defa vaziyet-i sücudâ vararak ,hıyn-ı ibadette elinde bulunan küçük çanı çalıyordu. Bir kaç dakikadan sonra ibadetini bitirerek mabedin ortasında asılı bulunan büyük çanı dahi çaldı.İbadet esnasında bu çanları çalmaktan murad ne olduğunu sordum ve hindu şeytanları te'bid etmek için yapıldığını cevaben anlattığını müteakib, üzerinde tatlı bulunan tabağı bana uzattı...(Nasreddin Şah Sefernamesi 1290)

5.HUDUDLARI

Yukarıda ismi geçen müverrihin **Kitabu'l Buldan** nam eserinde Azerbaycan'ın hakiki hudutları şöyle gösterilmiştir:

Azerbaycan'ın arazisi: Bir kısmı **Berde** şehrinden **Zengan** şehrine kadar imtidad eder ve bu arazide **Berger, Selmas, Mugan, Hoy, Verkan, Bilkan, Meraga, Neriz** ve **Tebriz** şehirleri vardır, diğer kısmı şark cihetinden **Deylem, Tarım** ve **Ceylan** vilayetlerine kadar imtidad eder. Bu arazide de **Berde, Saburhast, Herenç, Miyenç, Merend, Hoy, Külsere, Berzend**, şehirleri vardır.Bu şehirlerden bir kısmı harap ve nabud olmuştur.

Berzend şehri tahrib edilmişti,fakat **Afşin** namında bir Türk serdarı tamir ve idare etmiştir.Yine mezkur kitabda **Gence, Cabervan, Rumiye, Eşşiz** namındaki şehirlerin Azerbaycan'a aid olduğu(13)ve **Eşşiz**'de Azerceşnis ateşgahı mevcut olup mecusilerce fevkalade mukaddes olması da zikredilmektedir.

Tabî **Eşşiz**'den murad bizim **Surahanı** dediğimiz karye olacaktır.Nitekim meşhur arap seyyahı el-Yakubi seyahatnamesinde **es-sir, şiz, es-sifrhan** diye yazmaktadır.

Hududlarımız hakkında Tarih-i Taberi;(14)

«Azerbaycan'ın arazisi Hemedan, **Zengan** şehirlerinden başlar, **Derbend**'e kadar devam eder,Bu araziye Azerbaycan derler.» diye yazmaktadır.

Hamdullah Müstevfi, Nüzhetü'l Kulüb nam eserinde:

«Tuleş ez Bâd Kûbe ta Halhal neved ve penç fersenk ve arz der Macervan ba kûh-i sinân pencah ve penç fersenk » diye udularımızı tarif etmektedir.⁷

⁷ Uzunluğu Bakü'den Halhal'a kadar 95 ferseng , eni ise dağlarla çevrili Macervan'a 55 fersentkir.

Meşhur Miratü'l Buldan Nasirî nam eserinde :

«Hadd-i Azerbaycan ez meşrik-ı Berde ve ez mağrib-i Zencan est ve muttasıl mi-şevved hadd-i an ez cihet bi-beled-i Deylem ve Tarım » diye yazmaktadır.⁸

Diğer Arab ve Acem tarihleri de Azerbaycan hududlarını aynı suretle tayin ve tarif etmektedirler.Tabii bugün **Kafkas Azerbaycan'ı** namıyla maruf vilayetlerimizde mukaddema **İran Azerbaycan'ı** ile yekvücut bir memleket idi.

Yalnız son zamanlarda **İran Azerbaycan'ı** ve **Kafkas Azerbaycan'ı** diye Azerbaycan'ın ikiye taksimi istilacı ve emperyalist hükümetler tarafından malum maksat tahtında icra edilmiştir.

6. TÜRKLER'İN AZERBAJYCAN'DA TAVATTUNU

Ezmine-i kadimede şimdiki Azerbaycan'da Midyalılar yaşıyorlardı. Bu Midyalılar'ın kim olduğu şimdiye kadar keşf edilmemişti,fakat son zamanlarda bunların da akvam-ı Turaniyeden bulduklarına kanaat hasıl edilmiştir.

Hicretten 1181 sene evvel burada yaşayan (**Mesagit**) **Tomris Han**(15) namında bir hükümdarın idaresi altında olarak, o zaman Fars ve İran padişahı bulunan **Keyhüsrev** ile muharebe edib,onu pek münhezim ve perişan etmişlerdir. **Mesagitler** Akhun Türkleri demektir, zira vaktiyle Hunlar gelip Midya'da ve Bahr-i Hazar sevahilinde yerleşdikten sonra **Mesagit Abtalit, Alan, Hazerherkan** ve Türkmen gibi envai ünvanlar almışlardır.

Böylece Azerbaycan'da pek eskiden Akhun Türkleri iskan etmiş ve ahali-i asliyesini Türkler teşkil eylemiştir.Bundan maada Çin Türkleri en çok ipek ticareti ile meşgul bulduklarından **Soğdiye** Türkleri vasıtasıyla çinden getirdikleri ipekleri Midya Türkleri'ne, bunlar da Bizans'lılara satarlardı.Bu suretle Midya Türkleri Çin ile Bizans İmparatorluğu arasında ticaret işlerinde büyük bir vasıta ve amil olurlardı. Hatta bu sebebden miladın 567. senesinde (Hicret-i Nebeviyyeden 55 sene evvel) Çin ve Turan padişahı **Mukan Han** ; İran Padişahlarından **Nüşirevan Hüsrevi Evvel** nezdine **Manyah** adlı bir de elçi göndermişti.

(Bir fersenk 6 km.dir.)

⁸ Azerbaycan sınırı doğuda Berde'den batıda Zencan'a kadar bir taraftan da Deylem ve Tarım ile sınırlıdır.

Hicretten 55 sene mukaddem Bizans ile Çin arasında ticaret eden ve ticarete vasıta olan Midya Türkleri tabii pek çok sene evvel buraya gelmiş ve midya'da sakin olmuşlardır.

Hicretten iki asır sonra Hürremiye kabilesinin ve **Babek**'in Azerbaycan'da zaman zaman vücuda getirdikleri, fitne ve fesadın Hulefa-i Abbasiye ; uhdesinden gelemeliklerinden Türkistan'dan **Afşin** ve **Boğa**'nın taht-ı kumandalarında Türk kabilelerini celb eylediler, Türkler İran tarikiyle (16) Azerbaycan'a gelip Hürremiler'in **Bizans** ve **Hazarlar** ile alaka ve irtibatlarını kesmek için evvel emirde **Tiflis**'i ve sonra **Şirvan**'ı zapt ettiler. Bunu müteakib **Hürrem** şehrini muhasara ve **Babek**'i tevkif ve idam ettiler. Pek kanlı muharebeler vuku buldu. Mecusilerin ibadethaneleri tahrip edilerek ateşleri söndürüldü. Ahali kısmen firar ve kısmen de Din-i Mübin-i İslam'ı kabul eyledi. İşte o vakitte bu Türkler Azerbaycan'da yerleşip kaldılar ve onların arasında Kuz-Selçuk, Türkmen, Kazak, Civanşir, Cebrail, Kengerli vesair kabail var idi ve halen de Azerbaycan'da bu isimlerde şehir ve kazalar bile vardır. Bugün burada ahali-i gayr-i Turaniden yalnız ellibin kadar Talişliler, **Lenkeran**'da ve yüzbin kadar **Tat**'lar Gence , Bakü, Kuba şehirlerinde kalmışlardır. Mütebakisi hep Türk'türler.

Bu suretle gerçi Türkler'den bir kısım hicretin 190 senesiyle 220 senesi arasında zuhur eden **Babek** isyanında Azerbaycan'a gelmişlerse de balada arzedildiği vechile Türkler'in Azerbaycan'da iskanı hicretten pek çok evvel vuku bulmuştur.⁹

7. AZERİ TÜRKLERİ

Hunlar'dan başka vaktiyle Azerbaycan'da icra-i hükümet eylemiş ve sonra zeval bulmuş Hazeriler, Selçukiler, Moğollar, Türkmenler vesair Türkler'den burada az çok kabileler yerleşip kalmışlardır.(17)

Bu kabileler zaman zaman hududlarımız dahilinde tarih ve tabiatın ve şerait-i mahalliyenin tesiri ile yek diğeri ile uyuşmuş ve birleşmişlerdir. Her yerde olduğu gibi burada da ekalliyet ekseriyete tabi olarak ahali-i kadimeden **Tat** ¹⁰, Taliş, Lezgi ve sonradan gelen Arap, Kürt gibi milletler yerli Türkler ile karışıp birleşmişlerdir. Ve böylece yeni bir Türk halkı yani **Azeri Türkleri** vücuda gelmiştir. Lisanları sade Türk ve lehçeleri

⁹ Bilgi için : Togan , "Azerbaycan" , *İ.A.* , s. 97'de " Azerbaycan'a gelen ilk Türkler" başlıklı yazıya bakılabilir. Faruk Sumer , *Oğuzlar (Türkmenler)* , Ankara 1972 , s. 129 - 132.

^{10*} **Tatlar** : tamamıyla Hindistan ve Türkistan'a hicret etmişlerdir. Halen Türkistan'da tesadüf edilen **Tatcıklar**'ın , **Tat - cık** : Buradan hicret etmiş olan ahali-i kadimeden olması çok muhtemeldir.

Çağatay ile Osmanlı Lehçeleri arasında mütevassıt bir Türk lehçesi olmuştur.¹¹

Güzellik ve sadeliği sayesinde bütün Kafkas ve Rusya'da, hatta İran ve bütün Asya'da istimal edilen beynelmilel bir lisan halini dahi almıştır.Kamilen Müslümandırlar.(18)

¹¹ Bilgi için bakılabilir : M. Fuat Köprülü. " Azeri" , İ.A. , C.2 , s.118 - 151

İKİNCİ FASIL

8. ARAPLAR ZAMANI (444- 22)

ARAPLAR'IN KAFKAS'A VÜRUD ETTİKLERİ ZAMAN VAZİYET VE AHVAL-İ UMUMİYE

Araplar Kafkas'a geldikleri zaman şimali Kafkas'da büyük **Hazarlar**¹² hükümeti var idi.Hazarlar ; şimdi **Asetin** ve o zaman **Alan** denilen milleti de kendi idarelerine almışlardı.

Ermenistan hicretten 190 sene evvel (M.428)de İran ve Bizans hükümetleri arasında taksim edilmiş olduğundan Araplar Kafkas'a geldikleri zaman Ermeni hükümeti yok idi.

Şimalde Hazarlar cenupta İraniler arasında kalan Azerbaycan ise bu iki hükümetin muharebelerine daima sahne olmuştu.Birçok defalar bunlar tarafından yağmaya ve ahali katliama uğramıştı.

Gürcistan da İraniler'le Bizanslılar'ın muharebelerine sahne olmuştu.(19) Lakin Gürcistan mevki-i coğrafisi sayesinde istiklaliyetini bir dereceye kadar muhafaza edebilmişti.Bu sırada Gürcistan'da Kral İkinci **Stephan** icra-i hükümet etmekte idi. İran memleketi Sasaniler ; ve Asya-i Suğra ise Bizans İmparatoru **İraklis**'in taht-ı hükümetinde idi.

İşte Araplar bu sıralarda Kafkas'a geldiler ve **Yermuk** nehrinde vukua gelen muharebede Bizanslılar'ı pek perişan ederek garba doğru ricata mecbur eylediler ve Bizanslılar bir daha kendini toparlayamadılar. Araplar hicret-i nebeviyyenin onbeşinde **Kadisiye** nam mahalde İraniler'i mağlub ve onaltıncı senesinde Tebriz'i zabt eylediler ve onyedinci senesinde **Aras** nehrini geçtiler.

9.ARAPLAR'IN BİRİNCİ SEFERLERİ

Hicretin 22. senesinde Halife **Ömer b. Hattab**(RA) Azerbaycan'a üç ordu göndermesini emreyledi.Birisini **Bekir b. Abdullah**'i kumandan nasb eyledi. Azerbaycan'a hareket olundu. Azerbaycan'da hükümdarlardan **İsfendiyyar** namındaki zat mukavemette bulundu ise de muvaffak olamadı kendisi esir ve ordusu münhezim oldu.İsfendiyyar'ı

^{12*} Bulgar namıyla maruf vaktiyle **Don** ile **Volga** nehirleri beyninde icra-i hükümet eden Türklere Arablar **Hazer** demişlerdir. Denize de bunların namına izafeten **Bahr-i Hazer** denildi.Hazer Arabça böcek kabuğu demektir. Bu Türklerin gözleri böcek kabuğu gibi kısa olduğundan **Hazer** denildi. Ruslar Hazerleri **Hazar** yaptılar.

ordugaha götürdüler vücudundan ve Azerbaycan hakkındaki malumatından istifade etmek için kumandan-ı müşarünileyh İsfendiyar'ı katl ettirmedi,afv edip nezdinde bulundurdu.Ve İsfendiyar da tevabiiyle beraber Din-i İslâm ile müşerref oldu. İşte bu senede Azerbaycan'da Türkler ilk defa olarak Din-i İslâmı kabul ettiler.

Bu sıralarda diğer ümera-i Arap'dan İsmet b. Firkat ve Semmak b. Hareşe (20) kumandalarında iki ordu daha Azerbaycan'a geldi Bekir b. Abdullah ordusuyla birleştiler ve bilamüşgilat Azerbaycan'ın pek çok yerlerini zapt eylediler. Sonra yerli hükümdarlardan Behram b. Ferruhzat büyük kuvvetler toplayıp Araplar'la kanlı muharebeler yaptı. Fakat neticede ordusu münhezim ve kendisi de ricata mecbur edildi. Bu suretle Derbend vilayeti müstesna olarak Azerbaycan kamilen Araplar'ın eline geçti ve ahali ekseriyatla Din-i İslam'la müşerref oldu.(21)

Bekir b. Abdullah pek çok ganaim alıp humusunu halife hazretlerine gönderdi ve Hazarların ehemmiyetini yazıp halifenin arzu ve maksatlarını istifsar eyledi.

Halifeden aldığı emir üzerine Azerbaycan'ın idaresini "İsmet b. Firkat" 'a terk eyleyip kendisi bizzat "Derbend"üzerine yürüdü. Halife hazretleri Derbend'de¹³ bulunan orduyu kafi görmedi. Basra'dan "Sürak b. Ömer" ve Cezire'den "Habib b. Mesleme" kumandalarında iki ordu daha gönderdi. Bunlar Bekir b. Abdullah ordusuyla birleştiler, ve Derbend üzerine birlikte yürüdüler.Derbend hükümdarı Şehrizat beyhude kan akmasını muvafik görmedi ve derhal akd-i sulh için Bekir b. Abdullah'ın nezdine elçi gönderdi ve elçi vasıtasıyla Derbend'in ehemmiyetini ve Azerbaycan'ın için Derbend'in muhafaza edilmesi lüzumunu arz eyledi. Şimalde bulunan Us, Hazar, Alan hükümetlerinden şikayette bulundu ve bir vergi mukabilinde mezkur geçidin muhafızlığını istirham eyledi.Meseleyi halife hazretlerine yazdılar. Halife hazretleri de cevab-ı muvafakat vererek hemcivar bütün küçük hükümetlerle böylece sulh akd edilmesini irade buyurdular.Burada kumandanlardan Sürak b. Ömer Derbend şehrende vefât eyledi . Müşarünileyh'in vasiyeti mucabince Abrurrahman namında birisi yerine kumandan oldu Şehrizad ile birlikte Hazarlar üzerine sefer yaptılar ve nihayet Abdurrahman da Derbend şehrinde vefât eyledi.(22)

¹³*Kable'l İslâm Hazarların Azerbaycan'a akınlarını durdurmak için burada zamanımıza kadar baki kalan müteaddid kaleler yaptırılmıştır ki , en büyüğü Derbent Kalesi'dir. Buna Türkler Demir Kapı .Araplar da Babü'l -ebvap demişlerdir.

10. İKİNCİ SEFERLERİ

Hazreti Osman (R.A.)'ın hilafetinin bidayetinde Azerbaycan isyan etti. Hazreti Ömer zamanında verdikleri vergileri de vermediler. Derhal **Velid b. Ukbe** kumandasında Azerbaycan'a bir ordu sevk edildi. Velid; evvela **Hemedan'a** , sonra Azerbaycan'a girdi ve bila- mukavemet zapt eyledi. Çünkü Arablar'ın bir kuva-yı Asumani olduklarına ve mağlub olmayacak ve öldürülmeyeceklerine mu'tekid idiler. Mukavemete cesaret edemeyerek teslim oldular. Velid hazretleri de Hazreti Ömer zamanında akd edilen muahadeyi tecdid ederek Azerbaycan idaresini eline aldı.

11. ÜÇÜNCÜ SEFERLERİ

Arablar'ın Bizanslılar ile olan muharebeleri bittikten sonra **Selman b. Rabia** Gürcistan cihetlerini istilaya memur oldu. Ondan sonra Selman Azerbaycan'a girdi ve **Bilkan** şehrine yaklaştı. Ahali Arabları istikbal ettiler. Külli miktarda eşya, erzak vesaire takdim eylediler ve senevi muayyen bir vergi vermeyi de taahhüd eylediler ve mukavemeti tasvib eylemediler. Bundan sonra Arablar Berde'ye geldiler bunlarla da müsâlaha akd eylediler. Selman burada pek çok **Dirhem-dinar** denilen gümüş ve altın alıp orduya tevzi ve taksim ve **Bacervan'a**¹⁴ hareket eyledi.

Burada da vergi tarh eyledikten sonra Şirvan'a yürüdü. Şirvan Han'ı elçi gönderip pek çok hediyeler takdim ve sulh akd eyledi.(23) Buradan Selman artık geri döndü, ve **Taberistan, Deylem** taraflarına hareket eyledi. Sonra tekrar Azerbaycan'a girip **Şabran**¹⁵ şehrine yürüdü. O zaman Hazarlar Şabran'da büyük bir ordu ile çadır kurmuşlardı. Arablar'ın vürudunu haber alır almaz Şimali Kafkas'a firar eylediler. Arablar da geldiler ve **Belencer**¹⁶ şehrinin etrafında, yaylalarda çadırlar kurdular.

Birgün Arablar'dan birisi nehirde yıkanmakta iken bir Hazeri bir ok attı ve Arab'a isabet ettirerek şehid eyledi. Hazeri Arab'ın kellesini alıp Hakan nezdine götürdü ve kelleyi göstererek Arablar'ın öldürülemeyeceği (24) ve mağlub edilemeyeceği hakkındaki itikadlarının doğru olmadığını söyledi. Bunu müteakib Hazarlar Arablar'a derhal taarruz eylediler. Selman onlara karşı dehşetli mukavemet ederek pek çok telefata verdirdi ise de küçük ordusuyla Hazarlar'ın büyük ordusuna mukavemet mümkün olamadı Gayet kahramanane bir surette ekseriyetle orada şehid ve azim-i dar-i cinan oldular.

^{14*} Mugan'da bir şehir idi.

^{15*} Derbend- Şamahı kurbünde büyük bir şehir idi.

^{16*} Derbend'in şimali cihetinde bir şehir idi.

Ve halen Derbend'in etrafında bulunan **Kırklar** ismiyle maruf ziyaretgah bu şehitlerin mezarıdır.

Merkez-i Hilafetten **Habib b. Mesleme** Hazarlar'dan intikam almağa memur edildi.

12. HAZARLAR'IN MUHACEMATİ

Arablar'dan evvel ve onların zamanında Hazarlar ; Azerbaycan'ı pek ziyade tazyik ve taciz ederlerdi.

Hicret-i nebeviyyenin beşinci senesinde İran-Bizans muharebesinde Hazarlar Bizanslılar'a yardım ederek İranlılar'ı **Ninova**'da¹⁷ mağlub eylediler ve İranlılar'ın **Kurs-ı Halil**'den götürdükleri Haç'ı Bizanslılar'a iade eylediler.

Hazarlar yurtlarına avdet ederken **Tiflis-Mugan-Şirvan**'ı yağma ve ahalisini katliam eylediler. Arablar Azerbaycan'a geldikten sonra Hazarlar'ın te'dibi için **Abdurrahman** namında bir zatı memur eylediler.(25)

Sonra **Selman b. Rebia** üzerlerine yürüdü.Yukarıda arz olunduğu vechile Selman ordusuyla Derbend'de mağlub ve şehit oldu.

(H.111) de **Cerrah b. Abdullah** bir ordu ile Derben'e gidib Hazarlar'la muharebe ederek onları mağlub ve perişan eyledi.Lakin bilahire Hazarlar yeniden kuvvetler cem edip **Aras**'ın **Kür** nehrine munsab olduğu yerde muharebeye tutuştular müşarünileyhi mağlub ve kendisini de şehid eylediler.

Ertesi sene **Said b. amr el-Hareşî** Hazarlar üzerine bir ordu ile harekete memur edildi.

Müşarünileyh **Erzurum, Ahlat, Berde** tarikiyle gelip Azerbaycan kallelerini zapt ve esir düşmüş olan binlerce ahalisini Hazarlar'dan kurtardı ve Hazar hakanının oğlu **Tarcel** kumandasında yeni gelen ordusunu da münhezim etti. 114'de **Mesleme b. Abdulmelik** geldi ve Hazeriler ile pek çok muharebeler etti ve **Derbend** kapılarına kadar Hazarların tardı için kırkbin Arab'ı buraya yerleştirdi. Bilahire Şirvan'da Arablar aleyhinde yapılan isyandan istifade ederek Hazarlar Azerbaycan'ı pek ziyade talan edip ahaliden yüzbin kadar esir götürdüler. Nihayet **Babek** isyanında Hazarlar Arablar aleyhine kalkıştılar ise de bu kere perişan oldular ve Turan'dan davet edilen **Afşin** ve **Boğa** Türkler'inin vüruduyla onların hile ve fesadlarına Azerbaycanda nihayet verildi.¹⁸(26)

¹⁷* Ninova , şimdiki Musul'un kurbünde bulunan Dicle'nin sol sahilinde harabesi mevcuttur.

¹⁸ Bak : İ. Kafesoğlu *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s . 146 - 158

13. AZERBAJCAN'DA ARABLAR'IN USUL-İ İDARELERİ

VALİLER:

Azerbaycan hicret-i nebeviyyenin 22. senesinde kamilen Memalik-i İslamiyeye ilhak edildi. Azerbaycan valiler tarafından idare edilmiştir. Valiler ; O vakit **Tebriz**'de bulunur idi. Gerçi o vakit **Berde**¹⁹ Tebriz'den daha büyük idi ise de fakat Tebriz'in coğrafi vaziyeti merkez ittihazına daha elverişli idi.

Azerbaycan'dan senevi muayyen bir vergi alınırđı, miktarı her ne kadar malum değil ise de yalnız Şirvan vilayetinden 200.000 dirhem alınırđı.

Emeviler zamanında Azerbaycan ile Kürdistan ; **Cezire Vilayeti** namıyla bir vilayet halinde ve bir vali ile idare edilirdi. Lakin Abbasiler zamanında Azerbaycan'a ehemmiyet verilerek ayrıca bir vilayet halinde idare edildi, H. 158'de **Muhyi ibn Bermek** vali nasb edildi.

H. 192'de **Hürrem**²⁰ ahalisi isyan eyledi ise de vali Harun er-Reşid tarafından bastırıldı.

H. 201'de **Babek** namında bir serkerde **Hürrem** şehrinde ve haricinde büyük bir isyan çıkarttı. Bu isyan 220'ye kadar devam eyledi. Abbasiler önünü alamadılar. Lakin 220 senesinde **el-Mutasım Billah** ; Türk (27)umerasından **Afşin**'i isyanı bastırmağa memur etti. İsyana bertaraf ve birçokları tevkif edildi. (28)

222'de Afşin'in akrabasından **Mengücür** Azerbaycan'a vali nasb edildi. Fakat iki sene sonra **Mengücür**'de şübhe edilerek üzerine ordu sevk ve kendisi de tevkif edildi.

224'de **Babek** avanesinden olup mevkuf bulunan **İbnü'l Bais** hapisten firar etmekle Azerbaycan'a gelip yeniden bir isyan çıkarttı. Abbasiler valiler tayin ve Türkler'den ordular sevk eyledilerse de maksada muvaffak olamadılar. Nihayet **Boğa** adıyla meşhur diğer bir Türk kumandanı gönderdiler. İbnü'l Bais **Merend**'de muhasara olundu ve mahsur bulunduğu **Merend**'den kaçarken tevkif olundu ve bilahire hapiste vefât eyledi. 235'de halife **el-Mütevekkil Alellah** Azerbaycan'ı oğlu **Muğire**'ye tevdi eyledi.

^{19*} Berde Şehri hakkında yukarıda , üç numaralı başlıkta tafsilat ita edilmiştir. Emeviler zamanında tahrip olmuştu. Tekrar H. 82'de tamir edildi. Abbasiler zamanında İslâm şehirlerinin en meşhuru ve dördüncü şehri idi.

^{20*} Tebriz'in yakınında el yevm **Hürremâbâd** denilen şehirdir.

Hülasa ; H. 22'den 314'e kadar Azerbaycan, Arablar tarafından nasb edilen valiler tarafından idare olundu.

314'den 320'ye kadar Azerbaycan **Deysem, Penisalar** vesaire idaresi altında kalmıştır ki tarihimizin bu devreleri daha pek meçhuldür.

420'den 440'a kadar **Oğuzlar**'ın taaruzatına maruz kaldı. Sonra yerli **Vehsudan** ve diğer hanların ittifakıyla Oğuzlar def edilip memleket kurtarıldı.

14. ARABLAR'IN İDARESİNDE BULUNAN UFAK MİLLETLERİN HALİ

Arablar'dan evvel pek çok zulümler gören ufak milletler Müslüman Arablar'ı ve hükümetini kolayca ve mukavemetsiz kabul ettiler. Zira **Bizans** (29) ve **İranlılar**'ın taasub ve tazyikinden bi-zar kalan halk, müslümanların getirdiği şefkat ve adalete iltica eylediler.

İraniler girdikleri yerlerde mecusiliği cebren intişare çalıştıkları halde müslümanlar kimseyi tebdil-i din için cebr eylemediler. Yalnız aldıkları cizye ile kanaat eylediler. Gürcülerin ifadatına göre hıristiyanlık Gürcistan'da Arablar zamanında pek ziyade intişar etmişti. Zira Arablar İran'ı zapt etmek suretiyle Gürcistan'ı mecusilik tehlikesinden kurtardılar ve hıristiyanlığın orada tevassuuna sebep oldular.²¹⁽³⁰⁾

^{21*} Erik Tomanski , 1910.

ÜÇÜNCÜ FASIL

SELÇUKÎLER SALTANATI (445-540)

15. SELÇUKÎLER

Selçukîler Türkistan'da göçebe halinde bir kabile olup reisleri **Bukak**²² isminde bir zat idi. O zaman **Bukak** ve aşireti yıldız ve ateşe taparlardı. Selçuk **Bukak**'ın oğlunun adıdır. Asya akvamı arasında vukua gelen bir muharebeden **Selçuk Beğ**'in rahatı bozularak ikibin kişiyle beraber İran taraflarına hicret ve 449'da İslamiyeti kabul eyledi. Selçuk Beğ yüz sene kadar yaşamış ve **Arslan, Mikail, Musa** namlarında üç oğlu dünyaya gelmiştir. Bunlar bir çok zaman İran ve Buhara taraflarını istila etmişler fakat asıl Devlet-i Selçukiye'yi tesis eden Mikail'in oğlu **Tuğrul Beğ**'dir. Müşarünileyh **Merv** ve **Nişabur**'u elde ettikten sonra 429'da **Gaznevîler**'in Nişabur'da bulunan tahtına cülus etmiştir. Hal-i hayatında Horasan, İran ve Irak'ı zapt ve Abbasiler'i tehdit eylemiş ve 425'de de Azerbaycan'ı zapt eylemiştir. 446'da **Erivan, Şirvan** vilayetlerini zapt etmiştir. 455'de Selçukiler Gürcistan'ı zapt ve Abazistan'ı ilhak ile 457'de Hazarlar üzerine taarruz ettiler. Sonra **Şam, Rum, Çin** ve **Hindistan** cihetlerinde memleketlerini çok (31)tevsi ettiler. İçlerinden **Alparslan** ve **Melik Şah** gibi büyük hükümdarlar da zuhur etmiştir. Ulûm ve fûnûna çok hizmetler edip pek çok yollar ve imaretler yaptırmışlar ve terakkiyata sebep oldukları gibi büyük urefa ve üdeba dahi yetiştirmişlerdir. maa't-teessüf sonraları taht kavgaları yüzünden hükümet zaafa düçar ve nihayet münderis olmuştur. Ve bunların yerlerinde küçük atabeğler ve hanlıklar hükümetleri zuhur etmiştir. Bu Selçukîlere tarihte **İran Selçukîleri**²³ denilmiştir. Aynı zamanda Selçuk Türkleri **Diyar-ı Rum**'da²⁴ ve **Kirman**'da **Rum Selçukileri**²⁵ ve **Kirman**

²² Bu ismin **Dukak** olduğu kayanıklarda geçmektedir.

²³ "İran Selçukluları" yerine "Büyük Selçuklular" veya "Horasan Selçukluları" demek daha doğrudur. Bilgi için bakınız : M. Altay Köymen , *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963 , s. 11 -95. Osman Turan , *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* , s. 40 vd.

²⁴ **Diyar-ı Rum**: Anadolu veya Türkiye demektir.

²⁵ "Rum Selçukluları" ve daha doğrusu "Anadolu" veya "Türkiye Selçukluları " için bakınız : Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* . İstanbul 1971. s. 1 - 752.

Selçukileri²⁶ namıyla maruf iki hükümette teşkil ettiler.Lakin tarihimize aid olmadığından bunlardan bahsetmedik.²⁷

İran Selçukîlerinden Gelen Hükümdarlar:

1. Tuğrul Beğ b. Mikail b. Selçuk	429
2. Alparslan b. Çağrı Beğ b. Mikail	455
3. Melik Şah b. Alparslan	465
4. Berkiyaruk b. Melik Şah	485
5. Mehmet b. Melik Şah	498
6. Sancar b. Melik Şah	511
7. Mahmud b. Mehmed	511
8. İkinci Tuğrul b. Mehmed	525
9. Mesud b. Mehmed	529
10. İkinci Melik Şah b. Mahmud	547
11. İkinci Mehmet b. Mahmud	547
12. Süleyman Şah b. Mehmed Evvel	555
13. Arslan b. Tuğrul İkinci	556
14. Üçüncü Tuğrul b. Arslan	571-590 (32)

16. USUL-İ İDARELERİ

446'da Selçukiler Azerbaycan'ı tamamıyla zapt ettiler. İbtida yerli Vehsudan hanlarından valiler nasb ile idare ederdiler.Fakat 511 tarihinden sonra Selçukîler kendi han ve prensler tayini ile memleketi kamilen ellerine aldılar ve böylece idareye devam ettiler.525'de Azerbaycan'da Arran vilayetine Emir Çavlı vali nasb edilmişti. 540'da müşarünileyh Selçukîler'in za'f-ı hallerinden istifade ederek Arran'ı ve bütün Azerbaycan'ı da Selçukîler'den ayırdı. Bunun vefâtından sonra hükümet İldeniz eline geçti ve müşarünileyh de Gence merkez olmak üzere müstakil Azerbaycan hükümeti tesis etti. (33)

²⁶ Bilgi için bak: Erdoğan Merçil , *Kirman Selçukluları* ,İstanbul 1980. s. 1 - 370.

²⁷ Müellifin burada adını anmadığı ve yine Selçuklu ailesi üyeleri tarafından kurulmuş Irak Selçukluları ve Suriye Selçukluları ismiyle iki devlet daha vardır. Suriye Selçukluları için bak.: Köymen , a.g.e., s. 114. vd.; Irak Selçukluları için bak: Köymen : a.g.e., s. 116 vd.

İKİNCİ BAB

ATABEĞLER DEVRE-İ İSTİKLALİYESİ (541-812)

17. AHVAL VE VAZİYET

Hicretin 541 senesinde Türkler Azerbaycan'da müstakil bir hükümet teşkil ettiler.²⁸ Bu sırada Osmanlı Devleti henüz teşekkül etmemişti. Asya-yı Suğra Rum Selçukileri ve İran ise İran Selçukileri'nin taht-ı idaresinde idi. Türkistan'da Harezmsahlara hükümet ediyorlardı.²⁹ Rusya ise yalnız küçük bir Moskof krallığından ibaret idi ve İstanbul Bizans hükümeti elinde bulunurdu. Ermenistan ise yukarıda bahsi geçtiği üzere müstakim olmuştu. Fakat **Ermensah** ünvanını taşıyan **Nasreddin Sökmen Sani**, **Ahlat**'da idare-i hükümet ediyor idi.³⁰ Gürcistan da nim müstakil bir surette yaşıyordu. Azerbaycan'da yeni teşekkül etmiş olan hükümete Atabeğler Hükümeti denildi.

Atabeğ; **beğ ata**, **beğ baba** demektir. Atabeğ, Selçuk şehzadelerini terbiye ve talim eden muallimlere ünvan olmuştu. Azerbaycan'ın birinci hükümdarı bulunan **Şemseddin İldeniz** de bu minval üzere atabeğ lakabını aldı.⁽³⁴⁾ Ve sonra müstakil hükümet teşkil ettiği zaman Selçukilere hürmeten **Sultan**, **Hakan** gibi yüksek ünvanları kabul etmeyip yalnız **Atabeğ** lakabını taşımağa kanaat etti. İşte o zaman Azerbaycan'da müstakil hükümet teşekkül etti. Bidayette merkez **Gence** ve **Şamahı** idi. Sonra **Tebriz** payitaht ittihaz olundu. Ol vakitte istiklal alameti bulunan hutbe müşarünileyh'in namına okundu ve Azerbaycan'da ilk defa olarak sikke darb edildi. ⁽³⁵⁾

²⁸ Bak: Erdoğan Merçil, "İldenizliler", (Azerbaycan Atabeğleri), *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987, C.2, s. 449 - 453. ; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, Çev: E. Merçil - M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 155 - 156 ; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 107 vd.

²⁹ Bak: İ. Kafesoğlu, *Harzemsahlara Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 5 - 292. ; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 134 vd. ; Aydın Taneri, *Celaleddin Harizmşah ve Zamanı*, Ankara 1977.; Halil Edhem, *Kayseri Şehri*, Haz: Kemal Göde, Ankara 1982, s. 68-87

³⁰ Bak: Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 83 - 129. ; İ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 172. ; Ali Sevim - Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1989, s. 215 - 217.

ATABEĞLER HÜKÜMETİ

18. ATABEĞ İLDENİZ³¹

Atabeğler hükümetini Azerbaycan'da Şemseddin İldeniz tesis ve 541-568'e kadar idare-i umur eyledi ve Atabeğ-i Azim ünvanını aldı. İbtida Selçuk hükümdarlarından Sultan Mahmud'un veziri idi ve Sultan Tuğrul b. Mehmed'in üğey oğluna da atabeğlik etmişti. Sonra Azerbaycan'da Arran vilayetine vali nasb edildi. Selçukilerin enkazı üzerinhe Arran ve Azerbaycan'ın diğer nukatını da ilhak ederek bir hükümet-i müskakille teşkil eyledi. Hükümeti pek çok şöret ve kuvvet buldu. Hatta civar hükümetlere bile muavenet edeer idi. İldeniz 556'da Hemedan hükümdarı Süleyman Şah ile komşusu Arslan Şah muharebesinde Süleyman Şah'ın vuku bulan istimdadı üzerine muavenet için kendi kumandasında bir ordu ile hareket ve düşmanını münhezim ve perişan eyledi. 567'de Rey Şehrini zapt ve Azerbaycan'a ilhak eyledi. Nihayet (36)Kafkas'ın³² şimali garbi cihetlerine sefer yaparak Tiflis ile Gürcistan'ı da zapt eyledi ve esna-ı avdetinde

^{31*}İldeniz, Selçuk Sultanlarından Sultan Mesut'un kölelerinden bulunduğu İran tarihleri haber vermektedirler. Sultan Mesut, Müşarünileyhden çok memnun olup daima aklından ve zekasından istifade etmiştir. Nihayet Sultan Mesut kardeşi Tuğrul'un zevcesini buna tevzic eyledi ve İldeniz'in bu izdivacından Mehmet ve Kızıl Arslan namında iki oğlu olmuştur. İldeniz Selçukilere büyük hizmetler yaptı. Ordularına kumanda ederek Aras'ı geçti. Bakü, Gence ve Şirvan vilayetlerini zapt eyledi ve hükümet-i Selçukiye'ye ilhak eyledi. Bilahere Sultan Mesut avda aldığı yaradan müteessiren vefat ettiğinden bütün rical-i devlet dağıldı ve Selçuk Devleti böyle sahipsiz kaldı. Bunun üzerine İldeniz, Revanduz'da bulunan Tuğrul namındaki oğlunu getirdi ve tahta iclâs eyledi. Tuğrul yalnız ünvanına kanaat etmekle hükümet işlerine hiç karışmadı ve İldeniz'e havale - i umur eyledi. Müşarünileyh de Tuğrul'un anasıyla izdivaç edip umur-ı idareyi kendi eline aldı. Lakin Tuğrul'un anası vefat ettikten sonra İldeniz onu hal edip mahpese attı ve mahpeste bulunan Arslan nam oğlunu tahta çıkarttı ve Arslan'ın validesi Tarih Hatun ile izdivac eyledi. Sultan Arslan da idare işlerine pek karışmadı ve tamamıyla İldeniz'e bıraktı ve İldeniz de hüsn-i idaresi sayesinde memleketi büyüttü ve düşmanlarıyla uğraşarak hepsini tard eyledi.

^{32*} Kafkas kadim Fars lisanında esb yahut as at demektir. Bu atları besleyen kabilelere a- as veyahut a- ası ve dağlık muhitinde kuh-as veyahut kav-as denilirdi ve bugün kullandığımız Asya ve Kafkas kelimeleri bunlardan husule gelmiştir. Bidayetde Kafkas Çin ile Hindistan beyninde bulunan dağlara denilirdi ve İskender-i Rumi'nin Hint seferinde bulunanlar bu dağları Kafkas diye yad etmişlerdir. Roma müverrihlerinden Polibi Hicretten 800 sene evvel yazdığı tarihlerinde bu dağları Kafkas diye tesmiye etmiştir. Kurun-ı vustâ'da Hristiyan misyonerlerinden Dizideri burada bulunan Tibet Dağlarını Kafkas tesmiye etmiştir. Lakin tekallübat-ı arzıye hasebiyle deniz olan yerler toprak ve dağlara ve karalar denize münkalip olduğundan, Asya-yı Vusta'dan hicret eden kabail Çinde bulunan Kafkas dağlarının ismini buradaki dağlara nakl ve tesmiye etmişlerdir.

Şayan-ı dikkattir ki yerli ahali burada Kafkas ünvanını tanımaz ve bilmezler ve herkes bu dağları muhit ve civarında bulunan mevkiin ve akvamın adıyla yad ederler : Azeriler Fit dağı, Çerkezler Kadı Bey, Asetinler, Gürcü, Nogaylar, Yıldız Dağları derler.

Vaktiyle Arablar Cebelü'l Keyt, Cebelü'l Kayf ve Osmanlılar ile Acemler Kûh-ı Kaf derlerdi. Kaf veyahut kayf kahpe demektir. Pek eski zamanlarda Kafkas dağlarında bulunmuş Amazon denilen Avratlar Hükümeti'nin sui hareketından naşi bu dağlara kaf denildiği maznundur.

Amazon - Heezen Farisice avrat demektir.

ordusunda vukua gelen kolera hastalığından **Nahçıvan** şehrinde vefât etti(568). Hemedan şehrinde kendisi tarafından yapılmış olan maruf bir medresede medfundur.(37)

19. ATABEĞ MUHAMMED (CİHAN PEHLİVAN)

568'de cülus eyledi. Atabeğlerimizin en büyüğü ve en meşhuru olup bütün İran ve Turan hükümdarlarının ihtiramatına pek ziyade mazhar olmuştur. Abbasiler'in de tanıdığı iki hükümdardan birisi Suriye'de Selahaddin Eyyubi ve diğeri de Azerbaycan'da Atabeğ Muhammed hazretleri olmuştu.Hatta Halife'nin **Selahaddin Eyyubi'**ye fazla teveccüh ve temayülünden muğber olarak bir zaman hutbelerde isminin zikredilmesini emretmişti. Halife büyük hedaya ile elçi göndererek müşarünileyhi taltif ettiğinden tekrar hutbelerde isminin okunması emredildi. Zamanında **Tebriiz** ve **Meraga** şehirleri **Özbekler elinde idi.** Atabeğ Muhammed bu şehirleri zapt ve düşmanı tard eyledi.Memlekette sükunetin teminine ve emniyetin tesisine ve hariçte sulhun idamesine pek çok çalışmıştır.Komşu hükümdarlardan **Kür Han** nezdine elçiler ve Bağdad'da halifeye senevi vermek üzere altmışbin dinar gönderdi. **Ahlat** hükümdarına da kızını vermek suretiyle (38) bütün civar hükümetlerle dostluk esasını kurdu. Mısır Hükümetiyle de hüsn-i münasebatta bulundu. Herhalde Atabeğ Muhammed gayet zeki, muktedir ve umur-ı siyasete vakıf bir hükümdar olduğunu tarihler müttefiken itiraf etmektedirler.Nihayet **Ebu Yahya** namında birisi tarafından hainane surette şehid edilmiştir. Müşarünileyh'in kendisinden sonra **Kuteybe Hatun** namındaki zevcesinden **Kutluk İnaç** ile **Mir Miran** ve bir cariyeden de **Ebu Bekir** ile **Özbek** namlarında dört oğlu kalmıştır. 582'de vefâ tından sonra yerine kardeşi **Kızıl Arslan** geçmiştir.

20. KIZIL ARSLAN (582-586)

SULTANLAR:

Abbasiler zevale yüz tutmuş olan Selçukiler'den pek ziyade nefret etmekte idiler. Hatta son zamanlarda **Halife en-Nasır li-dini'llah** Kızıl Arslan'ın vasıtasıyla Selçukiler'in son hükümdarı bulunan Tuğrul'u perişan ettirerek hükümetlerine İran'da nihayet verdi. Bu hizmetine karşı Halife, Kızıl Arslan'a Sultan lakabını verdi. Bundan sonhıra Azerbaycan Atabeğleri İslâm aleminde ve halifeler nezdinde büyük mevkiler ihraz ederek Selçukiler'den

sonra Sultkan lakabını yalnız bunlar aldılar.Böylece Atabeğler kendi emekleri ile kazandıkları Sultan ünvanını müstehak olarak taşımağa başladılar.(39)

SULTAN KIZIL ARSLAN

Tarihte büyük roller oynamış Türk kadınlarından birisi de Azerbaycan'da Atabeğ Muhammed'in zevcesi **Kuteybe Hatun** hazretleridir. Müşarünileyha Azerbaycan'ın umur-ı idare işlerine müdahale ederek siyasiyesine çok karıştırdı. Atabeğ Muhammed'in şehadetinden sonra mahdumu **Kutluk İnanç**'ı tahta çıkarmak için Selçukiler'in şehzadesi bulunan Tuğrul'a dest-i izdivacını uzattı. Lakin Kızıl Arslan derhal Hemedan'a hareket ederek **Kuteybe (40) Hatun** ile kendisi izdivac eyledi ve Hatun'un teşebbüsatı böylece akim kaldı. Tuğrul'un mukarrabininden **Zahrik** nam bir müfsidin teşvikiyle Tuğrul Azerbaycan aleyhine isyan eyledi. *Irak'ın hükümdar-ı meşru'u sensin Selçukiler'den sonra, sende başka hükümdarlığa yarayacak bir kimse yoktur ve Kızıl Arslan hile ve desise ile Irak'ı, Azerbaycan'a ilhak etmiştir* diye Tuğrul'u tahrik eyledi.Tuğrul'da Selçukiler'in son taarruzu olarak Irak'ı almak için Azerbaycan aleyhine kuvvetler topladı ve kerrat ile **Mazendaran, Damgan, Hemedan** taraflarında muharebeler yaptı ve nihayette Kızıl Arslan tarafından mağlub olarak **Kihlan** kalesinde haps edildi.Bu muharebede yukarıda zikr edildiği gibi halife de Azerbaycan'a yardım ve Kızıl Arslan'ı taltif etmiştir.Lakin sonra Kızıl Arslan gayet feciane bir surette şehit edilmiştir.Katil mechul ise de **Batıniler**³³ tarafından yapıldığı zan olunmaktadır.

Irak umerasından bu katilde medhaldar olduğu rivayet olunmaktadır. Çünkü Iraklılar Kızıl Arslan ile beraber Tuğrul'un aleyhine hareket etmiş idiler.Tabii kendi hükümdarına hıyanet eden bu Iraklılar bilahire Kızıl Arslan'dan bir iltifat görmeyeceklerini idrak ile bu katli icra eyledikleri tahmin edilmektedir. Zamanında zuhur etmiş olan mezheb davaları hüsn-i suretle hal olundu ve Hemedan şehri tekrar Azerbaycan'a ilhak edildi. (41)

21. ATABEĞ EBU BEKİR (NUSRETÜDDİN) (587-607)

587'de Kızıl Arslan'ın yerine kardeşi oğlu Abu Bekir geçti.

³³*Batınıye: İsmailiye hususunda 40 numaralı dipnota müracaat oluna.

Atabeğ Ebu Bekir hükümet işlerini eline alarak kardeşi **Kutluk İnanç**'ı Irak'a vali nasb eyledi bu sırada mevkuf bulunan **Tuğrul** hapisten firarla Irak'a geldi ve Irak'da şurişe başladı. Buna karşı **Kutluk İnanç** Irak'ı terk ederek Harezmiler'in nezdine firara mecbur oldu. Onların yardımıyla kuvvet toplayıp **Tuğrul** üzerine yürüdü ve muharebeler yaptı. Nihayet **Tuğrul Kutluk İnanç**'ı kendi tarafına celb etmek için onun validesi **Kuteybe Hatun**'u tezvic edip bu suretle sükuneti temin etti. Lakin bilahire **Kutluk İnanç Tuğrul**'un zevcesi bulunan anası **Kuteybe**'nin delâletiyle **Tuğrul**'u tesmim etmek teşebbüsünde bulduysa da **Tuğrul** meseleyi haber alarak ona verilen zehirli yemeği **Kuteybe Hatun**'a cebren yedirtti. Hatun derhal vefât etti ve oğlu **Kutluk İnanç**'ı da haps eyledi. **Kutluk İnanç**, sonra hapisten firarla Azerbaycan'a geldi ve burada icra-ı hükümet eden kardeşi **Atabeğ Ebu Bekir** ile de hemfikir olamadığından beyinlerine nifak girdi. Hatta bu tefrika iki kardeşin birbirleri aleyhine istimal-i silah eylemelerine kadar vardı ve beyinlerinde dört büyük muharebeler vuku buldu ve cümlesinde **Atabeğ Ebu Bekir** galip geldi.(42)

Ebu Bekir çok ayyaş olduğundan umur-ı hükümet yüzüstü kaldı ve çok aciz bir mevkide bulundu. Bu suretle yukarıda arz edildiği vechile vaktiyle Irak'da vali bulunan kardeşi **Kutluk İnanç**'a muavenet edemedi ve zaman-ı hükümetinde **Meraga**, **Erdebil** hakimleri isyan etmişlerdi. Pek güçlkle teskin edebildi. Gürcüler Azerbaycan'a taarruzetmişlerdi, onlarla da akrabalık tesis etmek suretiyle idare-i maslahat ederek H.607'de vefât eyledi.

22. ATABEĞ ÖZBEK (MUZAFFERÜDDİN) (607-622)

607'de **Atabeğ Ebu Bekir**'in vefâtından sonra yerine kardeşi **Özbek** geçti. Fakat zamanında Azerbaycan'a pek çok düşmanlar musallat oldu ve kendisi de kardeşi gibi aciz ve ayyaş olduğundan idarede bir takım intizamsızlıklar husule geldi. Hemedan hakimi **Ay Toğmuş**, **Özbek** üzerine taarruz etti ise de umerasından **Mengli** def ve Bağdad'a kadar firara mecbur edildi. Memleketi de **Mengli** elinde kaldı. **Ay Toğmuş** sonra vukua gelen muharebelerde **Mengli** tarafından katl edildi.

Bilahire Halife **Nasuriddin**'in teşvikiyle **Atabeğ Özbek** Batniye hükümdarı **Celeddin** ve **Erbil** hükümdarı **Muzafferüddin Gökborü** ile birleşip **Mengli**'nin üzerine kuvvet sevk eyledi. **Mengli**'yi perişan eylediler. Memleketi Azerbaycan ile Batniye hükümeti beyinde taksim (43) olundu. Şayan-ı dikkattir ki bu muharebede maksada varmak için

halifelerin ve Alem-i İslâmın nefretini mucib olan Batıniye hükümetinden de istifade edilmiştir.(44)

Hulasaten halifenin yardımıyla Atabeğ Özbek Azerbaycan hududlarını tevzi etti ise de, yukarıda arz edildiği gibi bu hududları layıkıyla hıfz edemedi.

614'de Harezmiler'in ve 617'de Moğollar'ın taarruzatına maruz kalarak nihayet 662'de Celaledin Harezmsah'ın Tebriz'i zapt etmesiyle hükümetine son verildi.

Özbek Gence'ye çekildi. Bilahire Gence'de Harezmiler tarafından zapt edildiği zaman müşarünileyhin orada kalmasına mücadele edildi ise de zevcesi **Mihri Cihan Hatun** itlak edilmesiyle Celaledin'e tezvic edildiğinden Özbek kahrından Gence'de vefât etti.

HAREZMİLERİN İSTİLASI ³⁴

23. CELALEDDİN HARZEMŞAH

622-625 kadar **Celaledin Harezmsah** Azerbaycan'ı zapt ve Irak'ı da buna ilhak ederek idare etmiştir. **Hoy, Selmas** ve **Urmiye** şehirleri Atabeğ Özbek'in zevcesi **Melike Hatun**'a terk edilmişti. (45) Lakin Celaledin'in Irak üzerine vuku bulan seferinden bilistifade veziri **Şerefü'l Mülk** mezkur şehirleri hatunun elinden almak için teşebbüsatta bulundu. **Melike Hatun**'u **Tala** denilen mevkide taht-ı muhasaraya aldı. Lakin Ahlat hakiminin muavenetiyle muhasara ref ve **Melike Hatun** Ahlat'a nakl olundu. Bilahire **Şeref**, **Revanduz** üzerine sefer icra eyledi ve şehrin muhasarasında tesadüf ettiği şehrin hakimesinin³⁵ dest-i izdivacını talep

^{34*}**Harzemşahlar** : Harezm-Hive demektir. Selçukiler zamanında Sultan Melikşah tarafından **Hive**'ye **Anuş Tekin** namında bir Türk vali nasb edildi . Bunun vefatından sonra yerine oğlu Mehmet geçti ve **Harzemşah** ünvanını aldı. Bunların nesline mensub **Atsız** namında birisi de istiklaliyet sevdasına düştü ve 533'de isyan ettiği için **Hive** şehrinden nefy edildi. Lakin sonra şehre tekrar avdet ederek istiklalini ilan eyledi. **Atsız**'ın neslinden **İ Arslan , Şah Mahmut , Tekiş , Alaeddin , Celaledin** namlarında büyük hükümdarlar geldi ve hep **Harzemşah** lakabını taşıdılar. Son hükümdarların zamanında Cengiz Han zuhur ederek Harezm'e taarruz eyledi ve Celaledin Hindistan'a çekilmeye mecbur oldu ve burada iki senelik pek çok maceralardan sonra İrani ve Azerbaycan'ı istila ederek Tatar fırtınasına kadar umur-ı idare eyledi. 627'de **Mugan Ovası**'nda mağlup edildiğinde Celaledin **Diyar-ı Rum**'a çekildi ve yolda katl olundu. Celaledin'in vaktiyle idam ettirdiği bir Kürt'ün biraderi tarafından katl edildiğine ihtimal verilmektedir. Hindistan ile Suriye Ovasında vukua gelen hesapsız muharebelerde daima galip gelmiş olan bu kahraman nihayet misafiri olduğu bir Kürt tarafından namertçe katledilmiştir.

^{35*}Son Atabeğimiz bulunan Özbek'in tarihinde **Melik Hamuş** ünvanıyla meşhur bir oğlu kalmıştı. **Melike Hatun** namında Revanduz Hakimesiyle tehil ettiğinden İran şahlarından **Keykavus**'un pek zi-kıymet tarihi bir kemerini elde etmiş idi. Bilahire bu kemeri Celaledin'e takdim etti. Celaledin de bu kemeri resmî günlerde takardı. Nihayet mağlubiyetini müteakip 627'de bu kemer Moğolar'a intikal ederek Cengiz Han'ın oğluna kısmet oldu. **Melik Hamuş** da **Alamut**'a

eyledi. Fakat Celaleddin Irak'dan nagehan gelerek (46) hakimeye kendisi talib oldu ve bununla izdivac eyledi. Binaenaleyh Şeref'in de teşebbüsleri akim kaldı.

Şeref ol vakitte servetiyle meşhur-ı alem olan Arran'a çekildi ve yağmagerlik suretiyle vergi toplamaya başladıysa da, bu esnada Suriye'den gelen akıncılara tesadüf ve onlar tarafından mağlub edildi.

Suriye kuvvetlerinin serkerdesi Ali el-Hacib tarafından Merend'e kadar takip edildi. Şeref Tebriz'e çekildi. Ali el-Hacib'de Hoy, Nahçıvan, Merend şehirlerini zapt ve yağma eyledi.

Kışı Tebriz'de geçirdikten sonra Şeref Nişabur denilen mevkide Hacib kuvvetleriyle muharebeye tutuştu ve bunları münhezim ve sulh tekliflerini de reddeyleti ve Azerbaycan'ı Suriye kuvvetlerinden kurtardı ve Hoy, Nahçıvan, Merend şehirlerini güzelce te'dib eyledi. Bu sırada Celaleddin Irak seferini bitirip avdet etti ve bir müddet Azerbaycan'ın dahili ıslahatıyla uğraştıktan sonra Nahçıvan tarikıyla Ahlat üzerine hareket ve şehri muhasara eyledi ve uzun süren muhasara neticesinde 626'da şehri zapt ve hak ile yeksan eyledi. Celaleddin Konya ve Suriye Selçukilerinin kendi aleyhine kuvvet topladıklarını haber alıp, hastalığına rağmen derhal sefere azim ve Yassıçemen³⁶ şehrinde Selçukiler ile yaptığı muharebede düşmanlarını münhezim eyledi ise de bilahire yapılan muharebelerde mağlub olarak ricata mecbur oldu ve Malazgirt, Ahlat tarikiyle Mugan'a döndü. Bir müddet sonra Tatarlar'ın taaruzlarına mukavemet için Eyyubiler ile bir muahade akd eyledi. Nihayet 657'de Moğollar (47) Azerbaycan'a girdiler ve Celaleddin'i Mugan'da perişan ettiler. Celaleddin müttetiklerinden muavenet bulamayınca Diyar-ı Rum'a akına mecbur oldu. Bu suretle Azerbaycan Tatarlar eline geçti ve Atabeğlik usul-i idaresine ve Harezmiler'in istilasına nihayet verildi.

ATABEĞLER DEVRİNDE AZERBAYCAN'DA SAN'AT VE MAARİF

Atabeğler devrinde san'at ve maarif pek yüksek dereceye varmış idi. Lakin maalesef asarı zamanımıza kadar kalmamış yalnız Nahçıvan kurbünde Atabeğ Kızıl Arslan tarafından yapılmış olan Alıncak kalesinin bir harabesi kalmıştır ki burada da şimdiye kadar kimse tarafından hafriyat yapılmamıştır. Halbuki Melik Eşref, Celâyirli Sultan Ahmed (48)

fırar etti. Mevzubahsimiz bulunan Revanduz Hakimesi Müşarünnileyh'in zevcesi idi. Bilahire Celaleddin ile izdivaç eyledi.

³⁶*Harput civarında bir şehir olduğu pek muhtemeldir.

vesairlerinin yaptıkları gibi Azerbaycan hükümdarları düşman istilası karşısında kerrat ile hazine ve mücevheratlarını bu kaleye nakl ettiklerinden elyevm bu harabelerin altında pek çok defineler bulunduğu tahmin edilmektedir.Kalenin metanetini anlamak için Timurlenk tarafından oniki sene zarfında alınamadığı halde mahsurin beyninde vukua gelen tefrika neticesinde bir kısmının teslimi üzerine kalenin zapt edilmesi büyük bir delildir.

Kızıl Arslan kale-i saht daşt
Ki kerden ba levend ber miferaşt³⁷

diye şair de bunu teyid etmiştir. Maruf Şeyh Nizami Gencevi, Ebu'l Ala, Hakani, Feleki, Mecideddin Bilkani vesair alem şumul üdeba ve şuaraları da Azerbaycan hep şu devrede yetiştirmiştir ki bu da siyaseten pek kuvvetli bulunan müstakil Azerbaycan'ın o zaman irfanen de yüksek olduğunu göstermektedir.(49)

³⁷ Kızıl Arslan Saht Kalesi'ni zapt etmiştir. Bu kalenin zabtında da leventlerin büyük emeği geçmiştir.

ÜÇÜNCÜ BAB

MOĞOLLAR DEVRİ İLHANLAR, ÇOBANİLER, CELAİRLİLER

24. MOĞOLLAR'IN İLK SEFERLERİ

Moğollar Azerbaycan'a evvela 611'de sefer ettiler. Birinci seferde büyük kuvvetler ile Şimali Kafkas tarafıyla gelerek Azerbeycan'ı zapt ve Gürcistan hududlarına kadar yaklaştılar. Gürcistan kralı **Laşa** veyahud **Dördürcü Corci** mukavemet etmek istedi ise de muvaffak olamadı fakat Moğollar kendiliklerinden avdet eylediler ve esna-yı avdetde Azerbaycan hanlarından **Behram Han** Moğollar'ı takip ederek haylice telefata verdirmeye muvaffak oldu. 612'de Moğollar tekrar Azerbaycan'a girdiler lakin Gürcistan vesair yerlere taarruzdan ictinab ederek **Gence'nin** etrafında toplandılar. Böylece Moğollar'ın gayr-i muntazam akıncı kuvvetleri Azerbaycan'ı katli ve garet ederlerdi. Nihayet **Celaledin'in** Mugan'da mağlubiyetinden sonra Moğol ve Tatarlar artık Azerbaycan'da tamamiyle yerleşip kaldılar.³⁸ (50)

25. İRAN VE TURAN MEMLEKETLERİNİN PADİŞAHI CENGİZ HAN

Timuçin vaktiyle Moğolistan'da bir aşiret reisi olup kendisi aslen bir demirci idi. Mürur-ı zamanla kesb-i kuvvet edip **Moğollar'dan** ve kısmen **Çinliler'den Karakurum'da** büyük bir hükümet teşkil etti ve **Cengiz Han** ünvanını aldı ve hududlarını tevsii etmek için **Çin, Rusya ve Harezm** istikametlerinde üç ordu gönderdi ise de kendisi 623'de vefât ettiğinden vasiyetnamesi mucibince, büyük memleketi mahdumları beynlerinde taksim edilerek yerine en muktediri bulunan **Ögetay Han, Kaan** intihab edildi.

26. KAANLAR

1. Cengiz Han (Timuçin)	559
2. Ögetay Kaan b. Cengiz	624
3. Töregene Hatun (Onun zevcesi)	629

³⁸ Bak: Berthold Spuler, *Iran Moğolları*, Trk. Trc. Cemal Köprülü. Ankara 1957, s. 29 vd.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuk Araştırmaları Dergisi* (1969), Ankara 1970, s. 1 - 147.

4. Göyük Han b. Ögetay	643
5. Mengü Han b. Tuli b. Cengiz	644
6. Kubilay Kaan b. Tuli	657

Kubilay Kaan zamanı Moğollar'ın en parlak zamanı addolunmağa sezadır. Payitahtı **Karakurum**'dan **Pekin**'e nakl ve diğer kardeşi **Hülagu Han**'ı Garbi Asya'ya ilhan nasb etti. **Hülagu Han** İran ve Azerbaycan'ı (51) zapt ederek **Meraga** şehrini merkez ittihaz ile büyük bir ilhanlık³⁹ teşkil etti ve Azerbaycan'ın muhitinde bulunan İran, Irak, Suriye, Diyar-ı Rum ve Kafkas memleketlerini de ona ilhak eyledi. Vefâtından sonra İlhanlık **Hülagu**'nun neslinde kaldı ve mürur-ı zamanla **Kaan**'lıktan ayrılarak müstakil oldu Al-i Cengiz Moğolistan ve Çin cihetlerinde kalıp 734'e kadar hükümet sürdü ve şeref-i İslam ile müşerref olmaktan da (52) mahrum kaldı ama İlhanlar islamiyetle müşerref olup, Azerbaycan'da büyük bir Müslüman hükümeti kurdular.

İLHANLAR - HÜLAGULULAR

27. HÜLAGU HAN (653-663)

Hülagu büyük ordu ile Karakurum'dan hareket edip **Almalık**, **Semer kand** tarikiyle Ceyhun nehrini geçerek İran'a dahil oldu Buradaki küçük hükümetleri birer birer kendi idaresi altına alıp **Alamut** kalesini zapt ve kolayca İsmailiye⁴⁰ taifesini ortadan (53) kaldırdı (654). Sonra Bağdad'ı muhasara ve zapt etti ve Abbasiler'in son halifesi bulunan **Mutasım Billah**'ı

^{39*}İlhanlılar tarihinde **İran Moğolları** diye yad edilmektedir. Halbuki Horasan'dan Diyar-ı Rum'a kadar imtidat eden İlhanlık arazisinde ehemmiyetli bir mevki ahzeden Azerbaycan memleketi idi ve İlhanlılar'ın payitahtları da **Merega**, **Tebriz**, **Sultaniye** gibi Azerbaycan şehirlerinde bulunmuştu. Hatta bir zaman Ebu Said Han'dan sonra gelen maruf sekiz hükümdarlar meskukatlarında mahall-i darbı olarak **Darb-ı Azerbaycan** diye hakk ettirmişlerdi ve **Mirat-i Buldan-i Nasırı** kitabında bu ilhanlar **Tebriz** şehrine hasr edilerek **Azerbaycan Hükümeti** diye tarif edilmektedir. Binaenaleyh bu ilhanlara **Azerbaycan Moğolları** demek daha doğru olurdu. Lakin maa't-teessüf şimdiye kadar tarihimizi yazan Arab ve Acem müellifleri vekayi kendi nokta-i nazarlarına tahrif etmişlerdir. Hele Çobaniler ve Celayirliler arasına İrakeyn'in ilhakıyla yalnız Azerbaycan hududu dahilinde idare-i hükümet etmişlerdir.

^{40*}İsmailiye veyahut **Batıniye** denilen fırka-i melun **Hasan Sabbah** namındaki bir şeyh tarafından vücuda getirilmişti. Bunlar **Kazvin Dağları**'nda **Alamut** ve sair adlarıyla meşhur dokuz kale yaptılar ve buradan alem-i İslâmın her bir noktasına caniler irsaliyle büyük hükümdarları katli ve istediklerini tahta iclâs ettiler ve caniler vasıtasıyla katli icra ettiklerinden neticede ummun nefretini kazandılar. Selçukiler defaatle üzerlerine ordu gönderdilerse de uhdelerinden gelemediler. Nihayet Moğollar bunları meydandan kaldırdılar ve bu suretle büyük bir hizmet yaptılar. Bidayette **Batıniye fırkası** Fars ve Acemler tarafından o zaman İranda hüküm süren Türkler aleyhine hareket etmek maksadıyla tesis edilmişti. Fakat sonraları hükümdarlardan kim çok verdi ise onun elinde bir alet oldu. Bu fırka esasen şiiilikten azma bir mezheptir ve saliklerine zamanımızda da bazen ötede beride tesadüf olunmaktadır.

tevkif eyledi. Fars ve Acemler'in bilhassa **Hoca Nasreddin Tusi'nin** ısrar ve iğvasıyla halifeyi katl ettirdi. Buradan Azerbaycan'a avdet ve teşkil ettiği İlhanlık hükümetine merkez olmak üzere **Meraga** şehrini bina ve mamur etti. Bidayette İlhanlık kaanlara merbut idi. Oradan İlhanlık menşuru alınır idi. Lakin mürur-ı zamanla İlhanlık kaanlardan alakasını kat' ederek ve menşur usulünü lağv ile kamilen müstakil oldular. Hülagu **Musul, Haleb, Şam, Mısır** taraflarına da yürümüştü. Lakin bilahire umerasından **Ketboğa'yı** burada bırakıp kendisi **Meraga'ya** döndü (658). Vefâtından sonra Azerbaycan'da **Tebriz** şehri merkez ittihaz olundu.

Kıpçak Cidali⁴¹ - Şirvan, Derbend vilayetleri **Kıpçak** hükümetiyel İlhanlık beyninde daima muharebelere sebep olmuştur. 661'de **Kıpçak** hükümdarı **Cüci Han**, oğlu **Berke Han'ı** büyük ordu (54) ile Derbend, Şamahı tarîkiyle Azerbaycan'a gönderdi. **Hülagu** bunun karşısına büyük bir kuvvetle çıktı. Ordusunu münhezim ve kendisini de **Ejder Han'a** kadar takip eyledi. Bilahire **Kıpçak** hükümeti yeni kuvvetler toplayıp **Hülagu'yu** ricata mecbur eyledi ise de Şirvan, Derbend vilayetleri İlhanlı'da kalmak üzere akd-i sulh edildi. 622'de hülagu, zevcesi **Dokuz Hatun** ile birlikte sadrazamı bulunan **Hoca Sahib-i Divan⁴²** tarafından tesmim edilmiştir. **Dokuz Hatun** hükümet işlerine çok müdahale ve daima hristiyanları himaye eylerdi.

28. ABAKA HAN (663-680)

663'de Hülagu Han'ın yerine oğlu **Abaka Han** geçti. Bunun zamanında İlhanlık'a müteaddid düşmanlar arız oldular ve çok muharebeler vuku buldu. Başlıcalarını arz edelim:

Bukay Mübarezesi : **Batı Han'ın** ahfadından **Bukay Şimali** Kafkas tarîkiyle Azerbaycan'a taarruzeyledi. İlhan bunlara karşı kardeşi (55) **Beşmut'u** bir ordu ile gönderdi. **Beşmut, Kür** nehrini geçti ve **Ceğa Muran** mevkiinde **Bukay'ın** ordusunu münhezim ve kendisini de katl etti. Bu da **Kıpçaklılar'ın** Şirvan ve Derbend'in iadesi sevdası ile vukua gelmiş idi.

⁴¹***Kıpçak - Altınordu**: İdil Nehri boyunca Ejderhan merkez olmak üzere teşekkül etmiş bir Tatar hükümeti idi.

⁴²***Hoca Sahib-i Divan** Mehmet Şemseddin Cüveyni: Üç büyük ilhanın ,Hülagu, Abaka, Teküder Oğul Hanların sadrazamı olmuştur. Divan-ı kebir'in sadrı bulunduğundan müşarünileyhe Hoca Sahib-i Divan denilmiştir. O zaman rical-i devletin en nüfuzlusu idi ve Cengiz Han'ın tarihini mufassalan yazmıştır.

Kendisi aynı zamanda şair olup pek çok Arab ve Farsi şiirleri yazmıştır. Oğlu Bahaeddin Mehmed'in vefatı münasebetiyle şöyle söylemiştir.

Der matem-i tu çerh ber amed behuruş
Devr-i tu bineved..... cam-ı peder
Men der gam çekune başem hamuş
Ey cay-ı peder cam-ı peder kerdi nuş.

Berke Han Taarruzu : Kıpçak Han'ı Berke Han eski mağlubiyetlerin acısını çıkartmak için kendisi bizzat ordusuyla Azerbaycan'a girdi Abaka karşısına çıktı ve Kür nehrinin sol sahilini tahkim edip müdafaya karar verdi. Düşman bu nehrin sağ sahilinde mevzi aldı ve ondört gün bu mevzide kalarak nehri geçemedi. Nihayet Tiflis yakınında nehri geçmek emelinde bulundu ise de muvaffak olamadı münhezimen ricata mecbur edildi. İlhan da Tebriz'e döndü.

Burak Han Muharebesi : Türkistan'da zuhur eden Tatar hanlarından Burak Han Semerkand, Merv tarîkiyle İlhanlık'a taarruzedip Horasan'a girdiyse de Abaka üzerine yürüyüp orada kendisini münhezim ve Tard ederek tekrar Tebriz'e döndü.

Abaka Han İlhanlar içinde pek parlak ve büyük bir hükümdar olmuştur. Avrupa ile de ilk defa olarak münasebete Müşarünileyh girmiştir. Bizan İmparatoru Poleolog'ın kerimesini almakla sefirini Tebriz'e celb etti ve diğer Avrupa devletlerinin elçilerini dahi Tebriz'e kabul etti. Oğlu Argun Han için Kubilay Kaan'ın kerimesini istedi. Kaan kerimesini Tebriz'e gönderdi ise de bu sırada Argun Han vefât ettiğinden torunu bulunan Gazan Han'a kısmet oldu. Müşarünileyha'yı (56) Tebriz'e getiren heyet içinde o zaman meşhur Avrupa seyyahı Marko Polo dahi bulunurdu.

Abaka Han Şam seferinde bulunan kardeşinin mağlubiyet haberini alarak muavenet için hareket etti ise de yolda hastalanıp 680'de vefât eyledi. Bunun da tesmim edildiği zan olunur. 17 sene idare-i hükümet etmiştir.

29. TEKÜDER OĞUL (AHMED HAN)

Abaka'nın vefâtından sonra rical-i devlet kurultay akd ederek 681'de kardeşi Teküder Oğul'u intihab ettiler.

Teküder Oğul çocukluğunda gizli olarak hıristiyan ruhu ile terbiye edilmiş idi. Lakin bu terbiyeden maksad hasıl olmadı ve aksi tesir yaptı. Şöyle ki ;Teküder Oğul işbaşına geçer geçmez din-i İslam'ı kabul ve adını da Ahmed'e tebdil ederek hıristiyanları şiddetle takibe başladı. Tebriz vesair yerlerde kiliseleri tahrib ve papazlarını nefy eyledi.

Ahmed Han kendi hareketinde serbest olmayıp daima umerasının nüfuzu altında bulunuyordu. Umerasının sahib-i nüfuzlarından en meşhurları ;

1. Sadrazam Hoca Sahib-i Divan
2. Annesi Kütün Hatun

3. Baba dediği Şeyh Abdurrahman
4. Şeyh Mengili (Teküder'e oğlum derdi) (57)

Zamanında kardeşi Abaka'nın oğlu **Argun Han** taht iddiasıyla memlekette bir isyan çıkarttı ve Horasan'dan o zaman **Karavnas** denilen derme çatma bir ordu ile hareket etti ise de neticede Ahmet Han tarafından münhezim edildi. Bundan başka Şam seferinden yeni dönmüş olan kardeşi **Konkurbay** Muga'n'da aleyhine isyan etmiş idi. Bu da suhuletle def edildi. Lakin Argun Han davasından vaz geçmemiŐti. Horasan'da ordu toplayıp tekrar İlhan'ın üzerine yürüdü karşısına ilhan ordu gönderip **Elyak** namında birisini kumandan tayin eyledi ise de nihayet İlhan ordusunda **Boğa** nam zat Abaka hanedanının taraftarlarıyla birleşip İlhan'a hıyanet ederek kendi kumandanlarını Şehit ve İlhan'ı haps eylediler. Bu suretle muharebeyi Argun Han kazandı, sonra kardeşi **Konkurbay**'ın zevcesinin ısrarıyla Ahmet Han katl edildi ve re's-i idareye **Argun Han** getirildi. (683)

30. ARGUN HAN (683-689)

683'de re's-i idareye Abaka'nın oğlu **Argun Han** geçti. Argun Han'ın tahta iclasında pek çok hizmetleri sebkât eder emir **Boğa** baŐvezir oldu. Bunun nüfûzu İlhanlık'ın hududları haricinde bile cari olmağa başladı. O zaman İran ve Turan padişahı bulunan **Kubilay Kaân**'dan **enksank** ünvanını aldı ki Çin lisanında büyük sadrazam demektir. Müşarünileyh'in imzası bulunmadıkça İlhan'ın emri hükümsüz kalmakta idi. Hatta bir zamanlar Argun'u hal edip Hülagûlular'dan başka bir zâtı tahta çıkarmak fikrinde bile bulundu. (58)

Lakin muvaffak olamadı. Han bu fikre vâkıf olur olmaz Boğa'yı tevâbiî ile birlikte Muga'n'da katl ettirdi. Bu Han'ın zamanında hıristiyanları hükümet himaye ederek Ahlat'a Gürcü Őehzadelerinden **Prens Dimitri**'yi vali nasb etmişti. Bu valinin hıristiyan olması Ermeniler'in çok hoŐuna gitti ve pek memnun kaldılar. Bilahire **Prens Dimitri**'de **Boğa** ile beraber hâl fikrinde bulunduğu anlaŐıldığından o da katl edildi. Boğa'nın katlini müteakib bir çok tebeddülâtтан sonra nihayet yerini **Sadü'd Devle** namıyla iştihar eden bir yahûdi iŐğâl etti ve hükümet hazinesi de buna tevdiî edildi. Lakin bu yahûdi de hazine vesaire sûistemâli yüzünden katl edildi.

Kıpçak mûharebesi - Azerbaycan'a Kıpçak Tatarları taarrûz ederek **Emir Boraltay** kumandası altında Azerbaycan'a girdiler. Karşısına İlhan **Toğaçar**'ı ordusuyla birlikte gönderib arkadan da **Emir oban**'ı

yardıma gönderdi 688'de vukua gelen mûharebede Kıpçaklılar münhezim ve tard edildiler.

Argun'un kadınlarından Doğancık namında birisinin Argun'un diğer kadınlarından daha ziyade iltifatına mazhar olması için **büğü** vesaire yapmağa teşebbüs eylediğini haber aldı ve bundan şüphelendiğinden **Doğancık Kadın**'la beraber diğer kadınları da kâmilen katl ettirdi ve 689'da kendiside vefât etti. (59)

31. GEYHATU HAN (690-694)

Argun'un vefâtından sonra Tatarlar iki fırkaya ayrıldılar : Biri Bağdad'dan Han'ın akrabası bulunan Baydu Han'ı diğeri Diyar-ı Rum'daki kardeşi Geyhatu Han'ı iltizâm eylediler. Geyhatu daha evvel davrandı ve hükümeti eline aldı(690).

Evrak-ı nakdiye Çav'lar⁴³ - O zaman dirhem ve dinar mûkâbilinde **Çav** denilen kâğıd paralar var idi ki Azerbaycan'da revâcı yok idi. Meskûkatın fikdânı Tatarlar'ı kâğıd istimâline mecbur etmişti ve **İbnü'l Ümeyye** namında birisinin tasvibiyle Geyhatu Azerbaycan'da **Çav**'ların istimâlini emr etti. Dahil-i memlekette **Çav**'lar istimâl olundu ve ticaret için harice gideceklere hazineден **Çav** mukabilinde gümüş ve altın para verilir idi. Lakin neticesi çok fena oldu. Tebriz'de ticaret durdu, dükkanlar kapandı kervanlar eşya götürüp getirmez oldular. Nihayet Geyhatu kendisi çavları kaldırmaya mecbur oldu.

Çav eger der cihân-ı revân kereded
Revnâk-i mülk câvîdan kereded⁴⁴ (60)

İhtilâl : Geyhatu ile Baydu ve taraftarları arasında taht münâzaâsı zuhur etti. Baydu Bağdad ümerasının yardımıyla kuvvetler toplayıp Azerbaycan'a girdi. Derhal Geyhatu, Baydu ile münasebette bulunan **Huncı Bala** namındaki kumandanı ile kuşcusunu aydacısını ve sair alâkadar olanları haps ettirdi. Kendisi de ordusu ile Baydu üzerine yürüdü, Mugan'da vukua gelen muharebede Geyhatu'nun ordusu perişan olarak kendisi de firâr eyledi sonra müşarünileyhi tevkîf ve taraftarlarıyla birlikte katl eylediler.

^{43*}Çav : Çince para demektir. Çav'ın suret-i şekli murabba ve mustadil olup her iki taraflarında kelime-i şehadet yazılmış idi. Altında **İrinci Turci**, ki Çince padişah demektir ve ortasında daire içerisinde yarım dirhemden on dirheme kadar olan **Çavlar**'ın fiyatını gösterir yazılar var idi. Tarihi 693 ve **Çavlar**'ı her kim kabul etmezse tecziye edileceği kısmen Arabça ve kısmen de Moğolca muharrer idi.

⁴⁴ Eğer göz dünyaya bakıp bir seyir etse , senin ölümsüz mülkünün güzelliğini görür.

Bunun üzerine Baydu'nun istikbâline çıktılar ve Serap şehrinde onu İlhan intihâb ettiler.

32. BAYDU HAN (694-694)

694'de Baydu Han işbaşına geçti. Lakin ömrü uzun sürmedi, aynı senede Horasan tarafında amucası Geyhatu'nun katlinden çok müteessir olan ve ahz-i intikama karar veren **Gazan Han** maruf **Karavnas** kuvvetleriyle Azerbaycan'a yürüdü ve İlhanlık iddiasına kıyam etti. **Gazan Han**'ın mâiyyetinde **Kutluk Şah**, **Nevrûz Han** namlarında o zamanın meşhûr kumandanları var idi. Yapılan muharebelerde **Baydu Han**'ın kumandanlarından **Toğaçar**'da **Gazan Han**'a iltica ettiğinden başında bulunan kuvvetleri tamamiyle dağıldı ve kendisi de Nahçıvan'a firar eyledi. Lakin burada kendi mâiyeti onu tevkif edip **Gazan Han**'a teslim eyledi. Taraftarları **Dukal**, **İldar** vesairleri de birer birer tevkif ve katl edildiler, **Gazan Han** böylece hükümeti eline aldı.

33. GAZAN MAHMUD HAN (694-703)

694'de Argun Han'ın oğlu **Gazan Han** câlis oldu ve cülûs eylediği zaman henüz şeref-i İslâmla müşerref olmamıştı. Cülûsu için pek çok fedâkârlık yapan **Kutluk Şah** mükâfâten ordusuna baş kumandan tayîn edildi. Ermeni kadınlarından birisiyle izdivâc eylediğinden hristiyanları dâimâ himâye etmişti. Baydu Han ile yaptığı muhârebede kazandığı takdirde müslüman olacağını nezr eylemişti. Baydu'ya pek sühûletle galebe çaldığından tahta cülûsunu müteâkıb İslâmiyeti kabûl ve ismini de **Mahmud** koydu ve kendisiyle beraber yüzbinden fazla Tatar şeref-i İslâm ile müşerref oldular ve İslâm olduğunun hâtırası olmak üzere 694'de Tebriz'de veziri **Hoca Ali Şah**'ın nezâreti tahtında büyük bir cami inşa ettirdi Elyevm Tebriz'de **Ali Şah Mescidi** namıyla marûf bu büyük Türk âbidesinin harâbesi mevcûddur.

Zamanında vuku bulmuş isyân ve muhârebeler :

1. Ümerâsından **Nevrûz Han** isyân ederek Horasan diyârında kuvvetler toplayıp aleyhine yürüdü ise de bir şey yapamadı. Mütecâviz **Kutluk Şah** tarafından mağlûb ve katl edildi ve Azerbaycan'daki ailesi de tamamen kılıncıdan geçirildi.

2. Mugan'da Cengiz Han nesline mensûb Arslan Han isyân etmiş idi. **Emir Çoban** tarafından sühûletle bastırıldı.

3. Mısır Seferleri - Gazan Han'ın Diyâr-ı Rûm'da bastırıldığı isyânlardan başka icrâ ettiği üç Mısır Seferleri de meşhûrdur. Birinci Seferi, kendisi bizzât icrâ etti ve **Dımaşk'a** kadar gitti. Lakin düşmanı bulamadığından muhârebe vukua gelmedi ve avdet etti. İkinci seferde ümerâsını gönderdi yine **Dımaşk'a** kadar vardılar ve muhârebe vukua gelmeksizin geriye döndüler. Nihayet üçüncü seferde Emir Çoban'ın ordusuyla gönderdi karşına çıkan Sultan Nasır kuvvetleriyle vuruştular ve neticede Emir Çoban mağlûb ve ricata mecbûr oldu.

Gazan Han zamanının en büyük kumandanı olduğu gibi en yüksek de diplomatı idi.

Şayân-ı dikkattir ki kaânlık merkezinden alınan mûtad İlhanlık menşûrünü Gazan Han almadı ve böylece yalnız bir menşûrdan ibaret olan kaânların (63) Azerbaycan'da son nüfûzunu da ortadan kaldırdı ve kendisini tamamiyle müstakil ilân eyledi.

Bundan maada müşarûnileyh dahili ıslahat ile pek ziyade uğraştı adliye idaresini tesis, vergi, arazi ve ticaret hakkında maruf **yasak kavanini** yaptı. Kâğıt paranın lağvı vesaire gibi hüsn icraatta dahi ahalinin ihtiyac ve refahını temin ettiğinden muhabbet-i ammeyi pek kazandı. Gazan Han adil ve zeki bir hükümdar idi, lakin ömrü çok sürmedi ve umumen Moğollar'ın mübtelâ oldukları sarhoşluk yüzünden 704'de terk-i hayat eyledi. Tebriz'de kendisi tarafından bina edilmiş **Şam Gazan Camii'**nde medfûndur. Memleketin imarı hûsûsunda da pek çok hizmetler sarf etmiştir. Tebriz surlarını bina etmiş ve mûhitinde **Şam Gazan** ve **Reşidiye** namlarında büyük saray ve camileri havaî kaleleri yaptırmıştır.

34. OLCAYTU HAN (704-716)

Olcaytu b. Argun Han câlis-i taht olur iken daha hıristiyan idi, sonra din-i İslâm'ı kabûl ederek **Muhammed** namını ve **Hüdâbende** lakabını aldı.⁴⁵ Zaman-ı idaresinde sefâlet ve sekâveti izâle ederek adâlet (64) ve emniyeti temin ve raiyet perverliği ile şöhret buldu memleketin imarına da çok çalıştı ve 705'de **Sultaniye** şehrini bina ve tesis eyledi. Merkez hükümeti Tebriz'den **Sultaniye** şehrine nakletmekle Kürdistan'da **Sultanâbâd** ve

⁴⁵*Asıl lakabı **Herbende** idi lakin Acemlerin pek sevdikleri İlhan'a hürmeten Hüdâbende dediler. Moğolların adet-i kadimelerinde çocuk doğduğu zaman çocuğun odasına ilk girenin ismi o çocuğa verilirdi. Çocuk dünyaya geldiği zaman kapıdan ilk defa **Gazan** getirdiler, çocuğa Gazan Han denildi. Kapıdan bir eşekçi girdi **Herbende** ismini verdiler. İlh....

Mugan'da **Olcaytuâbâd** namında şehirleri dahi bina ettirdi. Zamanında vukua gelen muhârebeler :

1. Zamanında **Gilan** vilayetine ilk defa olarak sefer icra edildi. Bu zamana kadar Türkler Gilan'a daha girmemişlerdi. Çünkü Gilan kamilen bataklık bir arazi ihtiva ediyor idi Türkler ise yazın hayvanlarını yaylalıkta otlatır ve kışın ise kışlakta sâkin olurlardı. Bu sebebden İran'ın herbir tarafında atlarını oynatan Türkler bataklık ve ormanlık olan Gilan ve Mâzenderan vilayetlerine atf-ı nazar etmemişlerdi. Kezâlik ormanlık olan Gürcistan'da kendisini bu yüzden kurtarmıştır. Gilan'ı zapt ederek ipekle verilmek şartıyla bir cizye kararını müteâkib **Olcaytu** kendisi Azerbaycan'a döndü. Bu seferde **Kutluk Şah** namında maruf kumandan şehid düştü.

2. **Olcaytu Han** 712'de Şam üzerine sefer icra etmekle **Rahbe Kalesi**'ni zapt eyledi bilahire Suriye hükümetiyle müsâlaha akd ederek geriye döndü.

3. Müteâkiben **Kebek** ve **Yestûr** nam Çağatay hanları **Maverâünnehr**'den Horasan'a taarruz ederek vilayeti yağma ettiler **Emir Ali Kuşcu** kumandasında gönderilen bir ordu, Çağatay hanlarını tard ve **Maverâünnehr**'e kadar takîb ettikten sonra Sultaniye'ye avdet eyledi bilahire mezkûr hanların beyninde münâzaa çıktığından **Yestûr** (65) Azerbaycan'a iltica etmişti. Bunun üzerine **Kebek** Azerbaycan'a taarruz etti ise de tekrar tard edildi. **Olcaytu Han** şeref-i İslâm'la müşerref olduktan sonra mezheb-i şîi'ye sâlik ve darb ettirdiği paralarda imamiye hâzerâtın isimlerini dahi vaz ettiğinden İranilerin mazhar-ı ihtirâmâtı olmuştu. 716'da vefât etti. Sultaniye şehrinde kendisi tarafından yapılmış olan **Künbed-i Sultaniye** denilen camide defn edilmiştir.

35. EBU SAİD BAHADIR HAN (716-736)

716'da pederi **Olcaytu Han**'ın vefâtından sonra **Ebu Said** 12 yaşında olduğu halde tahta câlis oldu. Namına vekaleten idare-i hükümet eden Horasan valisi **Emir Çoban** taht emirine aldığı bir ordu ile **Kıpçaklılar** (66) üzerine vardı. **Kıpçaklılar** da **Kür** nehrinin ubûrunu ihtiyâr etmeyerek geriye döndüler. Fakat **Kurımış** ve **Elyak** nam ümerâ ile **Emir Çoban** arasında tehâddüs eden ihtilâf münâkaşa şeklini aldı ve **Emir Çoban**'ın katline teşebbüs edildi ve **Gökçe**'de vukubulan bir muhârebede **Emir Çoban** orduyu terk ederek firâr eyledi. Kumandansız kalan bu ordu ricat etti. Düşman da **Nahçıvan**'a girdi ve Azerbaycan'ı yağmaya başladı. Bunun üzerine **Ebu Said** ordusunu tensîk ederek kumandası altına aldı ve harbe devam ederek

düşmanı perişan etti. Genç yaşında iken böyle büyük muvaffakiyetler istihsâl eden Ebu Said'e Bahadır ünvânı verildi. Bilahire Emir Çoban'ı derdest ve evlâdıyla birlikte katl ettirdi. Lakin Çoban'ın Bağdad Hatun namında kerimesiyle Ebu Said izdivâc etmiş olduğundan kendi pederinin katlinden müteessir olan Bağdad Hatun Ebu Said'i tesmim ederek ahz-i intikam eyledi. Böylece Ebu Said vefât eyledi ve Sultaniye şehrinde pederiyle bir türbede defn edildi. (736)

Vefâtından sonra büyük bir herc ü merc başladı ve 744'e kadar devam eyledi, bu sekiz sene zarfında Arpa, Musa, Mehmed, Tuğdemir, Cihandemir, Satı Begüm, Süleyman ve Nüşirevan namlarında Azerbaycan'da sekiz hükümdar geldi ve bunların zamanı büyük karışıklıklarla geçti ve hiç birisi umûr-ı idareyi tanzime muvaffak olamadı ber-akis keşmekeş içerisinde kendileri başkalarına alet oldular. Bu suretle Hülâgûlular'ın saltanatı Azerbaycan'da 744'de nihayet buldu ve İlhanlığın enkâzı üzerine Çobaniler, Celâyirliiler, Muzafferiler, Serbedarlar vesair ufak hükümetler teşekkül eyledi. (67)

36. ÇOBANİLER (Sulduzî)

Hülâgulular'dan sonra birçok mübâreze ve muhârebeler neticesinde Irak Bağdad ile birlikte Şeyh Hasan Büzürg'de, ve Azerbaycan da Şeyh Hasan Küçük^{46'}de kaldı. Hasan Büzürg Celâyirliiler, Hasan Küçük de Çobaniler hanedanlarını teşkil ettiler. Bu iki hükümetlerin daima arası açık idi. Mütemâdiyien Hasan Büzürg, Hasan Küçük üzerine Azerbaycan'a taarruz etmiş ve her defasında mağlûb ve tard edilmiştir. Nihayet Hasan Küçük 744'de kendi zevcesi İzzet Hatun tarafından katl edildiğinden vefât etti ⁴⁷ ve bunun üzerine Diyar-ı Rûm'da bulunan kardeşi Melik Eşref ⁴⁸ geldi ve Azerbaycan'da umûr-ı hükümeti (68) eline aldı. Lakin ahaliye zulm ve şiddet etmeğe başladığı gibi sui idaresi yüzünden

^{46*}Şeyh Hasan Küçük b. Timurtaş b. Emir Çoban: Maruf Emir Çoban nesline mensup olduğundan teşkil ettiği hükümete Çobaniler denildi. Sulduz dahi denilirdi.

^{47*}Zevcesi İzzet Hatun ile Emir Yakup Şah'ın gayrı meşru bir alakası var imiş. Diyar-ı Rum'daki perişanlığın ardından sonra avdet ederek umeralarını hep mahpus eyledi. Fi'lcümle Yakup Şah'ı da haps eyledi. İzzet Hatun pek teşvişe düştü ve hareketından Han'ın haberdar olmasını zan ederek kendi hayatının tahlisi için haremhane kadınlarının ittifakıyla geceleyin Han'ın hayalarını öyle sıkılmış ki müşarunileyh derhal vefât etmiştir.

^{48*}Melik Eşref Tebriz'de büyük zulümler icra ettiğinden ahali de tahammül edemeyerek etraf ve eknafa firar ederdi. Ezcümle Berde Şehri'nde maruf Kadı Muhiddin hazretleri o zaman saray denilen Ejderhan şehrine varıp hararetle mevzeleriyle Kıpçak müslümanlarını pek müteessir etmiştir. Kıpçak Han'ı Canibeg Azerbaycan haline pek acımış ve tahlisine yemin etmiştir. Bunun üzerine Canibeg ordusuyla Derbend tarihiyle Azerbaycan'a girdi. Eşref de hazinesini Alıncak Kalesi'ne nakl ve kendisi de Tatarların karşısına hareket etti. Fakat Tatarlar Serab'da iken daha muharebe

herkes müteneffir olduğundan ahali Ejderhan'dan Kıpçak Tatarları'nı davet etti. 757'de **Canibeg** Kıpçak Tatarları'yle bila-mukavemet Tebriz'e girdi ve Melik Eşref'i yakalayıp katl ettirdi. Bu seneden itibaren Azerbaycan Kıpçak Tatarları'nda kaldı ve Çobaniler nesline ve hükümetine nihayet verildi. Çobanilerden **Şeyh Hasan Küçük** ve **Melik Eşref** her ikisi de Tebriz'de **Üstâd-ı Şâkird** denilen camide medfûndurlar.

37. CELAYİRLİLER (İLKANİLER)

Celâyirliler bir Moğol aşireti olarak, Cengiz Han ordusuyla birlikte hareket edip reisleri bulunan **Cücü Termile** kumandası altında **Esterâbâd** muhîtinde ihtiyar-ı ikâmet eylediler.⁴⁹ **Cücü'nün** mahdûmlarından birisinin ismi **İlkân** idi ki aşirete **İlkâniler** dahi (69) denildi. **İlkân'ın** dokuz oğlu var idi ve **Ak Boğa** namındaki oğlunun **Hüseyin Gürkan** adlı bir mahdûmu kalmış idi ki bu da **Şeyh Hasan Büzürg'ün** babası idi.

Hasan Büzürg Olcaytu Han zamanında orduda büyük mevki' ihraz ile pek çok nüfuza malik olmuştu ve yüksek addedilen **Noyan** ve **Ulus Beğ** gibi ünvanlarını taşıyordu. **Ebu Said Han** zamanı **İlhan'ın** Emirül Ümerâsı bulunan Emir Çoban'ın **Bağdad Hatun** namındaki kerimesiyle izdivâc ettiğinden nüfuz ve iktidârı daha fazla tezâyüd eyledi. Binaenaleyh **Ebu Said Han'ın** vefâtından sonra vukua gelen devr-i fetrette **Hasan Büzürg** büyük roller oynamıştır ve esasen bu arada vukua gelen muharebeler ekseriyetle **Hasan Büzürg** ile **Hasan Küçük** taraflarından yapıldığı gibi tahta çıkmış olan bu devrin hükümdarları da onların namzetleri idi. Bilahire **Hasan Küçük** Hülagu hanedanına mensûb **Satı Begüm'ü** kumandanlarından **Süleyman** namında birisine tezvic ederek **Süleyman'ı** han ilan etti ve bunun üzerine **Hasan Büzürg** kuvvetleriyle aleyhine yürüdü ise de **Meraga'da** vukua gelen muhârebede mağlûb olduğundan Bağdad'a çekilip burada istiklâlini ilân eyledi. (740)

olmadan Eşref'in ordusu dağıldı. Kendisi de Hoy'da balıkçı **Şeyh Mehmed'in** hanesinde iki nefer maiyetiyle Penâhgâh bulduysa da bilaharc Canibeg'e teslim ve büyük rezaletle katl edildi.

Dedi ki çi kerdî Eşref

O muzlime berdu diğeri zer (*Eşref'in yaptığıı gördün mü ? Zulm ederek altın toplamıştır*)

Eşref'in pek çok devleti var idi ve kendisi de pek ziyade altın severdi. Hatta zamanımıza kadar Azerbaycan'da Eşrefî denilen maruf ufak altın paralar müşarünileyhin namına izafeten tesmim edilmiştir.

⁴⁹ Bak: Togan "Azerbaycan", İ.A. , s. 103 vd.; Abdulkadir Yuvalı , "İlhanlı Devleti" , *Tarihte Türk Devletleri*, C. I. s. 543 - 560 ; Kerim Oder , *Azerbaycan* , s. 48 vd.

ŞEYH HASAN BÜZÜRG (740-757)

Hasan Büzürg Bağdad merkez olmak üzere Irak'ı umûr-ı idareye başladı. Hasan Küçük de ordusuyla üzerine yürüdü ve Bağdad'ın kûrbünde mağlûb olarak avdet etti. Yalnız vefâtından sonra **Büzürg** (70) Tebriz'e girdi ve **Melik Eşref**'in geldiğini haber alarak yine Bağdad'a çekildi. 748'de **Melik Eşref** Hasan Büzürg üzerine giderek Bağdad'ı muhasara ve zaptına muvaffak olmadan avdet eyledi. Böylece **Hasan Büzürg** Irak'da serbest umûr-ı idare edip 757'de vefât eyledi.⁵⁰

SULTAN HÜSEYİN (757-759)

Hasan Büzürg'ün beş oğlu var idi. Vefâtından sonra Irak'da yerine oğlu Hüseyin geçti.

Üveys namında diğer bir oğlu Azerbaycan'da Kıpçaklılar'la uğraştı ve 759'da Kıpçak valisi **Ahiçûk**'u mağlûb ve Nahçıvan tarîkiyle ricata mecbûr eyledi. Bir müddet sonra Celâyirliler ümerâsının ihanetinden istifâde ederek **Ahiçûk** kuvvetleriyle tekrar Azerbaycan'a girdi. Üveys de Bağdad'a çekildi. Fakat **Ahiçûk** Muzafferiler tarruzuna marûz kaldığından. **Meyâna**'da vukua gelen muhârebede münhezim ve ricata mecbûr oldu. Muzafferiler'in hükümdarı bulunan **Mübarizeddin Muhammed** Tebriz'e girdi ise de Üveys'in büyük bir ordu ile üzerine yürüdüğünü haber alarak derhal firar etti. Üveys de Tebriz'in kûrbünde **Ahiçûk** üzerine taarruz ederek ordusunu münhezim ve kendisini de katl etti. Böylece Tebriz ve Azerbaycan tamamıyla Celâyirliler'in eline geçti. (71)

ŞEYH ÜVEYİS (759-774)

Bu suretle Şeyh Üveys Tebriz'de Azerbaycan tahtına cülûs eyledi ve kardeşi Hüseyin'in vefâtından sonra Irak'ı Azerbaycan'a ilhâk ederek umûr-ı idareye başladı ve hüsn-i idare ettiği gibi reşâdet ve adâleti ile de büyük şöhret buldu. Zamanında zuhûr eden vakayî :

1. Bağdad İsyanı : 767'de Bağdad valisi **Hoca Mercan** Mısır hükümdarıyla anlaşarak aleyhine isyân edip Mısır padişahı namına hutbe okuttu. Üveys bunun bir asî olduğunu ve firâr edecek olur ise kabul edilmemesini Mısır hükümetine ilân ederek üzerine yürüdü. **Mercan** da

⁵⁰ Bak: "Hasan Büzürg ", *İ.A.*, C. VI., s.316 ; "Hasan Küçük ", *İ.A.*, C. V / I , s. 317 - 318.

Mısır'dan filî bir muâvenet bulamayıp yalnız başına Azerbaycan kuvvetlerine mukavemet edemeyeceğinden Bağdad'ın etrafını su ile bastırdı. **Şeyh Üveyis** kayıklar ile ordusunu şehre döküp **Mercan'ı** tevkif ederek gözlerine mil çektirdi.

2. Musul Seferi : 766'da Musul'u muhasara ederek hâkimi bulunan Karakoyunlu **Bayram Hoca'yı** kaçırdı. **Bayram Hoca** kabailini toplayarak tekrar geri geldi ise de **Muş'da** vukua gelen muhârebede mağlûb oldu. Bu suretle **Musul** da Azerbaycan'a ilhâk edildi. Mütêâkıben **Mardin** de zapt edildi.

3. Şirvan Seferi : Karabağ'ı katl ve garet eden Şirvan Han'ı **Kavûs b. Keykûbad'**ın tedibi için 768'de **Behram Beğ** namında (72) bir kumandanın idaresi altında üzerine bir ordu gönderildi. **Kavûs, Şamahı** kalesinde tahâssün eyledi ise de **Behram Beğ** şehri muhasara etti. Üç ay devam eden muhasaradan sonra **Kavûs'u** teslim mecbur ederek tahtü'l hıfz Bağdad'a gönderdi. Bilahire **Kavûs** afv edilerek eski yerinde ibkâ edildi.

4. Rey Muhârebesi : 772'de **Toğatimur** umerâsından **Emir Veli** Azerbaycan himayesinde bulunan **Rey** şehrine taarruz eyledi. Bunun üzerine **Şeyh Üveyis** ordusuyla gelip Rey'de vuruştular ve neticede **Emir Veli'yi** münhezim ve **Semnan'a** kadar takib eyledi. Ertesi sene **Şeyh Üveyis** tekrar üzerine yürüdü ise de **Ucan'da** kardeşi **Şeyh Zâhid** bir kaza zuhuru ile vefât ettiğinden müteessir olarak Tebriz'e döndü. Bu avdetten istifade eden **Emir Veli, Save'ye** kadar gelip şehri yağma ederek geriye döndü. Muzafferiler'den de **Şah Şuca** ki vaktiyle **Şeyh Üveyis'in** kerimesine talib olup maksadına muvaffak olamamıştı. Şimdi acısını çıkarmak için bu muhârebede **Emir Veli** ile birlikte aleyhine kıyam etti ise de bir şey yapamadı. **Şeyh Üveyis** hal-i hayatında iken oğlu **Hüseyin'i** tahta çıkarttı ve kendisi de dua ve namaz ile meşgûl olmağa başladı. Nihayet hastalanarak vefât etti ve **Reşidiye Kalesi'nde** defn edildi.

SULTAN HÜSEYİN CELALEDDİN (774-784)

Şeyh Üveyis'in beş oğlu ve bir kızı var idi. Hal-i hayatında (73) tahta çıkmış olan **Hüseyin** namındaki oğlu, pederinin vefâtından sonra Irak'ı da Azerbaycan'a ilhak ederek hüsn-i idare eyledi.

777'de **Şah Şuca** Azerbaycan aleyhine beslediği eski adavet saikasıyla Tebriz'e girdi ise de Sultan **Hüseyin** Bağdad'a çekilerek kardeşi **Şah Ali'den** yeni kuvvetler alıp Tebriz'i tehlis ve Muzafferiler'i firara mecbur

eyledi. Bilahire **Şah Şuca**, **Sultaniye** şehrine taarruz edip, valisi bulunan **Saru Adil**'i mağlûb ve kendi namına hutbe okutmaya mecbur eyledi.

779'da Bağdad valisi bulunan kardeşi **Şah Ali** ile arası açıldığından **Şah Ali** Irak'ı, Azerbaycan'dan ayırdı. Bilahire 784'de **Sultan Hüseyin**'in aleyhine ceryan eden ûmûmî nâhoşnutluktan istifâde ederek **Basra**'da vali bulunan kardeşi **Ahmed**, ordusuyla gelip isyan çıkardı. Tebriz'i muhasara ederek şehri zapt ve **Sultan Hüseyin**'in katlinden sonra kendisi cülûs eyledi.

SULTAN AHMED (784-812) :

Sultan Ahmed Tebriz'e girdiği zaman diğer bir kardeşi **Beyazıd**, korkusundan **Sultaniye** şehrine firar eyledi. Burada **Beyazıd**, **Saru Adil** tarafından Azerbaycan padişahı ilan edilerek **Muzafferiler**'in de muavenetiyle Tebriz üzerine teşvik ve sevk edildi. Bidayette **Sultan Ahmed** Bağdad'a çekilmeğe mecbûr oldu ise de bilahire ordusunda ihtilâf (74) zuhuruyla **Saru Adil** ile **Beyazıd** firâr ettiklerinden **Sultan Ahmed** de tekrar Tebriz'e girdi. Lakin **Sultan Ahmed** sui idare ve ahaliye ettiği mezalimden, ahali padişahın kardeşi bulunan **Şah Ali**'yi tercih ve tahrîk ettiler. **Şah Ali** de kuvvetleriyle Tebriz üstüne yürüdü. **Sultan Ahmed** ordusuyla karşısına çıktı ise de **Heft rûd**'da ser-askeri bulunan **Ömer**'in hıyanet etmesiyle **Nahçıvan**'a firâra mecbûr oldu. Bir müddet sonra **Sultan Ahmed** **Karakoyunlular**'ın muavenetiyle **Erbil**'de **Şah Ali** ile vuruştı. Gerçi bu muhârebede **Türkmenler** çekildiler. Lakin **Ahmed** yine galib gelerek düşmanı münhezim ve kendisini de katl ederek Tebriz'e girdi. Böylece **Sultan Ahmed** düşmanlarından tamamıyla kurtuldu. Yalnız **Sultaniye**'de aleyhine çalışan **Beyazıd** kaldı. Burasını da **Muzafferiler**'e itâ ederek hem **Muzafferiler**'i memnûn ve hem de **Beyazıd** gailinden hâlâs oldu. **Şah Şuca** **Sultaniye**'de **Beyazıd**'ı vali nasb etmiş idi. Bu da ahaliye pek zulüm ettiğinden, ahali **Sultan Ahmed**'i davet ederek şehri tekrar teslim ettiler. **Sultan Ahmed**, **Beyazıd**'ı tevkif ve gözlerine mil çektirdi. Bu sırada **Saru Adil**, **Fars**'da vali bulunur idi. **Sultan Ahmed**'in Tebriz'e avdetinden istifade ederek **Sultaniye** şehrine girdi ve Bağdad valisi ile uyuşmak üzere **Barsak** namında birisini Bağdad'a elçi gönderdi. Lakin **Barsak** vali **Abdumelik** ile birleşerek **Beyazıd**'ı katl ve şehri yağma ettiklerinden Bağdad'da herc ü merc başladı. Nihayet **Sultan Ahmed** kuvvetleriyle gelerek şehri zapt ve **Barsak**'ı katl eyledi. Biraz sonra (75) **Saru Adil**'i katl etmekle düşmanlarından kamilen kurtulduysa da bu sıralarda **Timurleng** zuhûr etti.

Sultan Ahmed'in Timurleng ve Karakoyunlular ile muhârebe ve mücadelesi evvelce de mahallinde arz edilmiştir. Vefâtından sonra **Bağdad'da** kardeşi (76) oğlu **Şah Mahmud** iş başına geçti ise de Karakoyunlular 814'de burasını zapt ederek hükümetine nihayet verdiler. Lakin bunun zevcesi **Tendu Sultan, Huzistan'da** 819 tarihine kadar idare-i hükümet eyledi ve onun vefâtından sonra **Ebu'l Feth Üveyis Bahadır, Şah Muhammed, Sultan Hüseyin** namlarında Celâyirliler'e mensûb zatlar dahi 825'e kadar idare-i umûr ettiler. İşbu tarihte Karakoyunlular Huzistan'ı zapt ederek Sultan Hüseyin'i katl etmekle Celâyirliler hanedanına nihayet verdiler. **Sultan Üveyis** ile **Sultan Hüseyin** Tebriz'de Reşidiye kalesinde medfûndurlar.

38. AZERBAJCAN'DA CELAYİRLİLER TARAFINDAN DARB EDİLMİŞ OLAN MESKUKAT

Celâyirliler meskûkâtını ihtiva eden müzeler meyânında en zengini Rusya'da bulunan **Ermitac Müzesi'dir**. Mezkûr müzede Celâyirliler'e aid 224 aded para mevcûd olup bunlardan yedi adedi altın, iki adedi bakır, mütebâkisi de gümüşdür.

Rusya müzesi esasen Azerbaycan sayesinde zengin olmuştur. Zira 1808 tarihinde Azerbaycan'da Ordubâd şehrinde yapılan hafriyat neticesinde birçok âsâr-ı âtika meyânında zuhûr eden 454 tane Celâyirliler meskûkâtı bulunmuştur. İşte o zaman Kafkas valisi bunu Rusya'ya göndererek **Ermitac Müzesi'nin** büyük bir kolleksiyon teşkiline sebebiyet vermiştir. Başlıcaları şunlardır : (77)

HÜKÜMDARLARIN İSMİ ve ŞÖHRETİ MAHAL ve TARİH-İ DARBI

es-Sultanü'l Adil hallede mülkehû:	Şirvan (750)
es-Sultanü'l Adil halledullahû mülkehû:	Şirvan (756)
es-Sultan Şeyh Üveyis:	Şirvan (762)
es-Sultan Şeyh Üveyis Bahadır Han hallede mülkehû:	Bakü (762), Tebriz (762), (764) (765)
es-Sultanü'l Azîm Şeyh Üveyis Bahadır Han halladalhû mülkehû:	Tebriz (766), Nahçıvan (766), Nahçıvan (770), Tebriz (770), Hoy(774), Berde (77*), Erdebil (***), Şamahı (***), Astara (***)

es-Sultanü'l azîm Şeyh Üveyis Bahadır Han halladallahû mülkehû:	Bakü'ye (7**)
es-Sultanü'l azîm Şeyh Üveyis Bahadır Han hallede mülkehû:	Bakü (***)
es-Sultan...Üveyis:	Nahçıvan (76*)
es-Sultanü'l Adil hallede mülkehû:	Şabran (767), Baküye (769) Şamahı(769),(77*), (7*8), Berde (77*) Astara (***), Bakü (770), Şamahı (7*8), (***)
es-Sultanü'l Adil halledallahû mülkehû:	Şabran (869), (770), Bakü (770),(7**) Şamahı (***)
es-Sultanü'l Adil Şeyh Üveyis Bahadır Han hallede mülkehû:	Şirvan (770)
es-Sultanü'l Adil (Veyis) Bahadır Han halledallahû mülkehû:	Şamahı (77*)
es-Sultanü'l azîm Şeyh Üveyis Bahadır Han halledallahû mülkehû (Hasbüllah):	Şamahı (773)
fi-Devletü's Sultanü'l Azâm Celaeddin Hüseyin Han hallede mülkehû:	Meraga, Nahçıvan, Urmiye, Hoy, Şamahı, Şabran, Erdebil, Selmas, Tebriz, Kabala, Berde (777) Tebriz ve Meraga (778)
es-Sultanü'l Azâm Celaeddin Hüseyin halledallahû mülkehû:	Erdebil,Hoy, Tebriz, Berde, Nahçıvan Şamahı (779), Urmiye, Hoy, Şamahı,(780)
es-Sultan Hüseyin Han:	Tebriz (780)
es-Sultanü'l Azâm Sultan Ahmed Bahadır Han hallede mülkehû:	Tebriz (785), Baküye (786), Şamahı (78*), Erdebil, Hoy, Alıncak, Tebriz Baküye (***)

(*) Rakam yerine (yıldız)(*) Para üzerinde tarihin silinmiş olduğuna işarettir.

Bu meskûkatın bir tarafında ber vech-i cetvel Azerbaycan hükümdarlarının esâmiyesi ile mahal-i darb ve tarihleri mahkûk, diğer tarafında ise (79) «lâ İlâhe İllallah Muhammed Resûlullah » kelime-i

shadetiyle hûlefâ-i raşidin'den « Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali» isimleri muharrerdir. ⁵¹

39. MOĞOLLAR DEVRİNDE AZERBAYCAN'DA MİMARİYE SANATI

İlhanlık devrinde Moğol ve Tatarlar sanat ve mimariyeye pek çok hizmetler etmişlerdir.

Hülagu Han, **Meraga** şehrini tesis ederek ilhanlığa merkez ittihaz etmekle bu şehrin imar ve terakkisine pek çok hizmet etmiştir. Bilahire kendisi de burada defn edilmiştir. **Gazan Han**, zamanında İlhanlık merkezi bulunan **Tebriz**'i pek ileri götürmüştür. **Gazan Han** 702'de Tebriz'i altı kapılı bir sur ile ihâtâ edip **Şam Gazan** ve **Reşidiye** namlarında iki cesim kale yaptırmıştır.

1. Şam Gazan : **Gazan Han** tebriz haricinde kendisine hâbgâh-ı ebedî olmak üzere **Şam Gazan** namıyla meşhûr bir kale inşa ettirmişti ki bu kalenin mûhitine elyevm, Tebriz'de **Şam Gazan** mahallesi denilmektedir. **Gazan Han** burada saray ile cami ve büyük binalar yaptırmıştı. Şöyle ki bütün tarihlerin ihbarına göre bu binaların misli o zaman şarkın hiç bir yerinde bulunamıyordu. Maa't-tessüf şimdi yalnız harabeleri kalmıştır. Ahali tarafından tuğla ve çinileri çıkarılıp elan pazarda satılmaktadır. **Tebriz**'de **Kazakhane** ve **Alman Fabrikasının** yeşil kubbeleri **Şam Gazan**'dan çıkarılmış çinilerden inşâ edilmiştir. **Tebriz**'de **Şam Gazan** mahallesinden, (80) **Deveci** mahallesine kadar bütün mahalle mescidleri hep buradan sirkât edilen müsennâ çinilerle tezyîn edilmiştir. **Gazan Han** buradaki camide medfûndur.

2. Reşidiye : denilen diğer bir kaleyi **Gazan Han** **Tebriz** surlarının dahilinde yaptırdı. Bu kale müşarünileyh'in veziri bulunan **Hoca Reşideddin**'in taht-ı nezaretinde yapıldığından **Reşidiye** tesmiye edilmiştir ve burada dahi evvelce güzel ve yüksek binalar var idi. Şimdi harabeleri kalmıştır.

3. Alişah Mescidi : Bu cami 694'de **Gazan Han** tarafından dini mübîn ile müşerref olmak münasebetiyle **Tebriz**'de yaptırılmıştır. İnşasına ikinci veziri **Teceddin Alişah** memur olduğundan onun namıyla şöhret buldu. Kubbesi gayet büyük ve minareleri pek yüksek idi. Son zamanlara kadar dahi 1243 tarihinde Ruslar **Tebriz**'i zapt ettikleri zaman camiin kubbe ve minarelerini gördüklerini söylüyorlarsa da elyevm yalnız harabesi kalmıştır.

⁵¹*Ermitac İmparator Mützcsi Kataloğu, Markov, 1897

4. Süleymaniye cami : Tebriz'de buna **Üstad-ı Şakird Mescidi** denilir. 740'da Hülâgulular'dan **Süleyman Han** tarafından bina edilmiştir. Eski binası yıkılmış ve son zamanlarda Tebriz tüccarlarından birisi tarafından tamir edilmiştir. Yalnız eskiden kalma büyük ve yüksek bir kubbesi cesâmet ve zanaat nokta-i nazarından şimdi de herkesin hayretini mucib olmaktadır. Burada Süleyman Han ve Çobanîlerden, **Şeyh Hasan Küçük** ile **Melik Eşref** defn edilmiştir. (81)

5. Sultaniye Şehri : Olcaytu Han, merkezi Tebriz'den, Sultaniye Şehrine nakl etmişti. İşbu Sultaniye şehri 705'de müşarünileyh tarafından bina edilip az bir zaman içinde pek çok terakki etti. Olcaytu Han burada kendisine mahsus güzel saray, cami ve binalar yaptırdı. Sultaniye Camiinde mevcut bulunan üç büyük kapıları ile bir penceresi sanat itibarıyla alemler hayretlere bırakmaktadır. Hatta frenk seyyahlarından **Mösyö Olyarus** böyle kıymetli ve güzel binanın şarkın diğer bir yerinde bulunmadığını iddia etmektedir.

6. Kız Kulesi : Bakü'de zamanımıza kadar sağlam kalan **Kız Kulesi** namıyla marûf yüksek bir bina dahi Olcaytu Han tarafından 714 : 716 tarihlerinde yapılmıştır. Şimdi üzerinde sahil feneri vaz edilmektedir. İçerisinde bir merdiven vardır. Lakin eskiden ahaliyi düşman taarruzundan haberdar etmek için üzerinde ateş yakıldığı zan edilmektedir. (82)

DÖRDÜNCÜ BAB

MÜSTAKİL KARAKOYUNLU VE AKKOYUNLULAR DEVİRİ (813-907)

BİRİNCİ FASIL

KARAKOYUNLULAR HANEDANI

40. TÜRKMENLER ⁵²

Türkmen kabaili pek eski zamandan beri Asya-yı Suğra ve Dicle, Fırat nehrinin şimalî cihetlerinde yerleşmişlerdi ve Asya-yı Suğra'da **Zulkadiriye** ve **Benî Ramazan** vesaire Türkmen akvamına mensûb hükümetler idi. Nihayet İlhan Argun zamanında Türkistan'da hicret eden iki büyük Türkmen kabilesi dahi Fırat ve Dicle nehirlerinin Şimal cihetlerinde ihtiyar-ı ikâmet ettiler. Bu kabileler bayraklarında birisi Kara koyun diğeri ise Ak koyun alâmetlerini taşıdıklarından bunlara **Karakoyunlu** ve **Akkoyunlu** (83) denilirdi. Karakoyunlular **Erzincan**, **Sivas**, Akkoyunlular da **Musul**, **Amid**⁵³ şehirlerinin etrafında yerleştiler. O zaman burada yerli ufak tefek hükümetler mevcûd idi. Fakat yeni gelen kuvvetli Türkmen kabilelerinin karşısında mevkilerini muhafaza edemediler. Mürûr-ı zamanda kabileler kuvvet peyda edip, hududlarını tevzî ettiler. Karakoyunlular Azerbaycan'ı zapt ve Tebriz'i merkez ittihaz ettiler. Akkoyunlular da Irak'ı zapt ile Bağdad'ı merkez karar verdiler. Hicrî 813'de Azerbaycan'da hükümet Karakoyunlular eline geçti.⁵⁴

⁵²*Hazar Denizi ile Amuderya Nehri arasında yerleşen Türklere Teke ve Türkmen denir. Galiba İslâmiyetle ilk müşerref olan Türkmenler olacak ki bunlara Türk - İman yani ; iman getirmiş Türklere denilmiştir. (Bilgi için bakılabilir , Faruk Sümer , *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 26 vd.)

⁵³*Amid Diyarbakır'ın eski ismidir.

⁵⁴ Bak: İ.Hakkı Uzunçarşılı , *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu , Karakoyunlu Devletleri*. Ankara 1969, s.180 - 234 ; Aynı müellif, *Osmanlı Tarihi* , Ankara 1964 . , C. II, s. 94 vd. ; Faruk Sümer , *Karakoyunlular* , Ankara 1967 ; Aynı Müellif , "Karakoyunlular " , *İ.A.* , C. VI, s. 292 - 305; Mükrimin Halil Yinanç , "Akkoyunlular " , *İ.A.*, C. I. s. 251 - 270.

41. KABİLELERİN FARKI

Gerçi kabilelerin ikisi de Türkmen kavmine mensûb idiler. Lakin beynlerinde bol bol ihtilâf var idi. Bu ihtilâflardan dolayı yekdiğerinin aleyhine mübâreze ve muhârebede bulunurlardı. **Timurleng**'in tecavüzlerinde Karakoyunlular Timurleng'in aleyhine hareket ettiler ve reisleri bulunan **Kara Yusuf** Anadolu'da Sultan Beyazıd'ın nezdine çekilmeğe mecbur oldu. Akkoyunlular ise Timurleng'in tarafını iltizâm eylediler ve hükümdarları Kara Osman yerinde ibkâ edildi ve Timurleng'in zaman-ı hükümetinde pek çok kesb-i şöhret etti. Yalnız Tatarlar çekildikten sonra Kara Yusuf Tebriz'e geldi Timurleng haleflerinin muharebelerinden istifade ederek 811'de Kara Osman'ı **Kaletü'r-Rum** mevkiinde perişan ve Haleb'e kadar takib eyledi ve payitahtı bulunan Bağdad'ı da Azerbaycan'a ilhak eyledi. (84)

42. KARAKOYUNLULAR HANEDANI ⁵⁵

Karakoyunlu hükümdarları Erzincan'da Kara Mehmed'in neslinden geldiler. **Kara Mehmed**'in vefâtından sonra 890'da re's-i idareye Kara Yusuf geçerek 823 tarihine kadar icrâ-i hükümet etti ise de zamanında zuhûr etmiş olan Timurleng'in taarruzlarına marûz kaldı.

BAYRAM HOCA
KARA MEHMED
KARA YUSUF

EBU SAİD ESBAN ŞAH MEHMED PİR BUDAK CİHAN ŞAH İSKENDER
FULAD HASAN ALİ MEHMED PİR BUDAK HÜSEYİN ALİ KUBAD

Bunlardan Gelen Hükümdarlar
Kara Mehmed b. Bayram Hoca
Kara Yusuf b. Kara Mehmed
İskender b. Kara Yusuf
Cihan Şah b. Kara Yusuf
Hasan Ali b. Cihanşah (85)

⁵⁵*Camii'd-düvel bu hükümeti Müluk-ı Azerbaycan diye tarif etmektedir.

43. TİMURLENG SEFERLERİ

Birinci Seferi (757) : Timurleng Türkistan'da zuhûr edip az bir müddet zarfında bütün Turan ve İran'ı istila ederek Azerbaycan'da Sultaniye şehrini zapt etmekle geriye döndü.

İkinci Seferi (788) : Kıpçak diyarına Timurleng tarafından vali nasb edilen **Tohtamış** Rusya'nın büyük bir kısmını ve merkezi bulunan **Moskova** şehrini yağma etti ve muvaffakiyetleri sayesinde istiklâl dâyesine düşerek Timurleng'in aleyhine akd-i ittifak için Tebriz'e Celâyirli Ahmed Han'a elçiler gönderdi. Ahmed Han teklifini red ve elçileri tard eyledi. Tohtamış'da 787'de Azerbaycan'a girdi ve Tebriz'i yağma eyledi. Timurleng bu vakıadan pek çok müteessir olarak ertesi sene Azerbaycan'da mukavemetsizce Tebriz'e girdi.

Üçüncü Seferi (795) : Timurleng açtığı şiraz seferinin hitâmından sonra Irak'a teveccüh etti. Burada icra-i hükümet eden Celâyirli Ahmed Han'ı Mısır'a firâra mecbur ederek, kendisi Bağdad'a girdi. Irak ve beyne'l nehreyn'i kâmilen zapt eyledi. Bunu müteakib hududlarına tecavüz eden Karakoyunlular'ı ve bu meyanda (86) Kürdistan'la Gürcistan'ı da tedib eyledi. Bu sıralarda **Tohtamış**'ın Şirvan üzerine sefer ihzârâtında bulunduğunu haber alıp derhal üzerine hareket ederek Terek nehri civarında bir muhârebede onu pek perişan eyledi (797).

Evvelce de **Kandurca** mevkiinde mağlûb edilen **Tohtamış** bu kerede mağlûb olup **Litof Kralının** nezdine firâr ederek yedi sene sonra orada mechûl bir kimse tarafından katl edildiğinden yerine başka birisi vali nasb edildi. Müteakiben Timurleng Gürcistan'ı teskin ve **İdil** boyuna sefer icra etti (798). Ve Azerbaycan ile İran'da oğlu Miran Şah'ı vali bırakarak kendisi Semerkand'a döndü. Timurleng'in avdetini müteakib eski hükümdarlar hep kendi yurtlarına döndüler. Kara Yusuf Tebriz'e, Ahmed Han Bağdad'a ve diğerleri de yerlerine avdet ederek hükümetlerini ellerine aldılar.

Dördüncü Seferi (802) : Timurleng Hindistan'a bir sefer yapmıştı, icrasından sonra yine Azerbaycan'a geldi. Binaenaleyh Kara Yusuf Anadolu'da Sultan Beyazıd nezdine çekilmeğe mecbur oldu ve memleketleri Osmanlılar tarafından zapt edilmiş olan küçük Selçuk hükümdarları da Timurleng'e dehalet eylediler. Bu suretle Timurleng ile Sultan Beyazıd'ın arası açılmağa başladı. Bundan başka Sultan Beyazıd'ın Sivas'ı zapt etmesi Timurleng ile arasını (87) daha ziyade açtı. Bu sıralarda Timurleng, Gürcistan tarîkiyle Suriye'ye yürüdü. **Şam**'ı zapt ve Mısır hükümetiyle

uyuşarak Bağdad'a döndü. Burada Celâyirli valisi **Ferec** bizzat ordusunu sevk ve idare eden, Timur'un azmine mukavemet edemedi ve Tatarlar şehri zapt ve kışlamak üzere **Karabağ'a** çekildiler. Bu sıralarda Sultan Beyazıd **Erzincan'ı** zapt eyledi ve ona dehalet eden Kara Yusuf Tebriz'e, Ahmed Han da Bağdad'a girdiler. Bu münasebetle Timurleng Sultan Beyazıd ile bir çok muhârebede bulundu ve bilahire davayı kalemden, kılıca intikâl ederek **Diyar-ı Rûm'a** sefer icra etti ve 804'de Ankara'da vukua gelen muhârebeyi kazandı ise de aynı zamanda Kara Yusuf Irak'a taarruz ederek Bağdad'ı zapt ve Ahmed Han'ı firâra mecbûr eyledi. Bu suretle Timurleng'in karşısında düşman olan yalnız Azerbaycan hükümdarı Kara Yusuf kalmış idi. Lakin bunu da Timurleng **Hülle** mevkiinde 806'da vukua gelen muhârebede perişan ettiğinden Kara Yusuf Suriye'ye iltica ve burada Ahmed Han ile birlikte habs edildi. Bilahire Timurleng Semerkant'a azîmeten Çin üzerine büyük bir sefer tedârikinde bulunarak ordusuyla **Çin'e** yürüdü yürüdü ve esnâ-yı rahda bağdaten hastalanarak vefât etti. (807) Bunun vefâtından sonra Kara Yusuf terhîz edilerek başında bulunan Türkmen süvarileri ile Azerbaycan'a girdi ve burada ümerâ-yı Türkmen ekseriya ona ilhâk olundular.⁵⁶

44. SALTANATININ NETİCELERİ

Timurleng hanedanından gelen hükümdarlar :

1. Timurleng	771
2. Halil b. Miran Şah b. Timur	807
3. Şah Rûh b. Timur	811
4. Uluğ Beğ b. Şahrûh	850
5. Abdullatif b. İbrahim b. Şahrûh	854
6. Ebu Said b. Mehmed b. Miran Şah	855
7. Mirza Yadigar b. Baysunkur b. Şahrûh	874
8. Hüseyin Baykara b. Mansur b. Baykara b.Şeyh Ömer	875
9. Bediü'z Zaman ve Mirza Muzaffer	911-913

Timurleng'in vefâtıyla büyük saltanatı derhal mahkûm-ı inkirâz oldu. Firâr etmiş olan yerli hükümdarlar hep memleketlerine avdet ederek hükümetlerini ellerine aldılar. Yalnız İran, Şah İsmail'in hürûcuna kadar ve **Harezm** , Şeybâniler'in istilâsına kadar Timur'un haleflerinde kaldı ve onlardan **Babür Han** nam birisi Hindistan'da **Büyük Moğol Hükümeti**

⁵⁶ Bak : A.İ. Aka, *Timur ve Devleti* , Ankara 1991 , s. 1 - 142

namıyla marûf bir Türk hükümeti teşkil etti ki bu hükümet İngilizler'in istilâsına kadar Hindistan'da ber-devam etti.

45. YUSUF ŞAH (KARA YUSUF) (809-823)

Timurleng tarafından İran'a vali nasb edilmiş olan oğlu **Miran (89) Şah** ile yerli hükümdarların arasında hükümet münazaâtı başladı. Kara Yusuf bundan istifade ederek Diyarbakır'a Celâyirliler de Bağdad'a girdiler. 808'de Miran Şah'ın oğlu **Ebu Bekir Mirza** kendi kumandasında büyük kuvvetlerle Celâyirli Ahmed Han üzerine yürüdü. Kara Yusuf da aynı zamanda **Miran Şah**'ın üzerine hareket ederek Aras sahilinde Miran Şah'ın ordusunu perişan ve kendisini katl ettikten sonra **Ebu Bekir Mirza** üzerine yürüdü ve onu da Nahçıvan'da pek münhezim eyledi ve bu suretle Kara Yusuf Azerbaycan'ı tamamıyla eline aldı. 812'de Diyarbakır üzerine yürüyerek Akkoyunlular'ı bozdu. Nihayet Celâyirliler bu vakadan pek dilgîr olarak Kara Yusuf'un Akkoyunlular ile yaptığı muhârebelerinden bilistifade Tebriz'e hücum ettiler. Şayân-ı dikkattir ki **Ankara** sükûtundan sonra Mısır'a firâr eden **Kara Yusuf** ile **Ahmed Han** Mısır hükümdarı tarafından haps edilmiş idiler. Hapshaneden memleketlerine döndükleri zaman yekdiğerine taarruz etmeyeceklerine dair ahd u peymân eylemişlerdi. Şimdi Ahmed Han naks-ı ahd edip Kara Yusuf üzerine hareket ederek Tebriz'e Hücum eyledi. Kara Yusuf da kanlı müsâdemeden sonra Ahmed Han'ın ordusunu mağlûb ve kendisini de firâr eder iken katl ve Bağdad'ı da Azerbaycan'a ilhak eyledi (813) ve oğlu **Şah Mehmed**'i burada vali nasb ederek kendisi tekrar Akkoyunlular üzerine yürüyüp **Ergani Kalesini** muhasara etti ise de bir netice elde edemeden geriye döndü. (90)

46. ŞİRVAN SEFERİ (815)

Tatarlar ile Türkmenle'in muhârebesinde Şirvan hanı **Şeyh İbrahim Han** Tatarlar'a muavenet edip oğlu **Keyûmers** kumandasında bir ordu göndermişti. Bu ordu gelip Tebriz'in etrafında istirahat için çadırlar kurdu. Lakin Türkmenler birden bire hücum ederek gâfil Şirvan kuvvetlerini münhezim ve **Keyûmers**'i tevkif eylediler. Bu hezimetini Şeyh İbrahim duyar duymaz **Kara Yusuf**'un nezdine büyük hedâya ile elçiler gönderip, sevgili oğlunun afvını istirhâm eyledi. Kara Yusuf da bir daha aleyhine hareket edilmemesi şartıyla oğlunu afv ederek serbest bıraktı ama arası çok geçmeden, Şeyh İbrahim tekrar Türkmenler aleyhine kalkıştı ve oğlu

Keyûmers'i Türkmen taraftarı olduğundan katli ederek (91) Gürcistan kralı **Köstendil** ile müttefiken Tebriz üzerine yürüdü. Kara Yusuf da karşısına maiyyetinden **Baba Hacı** namında birisini memur eyledi ve kendisi bizzat **Karabağ'a** hareket eyledi. Burada **Mugan**, Nahçıvan vesair Türk kabaili hep onun ordusuna iltihak eylediler. Şirvan kuvvetleri **Kür** sahilinde idiler. Türkmenler nehri geçip Şirvan kuvvetlerini münhezim ve mukavemete ictisâr eden Gürcüler'i de perişan eylediler ve kumandanlarını esir ve **Şeyh İbrahim'i** de atından düşer iken tevkif ettiler. **Şeyh İbrahim'in** **Gazanfer**, **Esadullah**, **Haliullah**, **Menûcehr**, **Abdurrahman**, **Nasrullah** ve **Haşim** namlarındaki mahdumları ile ümerâsından **Kadı Beyazıd**, **Emir Hûşeng** vesairleri de bu muharebede esir düştüler. **Şeyh İbrahim** bu kere Kara Yusuf'dan kendi afvını rica eyledi ve kendisine has olan hüsn-i ahlâk ve nezaket itibarıyla az bir zaman içinde **Kara Yusuf'un** muhabbetini celb ettiğinden ikinci defa olarak Şirvan'da eski yerinde ibkâ edildi.

Kara Yusuf'un Son Zamanı

816'da Musul ve Mardin şehirlerini 820'de de Irak-ı Acem'i Azerbaycan'a ilhak eyledi. Hem kardeşi **Miran Şah**'ın intikamını almak ve hem de Azerbaycan memleketini elde etmek için, **Timurleng** diğer bir oğlu, **Şahrûh** Azerbaycan üzerine yürüdü. Fars ve Irak'da niza eden biraderzâdelerini teskin ederek Azerbaycan'a girdi Kara Yusuf da karşısına (92) çıktı ise de **Ucan**'da hastalanarak vefât ettiğinden ordusu dağıldı.⁵⁷

47. İSKENDER BEĞ (823-841)

Re's-i idareye **Kara Yusuf'un** oğlu **İskender Beğ** geçti ve pek sürâtle ordusunu toplayarak Bağdad üzerine yürüdü. Sonra **Gökçe** taraflarında **Şahrûh'u** karşıladı. Her iki taraftan ordular muharebeye

^{57*}**Kara Yusuf** bir çoban iken az bir zaman zarfında bütün çobanların muhabbetini kazanmıştı. Heryerde çobanlar müşarünileyhin namına kase ederlerdi. İnam ve ihsanı bol idi. Bütün alınan ganaimi kabilelerine taksim ederdi. Binaenaleyh Şam'dan İsfahan'a kadar namını hürmetle yad ederlerdi. Kara Yusuf pek adil ve pek zeki bir hükümdar idi. Mısır Hapishanesinden firar ederken yolda birçok yerlerde tevkif ve tazyik edilmişti. Hepsini def edip emval ve hazinelerine sahip olmuştu. Nihayet bir kaç Türkmen süvarilerinden mürekkep bir müfreze ile Sultan Ahmed Celayirli üzerine taarruz eyledi. Bağdad'ı zabt edip Azerbaycan'ı da hep eline aldı. Bilahere **Miran Şah**'ı katli ve **Şahrûh** ile iki muharebe yaptıktan sonra üçüncü seferinde hastalanarak vefât etti ve Azerbaycan'da hükümet onun neslinde kaldı. Türkmenlerden gelen hükümdarların en büyüğü olup pek çok kahramanlıklar göstermiş ve birçok muharebelerde bulunmuştur. Nihayet kendi eceliyle vefât etmiştir. Maa't-teessüf vefâtına müteakip ordusu küfran-ı nimet ederek hazinesini yağma ve kendileri de dağılmışlardır. Hatta Kara Yusuf'un elbisesini de çalmış ve naşını kaldıracak bir kimse bulunmadığından günlerce meydanda kalmıştır.

tutuştular ve neticede Moğollar muhârebeyi kazandılar ise de pek (93) çok zaiyât verdiklerinden Azerbaycan seferi kendilerine pahalıya mâl oldu ve geriye çekilmeğe mecbur oldular. İskender de Tebriz'e girdi. Fakat İskender Moğollar'dan hâlâs oldu ise de kardeşi **Ebu Said** taarruzlarından rahat edemedi, bu iki kardeşlerin beyninde pek çok muhârebeler vukua geldi. Bilahire Irak-ı Acem Ebu Said'de Azerbaycan ise İskender'de kalmak üzere akd-i müsâlâha edildi. Lakin bu müsâlâha uzun sürmedi ve Sultaniye şehri yeni hûsûmetlere sebebiyet verdi. İskender ordusuyla gelip 832'de Sultaniye'yi zapt eyledi. Ebu Said'i himaye eden Moğollar Sultaniye şehrinin zaptından müteessir olarak Şahrûh kumandası altında tekrar Azerbaycan'a girdiler ve **Selmas**'da vukua gelen muhârebede İskender'i münhezim ederek Diyar-ı Rûm'a çekilmeğe mecbûr ettiler. (834)

Şahruh, Ebu Said'i Azerbaycan tahtına iclâs ve kendisi Horasan'a avdet eyledi. Bunun üzerine İskender Tebriz'e girdi ve Moğollar'a alet bulunan kardeşi Ebu Said'i ve esnâ-i seferinde Akkoyunlu **Kara Osman**'ı da katl ederek iki büyük düşmanından kurtuldu ve 837'de Şirvan üzerine sefer icra eyledi. Lakin Şirvan Moğollar himâyesinde bulunduğundan yeni tecavüzlere maruz kaldı ve Şahruh Akkoyunlularla akd-i ittifak edip Azerbaycan üzerine yürüdü. Bu sırada bahtı kara İskender'in zevcesi ve oğlu da Moğollar ile uyuşarak aleyhine suikasd teşkil etmişlerdi. İskender firâren hâlâs buldu ve Erzurum taraflarında kuvvet toplayarak düşmanlarını ayrı ayrı yerinde vurmak için bidayette Akkoyunlular'a taarruz ve onları perişan eyledi. Şöyle ki birkaç gün sonra mevki-i muhârebeye gelen Moğollar mütteliklerinin yerinde yalnız onların ecsâdını (94) buldular. Fakat İskender'in akrabası ve ümerâsından **Şah Ali**, **Emir Bâbü**r ve sairleri Moğollar'a iltica ettiğinden İskender, düşmana artık mukavemet edemedi ve 840'da **Alıncak** kalesine çekildi ve bilahire burada oğlu **Şah Kûbad** tarafından katl edildi (841). İskender Tebriz'de marûf kalede medfûndur. Hal-i hayatında şecâat ve dilâverlikte misli olmayıp büyük bir hükümdar olmuştur.

48. CİHAN ŞAH (841-872)

Moğollar'ın muavenetiyle tahta câlis olduğundan Şahrûh ile pek dostane davrandı. Biraderzâdesi **Şah Kûbad**'ı katl ve 844'de Gürcistan'a sefer icra eyledi ve Gürcistan'ı tamamiyle zapt ve Azerbaycan'a ilhak ettikten sonra 857'de **Irak**, **Fars** ve **Kirman**'ı da zapt eyledi. 861'de Horasan'a yürüdü. Cihan Şah **Cürcan**'da **Alâü'd Devle b. Baysunkur** ile vuruştı ve

onu pek münhezim ederek **Herat**'a girdi. Cihan Şah burada Timurleng ahfadından Ebu Said Han ile uğraşırđı ki bu sırad mahbusda bulunmuş oğlu **Hasan Ali**, aleyhine isyan edip Tebriz'i zapt ettiğini haber aldı ve Ebu Said ile derhal müsâlâha akd ederek Azerbaycan'da Cihanşah Tebriz'e girdi ve **Hasan Ali**'yi tevkif ve tekrar haps eyledi ve **Fars**'da bulunan oğlu **Pir Budak**'ı da Bağdad'a vali nasb eyledi ise de bir müddet sonra üzerine ordu sevk ederek şehri zapt ve **Pir Budak**'ı da katl eyledi (870). (95) Bundan sonra Tebriz'de âsûde kalarak idare-i hükümet eyledi. Hududlarını tezyîd ettiği gibi dahilde de ıslahat ile pek meşgûl oldu. Azerbaycan'ın imârı için de pek çok çalıştı, paytahtı bulunan Tebriz'de büyük saray ve camiler inşâ ettirdi ve hala Tebriz'de harabesi mevcûd olan marûf Gök Mescid de 870'de müşartünileyh tarafından yapılmıştır. Fakat zamanında marûz kaldığı Akkoyunlular taarruzları devleti pek zedeledi ve hükümeti inhitâta yüz koydu. 872'de **Uzun Hasan**'ın karşısına çıktı ise de kışın tekarrübüyle ordusunu kışlağa gönderib, kendisi geride kaldığından **Uzun Hasan** bu fırsattan bilistifade Cihan Şah üzerine hücum ve kendisi ile oğlu Mehmed Mirza'yı katl eyledi. Diğer oğlu **Ebu Yusuf Mirza**'nın da gözlerine mil çektirdi. Cihanşah'ın nâşı Tebriz'e nakl ve **Gök Mescid** de defn olunmuştur. (96)

49. HASAN ALİ PADİŞAH (872-873)

872'de yerine oğlu **Hasan Ali Padişah** geçti. Müşartünileyh pederi tarafından Makû kalesinde haps edilerek yirmibeş sene zindanda kalmış olduğundan, şûûruna sahip ve idare-i hükümete mûktedir değil idi. 872'de **Merend**'de **Uzun Hasan** ile vukua gelen muhârebe neticesinde İran'da **Ebu Said**'in nezdine firâra mecbûr oldu. Bir sene sonra kahrından intihar eyledi. Bilahire kardeş ve amcazâdeleri Akkoyunlular tarafından birer birer katl edilerek hanedânı ortadan kaldırıldı ve bu sûretle Azerbaycan'da hükümet Akkoyunlular eline geçti. (97)

İKİNCİ FASIL

AKKOYUNLULAR (BAYINDIRIYE)

50. AKKOYUNLULAR HANEDANI

Akkoyunlular'ın Musul, Amid taraflarında bir hükümet teşkil ettikleri yukarıda zikr edildi. Bunlardan, **Kara Osman, Hamza, Cihangir ve Uzun Hasan** namlarında büyük hükümdarlar gelmiş ve Uzun Hasan'ın zamanında Azerbaycan Akkoyunlular eline geçmiştir.

DURALİ

KUTLUG

AHMED PİR ALİ KARA OSMAN

KILIÇ ARSLAN ALİ AHMED YAKUB KASIM İSKENDER CİHANŞAH

CİHANGİR UZUN HASAN ÜVEYİS

ALİ MURAD KASIM İBRAHİM

HALİL UĞURLU MEHMED YAKUB MESİH MİRZA YUSUF ZEYNEL ALİ MAKSUD

MAHMUD AHMED

LEVEND MİRZA MEHMED RÜSTEM

ZEYNEL

BAYSUNKUR MURAT HASAN İBRAHİM (98)

Bunlardan Gelen Hükümdarlar

Bahaeddin Kara Osman Kutlug b. Durali	809
Celaleddin Ali b. Kara Osman	838
Nureddin Hamza b. Kara Osman	842
Muğral b. Cihangir b. Ali	848
Uzun Hasan b. Ali	857
Halil b. Hasan	882
Yakub b. Hasan	883
Baysunkur b. Yakub	896
Rüstem b. Maksud b. Hasan	897
Ahmed b. Uğurlu Mehmed	903
Murad b. Yakub	903
Mehmed b. Yusuf	903
Levend Mirza b. Yusuf b. Hasan	906

Zeynel b. Ahmed b. Uğurlu Mehmed	910-911
Hasan b. Yakub	911-913
Murad b. Yakub (ikinci defa)	913-914

41. HASAN PADİŞAH

(Tarihte Uzun Hasan adıyla şöhret bulmuştur)

Kara Osman'ın vefâtından sonra 839'da memleketi mahdumları beyninde taksim edildi ve bu taksimat neticesinde bir takım ufak hükümetler vücûda geldi ise de bu hükümetler daima yekdiğerinin aleyhinde mübâreze ve muhârebelerde (99) bulundular. Nihayet Kara Osman ahfadından Uzun Hasan namındaki zat diğerklerine galebe ederek, zaman zaman cümlesini taht-ı idaresine aldı bu suretle Akkoyunlular'ın gayb edilen nüfûzunu iadeye muvaffak olarak kavî bir hükümet tesis eyledi. Hele 855 ve 861'de Azerbaycan'da Karakoyunlular üzerine yaptığı taarruzlar ile kendi satvet kuvvetini ibraz etmiş idi. 867'de **Hasankeyf** denilen mevkiî de zapt ederek bilahire 872'de Karakoyunlular'dan **Cihan Şah**'in ordusunu perişan ve kendisini katl etmekle Karakoyunlular hükümetini ortadan kaldırdı. Bu sırada hayli zamandan beri Azerbaycan'ı zapt etmek emelinde bulunan Timurleng'in ahfadından ve İran'da icra-i hükümet eden Ebu Said Han Moğol kuvvetleriyle 873'de Azerbaycan'a taarruz edip, Meyane şehrine geldi. Bidayette Uzun Hasan sülhen bunun tasviyesine çalıştı ise de muvaffak olamadı. Moğollar Karabağ'a girdiler Uzun Hasan da gayet mahirâne yaptığı işgal muhârebeleriyle düşmanı pek çok yorup efradını bîtab bir hale getirdi. Nihayet Ebu Said Han da münhezimen ricata mecbûr oldu. Uzun Hasan yorgun ve bitkin düşmanı takip ederek, ordusunu Erdebil kûrbünde kâmilen mahv ve kendisini de katl etti. Bu muhârebede Şirvan hanı da Uzun Hasan'a pek çok muavenette bulundu.

Ebu Said'den sonra Timurleng nesline İran'da nihayet verildi ve Akkoyunlular **Irak ve Fars'** ı da Azerbaycan'a ilhak ederek umûr-ı idareye başladılar (873). (100)

52. UZUN HASAN'IN OSMANLILAR İLE MÜNASEBETİ

Timurleng'in zamanında Akkoyunlular ile Osmanlılar'ın arası açılmıştı. Gittikçe daha fena oldu. Uzun Hasan, Trabzon, Kastamonu vesair küçük hükümetler ile Osmanlılar aleyhine akd-i ittifak etti ise de maksadına nail olamadı. Osmanlılar Azerbaycan hududunda bulunan ufak hükümetleri

ortadan kaldırarak zamime-i memalik eylediler ve Akkoyunlular'ın üzerine tecâvüze başladılar. Bu sırada Uzun Hasan Karakoyunlular ile meşgûl olduğundan Osmanlılar'a karşı hareket vaziyeti müsâid değil idi. Lakin Azerbaycan'ı zapt ve Karakoyunlular'ı tard ettikten sonra Osmanlılar'a karşı tamamıyla serbest kaldı ve onların aleyhine **Venedik** hükümetleriyle ittifak yaptı. İlk müsâdeme **Karaman** hükümeti namına başladı. Karaman'da **İshak** ve **Ahmed** nam kimseler icra-i saltanat fikri ile, biri Osmanlılar'ı, diğeri Akkoyunlular'ı davet etmişlerdi. Nihayet Sultan Mehmed Fatih Karaman hükümetini lağv ve payitahtını zapt eyledi. Bunun üzerine hükümdarları, Uzun Hasan'ın nezdine firar ettiler. 876'da Uzun Hasan, Karaman vilayetine girip, burada onbin kişilik bir kuvvet bırakarak kendisi Azerbaycan'a döndü. Venedikliiler de vaktiyle yetişemediklerinden, Uzun Hasan onlardan istifâde edemedi. Uzun Hasan'ın avdetini müteakib aynı senede Osmanlılar **Beyşehir Gölü** kûrbünde Uzun Hasan'ın bıraktığı onbin kişilik kuvvetini mağlûb ve perişan eylediler. Ertesi sene Uzun Hasan büyük kuvvetler ile Osmanlılar üzerine yürüdü ise de Sultan Mehmed Fatih kumandası altında bulunan Osmanlı ordusu ile **Tercan** (101) mevkiinde meydana gelen muharebede mağlûb ve geriye çekilmeğe mecbûr olundu. 881'de Uzun Hasan, Gürcistan üzerine yürüyerek ekser kısmını zapt ve 882'de Tebriz'de vefât etti. Vefâtına kadar Osmanlılar'dan ahd-i intikâm fikrinde bulundu ise de muvaffak olamadı. Vefâtını müteakib mahdûmları yekdiğeri aleyhinde mübâreze ederek Azerbaycan'ı pek zayıf düşürdüler. Uzun Hasan Akkoyunlular'ın en büyük ve en parlak bir hükümdarı idi. Azerbaycan hududlarını tevsî ve hüsn-i idare etti. Uğurlu Mehmed, Maksud Beğ, Zeynel Beğ, Halil Beğ, Sultan Yakub, Yusuf Mirza ve Mesih Mirza namlarında yedi oğlu var idi. Bunlardan Uğurlu Mehmed, Maksud Beğ ve Zeynel Beğ hal-i hayatında vefât etmişlerdi. Uzun Hasan, Tebriz'de kendisi tarafından inşâ edilmiş olan marûf Hasan Padişah Mescidi'nde defn edilmiştir.

53. SULTAN HALİL

Uzun Hasan'dan sonra yerine pederinin zamanında Fars'da vali olan oğlu Sultan Halil geçti. Fakat müşarünileyh tecrûbesiz olduğundan memleketi sui idare ve rical-i devleti kendisinden pek rencide etti. 883'de Irak'da amcazâdesi Murat Beğ isyân ederek Sultaniye'yi zapt etti ise de Sultan Halil karşısına ordu gönderdiğini haber aldığından **Firûzkûh** kalesine firar etti. Lakin burada tevkif edilip, padişaha teslimini müteakib katl edildi.

Bilahire ümerâ-i devlet Diyarbakır'da vali bulunan Sultan Yakûb'u (102) kardeşi Sultan Halil üzerine tahrik ettiler ve iki kardeş beyninde Merend'de vukua gelen dehşetli bir muhârebede Sultan Halil katl edilerek Azerbaycan'da umûr-ı idaresine nihayet verildi.

54. SULTAN YAKUB

883'de yerine kardeşi Sultan Yakub geçti. Zamanında vukua gelmiş hâdiselerin en büyüğü Erdebil'de **Şeyh Haydar** namında birisinin, başına birçok müridler toplayarak hürûc etmesidir. Bidayette bu teşkilat dinî bir şekilde bulunduğundan tabii bunlara hiçbir ehemmiyet verilmedi .

Bilahire bunlardan **İsmail Safevî** namında birisi hürûc edip Akkoyunlular hükümetine nihayet vermekle Azerbaycan istiklâliyetini ortadan kaldırdı ve Azerbaycan Türkleri'ni komşu Anadolu Türkleri'nden ayırmak maksadıyla ortaya bir **şîlik** de çıkardı ve böylece Türklük ve Müslümanlık alemine ikilik ihdâsıyla büyük bir darbe vurdu. Akkoyunlular'ın siyâsî hatalarından en büyüğü işte budur. Meseleye vaktiyle ehemmiyet verilse idi **Safevîler** ne büyük acem hükümeti teşkiline muvaffak ne de Türk Azerbaycan hükümetinin münderis olmasıyla, Türklük alemi mutazarrır olurdu. **Şeyh Haydar Derbend** tarîkiyle Şimalî Kafkas'daki ahaliyi imana getirmek için kuvvet toplamaya ve sevk etmeye Sultan Yakub'dan müsâade istedi. Müsâade aldıktan sonra müridlerinden büyük kuvvetler toplayıp Derbend'e gitmek bahanesiyle Şirvan üzerine yürüdü. Şirvan Han'ı bunda telaşa düşerek Azerbaycan hükümetinden muâvenet istemesi hasebiyle **Süleyman Türkmen** (103) namında birisinin kumandasında dörtbin atlı izâm kılındı. Şirvan Hanı bu Türkmenler ile mütttefikten şeyhin üzerine yürüyerek ordusunu münhezem ve kendisini de katl etti. Bilahire şehrin müridleri Erdebil'de toplanarak birkaç defa intikam bahanesiyle Azerbaycan aleyhine kalkıştılar ise de her defasında münhezim ve def edildiler. Reisleri ve şeyhin mahdumları tevkif ve **Istahr** kalesinde habs olundular.

885'de Şam'dan **Baş Beğ** namında birisi Diyarbakır'a taarruz etmekle bir gâile çıkarmıştı, hep tard edildi. Sultan Yakub 896'da **Karabağ**'da kışlakta iken vefât eyledi ve Tebriz'de Hasan Padişah nam mescidinde defn olundu. Annesi **Selçuk Şah Hatun** ve biraderi **Yusuf Beğ** daha hal-i hayatında vefât etmişlerdi.

55. BAYSUNKUR HAN⁵⁸

Bundan sonra yerine oğlu **Baysunkur** geçti. (896) Bunun zamanında pek çok dahili muhârebeler ve kavgalar vuku buldu.

Başlıcaları :

1. **Bayındırıye Kavgası** : Sultan Yakub'un vefâtından sonra ricâl-i hükümet ikiye ayrıldı. Biri oğlu **Baysunkur**'u diğeri kardeşi **Mesih Mirza**'yı tahta çıkarmak istediler. Bayındırıye kabilesi de **Mesih Mirza**'yı iltizâm edip onu tahta çıkarmak için çalıştılar. Nihayet **Karabağ**'da vuku bulan bir muhârebede **Baysunkur**, **Mesih Mirza**'yı mağlûb edip, kendisini katl ve ordusunu da kılıçtan geçirdi. Bu kıtâldan **Mahmud (104) Beğ b. Uğurlu Mehmed** Irak'a firâr ile ve **Rüstem Beğ b. Maksud Beğ Alıncak** kalesinde mahpus olmasıyla kurtulabildiler.

2. **Irak Seferi** : **Karabağ**'da Bayındırıye Muhârebesinde karşısından firâr etmiş olan kardeşi, **Uğurlu Mehmed'in oğlu Mahmud Beğ** Irak'dan kuvvetler toplayarak tekrar üzerine yürüdü. **Baysunkur** da buna karşı bir ordu sevk ve Irak'da vukua gelen bir muhârebede **Mahmud Beğ'in** kuvvetlerini sühûletle perişan eyledi. **Mahmud Beğ** firâr eyledi ise de yakalanıp idam olundu.

3. **Ümerânın ihâneti** : Şehzâde ve Hanzâdelerin taht kavgasından başka ricâl-i hükümetin de bir nüfûz iddiası var idi. **Baysunkur** zamanında ümerâsından **Sofi Halil** namında birisi fevkâlâde nüfûz kazanmıştı.

Han umûr-ı hükümeti hemen hemen buna tevdi eylemişti. Sonra araları açıldı ve **Sofi Halil** de hanı iskât edip yerine ahibbasından Diyarbakır valisi **Süleyman Beğ**'i getirmek sevdasıyla teşvikât ve tahrikâta bulundu. Bilahire **Süleyman Beğ** kuvvet cem edip, Tebriz'e yürüdü ise de def ve ihâneti tebeyyün eden **Sofi Halil** de katl edildi. Bundan sonra umûr-ı hükümeti **Baysunkur** kendisi tedvir eylemeğe başladı.

4. **Alıncak Kavgası** : **Baysunkur**'a karşı icra edilen muhârebelerde mağlûb olan **Rüstem Beğ** amcasıyla birlikte tevkif ve **Alıncak** kalesinde haps olunmuştu. Bazı ümerâ ve ricâl-i hükümet ihânet ederek **Alıncak** valisi **Seydi Ali** ile uyuştular ve **Baysunkur**'u (105) hal ve yerine **Rüstem Beğ**'i çıkarmağa karar vermekle, Tebriz üzerine tahrik ettiler. Üzerine kuvvetler sevk olundu ise de ümerânın ihaneti neticesi olarak onların

⁵⁸*Bay Türkmençe beg demektir.

düşman tarafına iltihâk eylediğinden Baysunkur mecbûren Şirvan'a çekildi. Rüstem Beğ de bilâ müşkîlât Tebriz'e girdi ve tahta cülûs eyledi. (897)

56. RÜSTEM BEĞ

897'de tahta çıktı. Zamanında, birisi Baysunkur, diğeri amcazâdeleri **Ahmed Beğ** taht iddiasına kalkıştılar. İkişyle de harb edildi.

1. **Baysunkur Muhârebeleri** : Baysunkur Şirvan'a çekildikten sonra hıyânet etmiş olan ümerâsının tedibini, Rüstem Beğ'den Tebriz'in istirdâdı çarelerini düşünürdü. Bilahire Şirvan Hanı'nın yardımıyla kuvvetler cem edip, Rüstem beğ'in üzerine yürüdü ve **Gence, Berde** mevkîlerinde Rüstem Beğ kuvvetleriyle müsâdemeler ve kanlı muhârebeler vukua geldiyse de tarafeyn bir netice elde edemeyerek avdet eylediler. Sonra **Baysunkur Esbâk valisi Köse Hacı Bayındır** ile vuruştı ve Isfahan'da **Baysunkur** namına hûtbe okundu. **Köse Hacı** bir taraftan, diğerk taraftan da Baysunkur Tebriz üzerine yürüdüler ve **Mişkin, Eher** mevkilerini zapt eylediler. Fakat **Baysunkur** mütebbirâne hareket etmedi, Çünkü ; vaktiyle tazyîk ve takîb eylediği **Şeyh Haydar** ve müridleri çoktan beri Erdebil civarında toplanmışlardı. **Baysunkur**'dan ahz-i intikâma fırsat arıyorlardı. Tam zamanında (106) intikâm aldılar. Rüstem Beğ de daha fazla hüsn ve rağbetlerini kazanmak için **Istahr** kalesinde mahbûs bulunan rüesa Safevileri terhîz ederek bu müridlerden pek ziyâde istifâde teminiyle **Baysunkur** üzerine yürüdü ve etrafından ahali ve müridleri de üzerine sevk etmekle **Baysunkur**'un kuvvetlerini münhezim ve kendisini de katl eyledi. Müteakiben **Köse Hacı**'da def ve katl edildi. Bu suretle Rüstem Beğ Azerbaycan tahtında kâim oldu. Bilahire **Safeviler** onun da aleyhine kalkıştılar ve neticede serkerdeleri **Ali Padişah** katl ve **İsmail Safevî** de firâra icbâr edildi. (107)

Ahmed Beğ Davası : Bayındırıye muhârebesinde amcası **Mesih Mirza**'nın mağlûbiyetinden sonra Ahmed Beğ Anadolu'da Sultan Beyazıd'ın nezdine firâr eyledi. Burada Sultan hazretleri ona pek çok hürmetler ederek kerimesini tezvîc ve pašalık rütbesiyle de taltîf eylediler. Lakin Ahmed Beğ Azerbaycan tahtından kât'i ümid etmeyerek daima Azerbaycan'a dönmek emelini beslerdi. Nihayet Sultan Beyazıd'ın Müsâde ve muvafakatiyla Rum Selçûkileri'nden ve Türkmenleri'nden büyük kuvvetler toplayıp Tebriz üzerine yürüdü ve Rüstem Beğ karşısına çıktıysa da Aras sahilinde birbirleriyle muhârebe ettikleri zaman Rüstem Beğ'in ümerâsı,

Ahmed Beğ'e iltihâk ettiğinden Rüstem Beğ mağlûb ve Gürcistan'a firâr eder iken yakalanıp katl olundu.

57. AHMED PAŞA

Rüstem Beğ'den sonra 903'de re's-i idareye amcazâdesi Ahmed Paşa geçti.⁵⁹

Lakin müdded-i saltanatı çok sürmedi ve aynı senede Şiraz valisi Kasım Beğ ve Kirman valisi Übeyye Sultan müttefikten üzerine kuvvetler sevk ederek Isfahan civarında vukua gelen muhârebede Ahmed Paşa'yı şehid ettiler. Hutbe onun amcazâdesi Sultan Murad namına okundu ve kendisinin re's-i hükûmete intihâbını ilana Şirvan'a adamlar gönderildi. Sultan Murad da muvafakat ederek avdet etti. Ahmed Paşa hal-i (108) hayatında pek çok raiyet-perver ve adil bir hükümdar idi. Üdebâ ve şûâraya hürmet edip Noktacı Oğlu namında bir şeyhin nesâyihından çıkmazdı.

58. SULTAN MURAD

Ahmed Paşa'dan sonra Sultan Yakub'un oğlu Sultan Murad 903'de câlis-i taht oldu ve diğer amcazâdeleri Mehmed Mirza, Yezid'de bulunan Murad Beğ Bayındırıye nezdine ve Elvend Mirza da Diyarbakır'da Kasım Beğ nezdine firâra mecbûr oldular. Mehmed Mirza, Yezid- Kirman hâkimlerinin muavenetleriyle kuvvet toplayıp Sultan Murad üzerine sevk etti. Sultan Murad Rey mevkiinde vukua gelen muhârebede onu perişan ederek, kardeşi Güzel Ahmed'i burada bırakıp, kendisi Tebriz'e döndükten sonra Mehmed Mirza bu avdetten istifâde edip Güzel Ahmed'i bir gece muhârebesinde mağlûb ve firâra mecbûr etmekle kendisi Rey şehrine dahil olduğu gibi bütün Irak'ın umûrunu eline aldı ve hüsn-i idaresiyle pek çok şöhret kazandı. Bunu müteakib tekrar kuvvet toplayıp, Sultan Murad üzerine yürüdü ve beynlerinde vukua gelen bir muhârebede Sultan Murad'ın ordusunu perâkende ettiğinden kendisini de Şiraz'a, Bernâk nezdine firâra mecbûr eyledi. Böylece Mehmed Mirza Tebriz'e girdi.

59. MEHMED MİRZA

904'de Mehmed Mirza cülûs eyledi. Lakin diğer amcazâdesi Elvend Mirza onu rahat bırakmadı. Yukarıda (109) arz edildiği gibi Elvend

⁵⁹*Zikr-i Cülûs-i Ahmet Paşa ber scrir-i saltanat-ı Azerbaycan.... diye Fars tarihleri yazmaktadır.

Mirza Diyarbakır'da Kasım Beğ'in nezdinde bulunurdu. Burada Kasım Beğ'in halim ve selim olmasından istifâde edip **Elvend Mirza** mürûr-ı zamanla onu kendi nüfûzu altına alarak hükümeti tamamıyla eline geçirdi. Tabî **Elvend Mirza** Azerbaycan'a avdet etmek fikrinden dahi ferâgât etmemişti, yalnız fırsat arardı. Nihayet Sultan Murad'ın sükûtu ve Diyarbakır'da fazla kuvvet kazandığı esbâbı maksadına muvaffak bularak kuvvetlerini Tebriz'e sevk ve Mehmed Mirza'yı Sultaniye şehrine firâra mecbûr ettikten sonra **Elvend Mirza** kendisi de Tebriz'e girdi.

60. ELVEND MİRZA

905'de Elvend Mirza tahta çıktı. Bunun zamanında Mehmed Mirza ile Sultan Murad namında amcazâdeleri, taht kavgasına kalkışarak Mehmed Mirza (110) Sultaniye'den ve Irak'dan kuvvet cem ederek **İsfahan'a** yürüdüyse de burada tesâdüf eylediği Sultan Murad, onun ordusunu perişan ve kendisini tevkif ve haps ederek, firâr eden avânelerini takib ve **Pir Ali Beğ** namında birisi ile **Save** kalesinde elli gün muhasaradan sonra akd-i müsâlaha edip ordusunu **Elvend Mirza** üzerine sevk eyledi. Sultan Murad ve **Elvend Mirza**, **Sain Kale** mevkiinde karşı karşıya geldiler. Fakat **Baba Hayrullah** nam bir dervişin teşebbüs-i hayr-hâhânesiyle iki amcazâde arasında muhârebesiz akd-i müsâlaha olundu. Azerbaycan **Elvend Mirza**'da kaldığı gibi Irak, Fars, Kirman vilayetleri Sultan murad'a terk edilerek **Kızıl Uzun** nehri aralarında hudud ittihâz edildi. Buradan Sultan Murad **Kazvin'e** çekilerek zamanenin ülemâ ve fuzalâsını (111) başına topladı ve Şiraz Hâkimi **Kasım Beğ Bernâk** aleyhine kıyam etti ise de derhal def edildi. Bu vaziyet 907'ye kadar yani Şah İsmail'in hürûcuna kadar Azerbaycan'da devam etti. Evvelce de arz edildiği vechile siyasî hataların neticesi olarak işler alt üst olundu. İşbu senede **Şarur**'da vuku bulan bir muhârebeden sonra Akkoyunulu hanedânı münkâriz olarak Azerbaycan **Safeviler'e** intikâl eyledi.⁶⁰

61. TÜRKMENLER DEVRİNDE AZERBAJYCAN'DA SANAT VE MAARİF

İlhanlardan tam iki asır sonra, Türkmenler devrinde Azerbaycan'da Türk sanat ve mimârisi pek ziyâde terakki etmiş idi. Buna

⁶⁰ Kerim Oder, *Azerbaycan*, s. 65 - 74 ; Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Ankara 1948. s.3 - 130; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*. Ankara 1976.,s . 1 - 120.

delil Tebriz'de mevcûd olan Türkmen asârının enkâzıdır. Bir kere Cihan Şah camiinin taşları ve çiçekli çinileri **Şam Gazan**'dakiler ile kıyas edilir ise yer ile gök kadar bulunan farkı derhal anlaşılır. Bu devrin asâr-ı meşhûresi bunlardır.

1. Gök Mescid : denilen büyük bir cami Tebriz'de 870'de Karakoyunlular'dan meşhûr Kara Yusuf'un oğlu, Cihan Şah tarafından yapılmıştır. **Muzafferiye** adıyla dahi meşhûrdur. Elyevm harâbesi mevcûd olup içi kâmil mermer taşlarından yapılmıştır ki bunların cins ve büyüklüğü herkesin hayretini mûcib olmaktadır. Çiçekli çinileri dahi sanatkârlık itibârıyla pek şâyân-ı dikkatir. Bu çiniler oyma ve renklerin başka başka yekdiğerine ilsâkı sûretiyle vücûda getirilmiştir. Camiin bir (112) kubbesi ile iki minaresi son zamana kadar mevcud idi. Lakin 1190 senesinde vukua gelen hareket-i arz tesirinden yıkılmıştır. Türk sanatının bu yüksek âsârından yalnız duvarları kalmış ve **Cihan Şah** kendisi de burada defn edilmiştir.

2. Hasan Padişah Mescidi : denilen diğeri bir cami, Tebriz'de Akkoyunlu hükümdarlarından **Uzun Hasan** tarafından yapılmıştır. İlk yapılmış bina harap olduğundan, son zamanlarda alelâde bir sûrette tabir ve bina edilmiştir. Fakat evvelkinin sûtûnları ile yazılı taşları, mermerleri vesaire bu tamirde kullanıldığından kısmen muhafaza edilmiştir.

Akkoyunlu hanedânına mensûb hükümdarlardan **Uzun Hasan, Yakub Şah, Rüstem Beğ, Ahmed Paşa, Mehmed Beğ, Baysunkur Beğ** burada medfûndurlar.

3. Erek : namıyla marûf şehrin eski kalesi Osmanlı Türkleri tarafından yapılmıştır. İlk defa Sultan Selim Sanî zamanında İbrahim Paşa tarafından yapılmış ise de harap olmuştur. Sonra 988'de Sultan Murad zamanında **Özdemir Osman Paşa** tarafından yeniden inşâ edilmiştir ve halen Tebriz'de **Erek** denilen çifte burçlar işbu kalenin enkâzıdır. Sanat ve metâneti itibârıyla herkesin hayretini mûcib olmaktadır. Meşhûr **Ali Şah camiide** bunun ittisâlinde idi.

Marûf Nesîmi, Fuzûlî ve sair erbâb-ı kalem ve şûara hep bu devirde (113) yaşamışlardır. Fuzûlî ilk defa olarak o zaman Azerbaycan Türkçesiyle eserler yazmıştır ve mevcûd olan divanı da ilk defa yalnız Tebriz'de basılmıştır.⁶¹

Yüce mihrâbında yazılar gördüm,
Kim bilir ne tatlı zamandan kalmış ?... (114)

⁶¹ Kerim Oder, Azerbaycan , s. 106 vd.na bakılabilir.

BEŞİNCİ BAB

MÜSTAKİL HANLIKLAR DEVRİ (908-1243)

BİRİNCİ FASIL

AZERBAYCAN'DA OSMANLILAR HİMAYESİ

907'de Şarûr'da vukua gelen muhârebe neticesinde Akkoyunlu hanedanı meydandan kaldırıldı ve Azerbaycan'da hükümet Şah İsmail Safevi eline geçti. Akkoyunlular'dan Elvend Mirza, Sultan Murad vesair hanlar Anadolu'da Sultan Selim Han'a iltica eylediler. Şah İsmail Azerbaycan'ı zapt ve ahalisini kâmilen kılıçtan geçirdi. İstilâsının tervici için şîliği kendisine şîar ittihâz ederek Şiilik namına Türkler'in beynine tefrika sokmakla, Türkler'i asırlarca yekdiğerine kırdırdı. Böylece Safeviler sâf, derûn Türk aşiretlerini ve Türkmenler'i iğfal ederek başlarına kızıl mendil sardırıp kızılbaş yaptırdı ve halen Hemedan'ın etrafında yaşayan Kara Gözlü vesair Türkmenler hep Safeviler yolunda kılıç vuran bu kızıl başlardan ibarettir. O zaman istiklâlini gayb etmiş olan Azerbaycan'ın mevcûdiyet-i millîyesi de taht-ı (115) tehdîd de idi ve herkesin ümid ve nazarları kardeş Osmanlı Hükümetine atf edilmiş idi. Bu sıralarda Osmanlı hükümdarı bulunan Sultan Selim Han Avrupa'da büyük bir İslâm imparatorluğu teşkil ettiği gibi Alem-i İslâm nazarında en yüksek tutulan makam-ı hilafeti de ihrâz ettiğinden zamanın en büyük padişahı add olunur idi. Hakikâten Sultan Selim Han diğer mesâil-i hariciye gibi Azerbaycan meselesini de herkesten fazla takdir ederek Azerbaycan'ı tahribkâr fars ve acem nüfûzundan kurtarmağa azm ve tasmîm etmiş idi. Binaenaleyh İran üzerine yürüdü ve 920'de Çaldıran mevkiinde vukua gelen muhârebede İran ordusunu münhezim ve Şah İsmail'i firâra mecbûr etti. Bundan sonra tam iki asır devam eden bu muhârebeler hep Azerbaycan'ı kurtarmak için vukua gelmişti. Zira o zaman İran ile Osmanlılar arasında hal edilecek bundan başka bir mesele yok idi. Lakin İran ordusunu teşkil eden Türk aşiretlerini Osmanlı Türkleri'nin aleyhine tahrik etmek için, İranlılar bu muhârebelere mezheb davası süsü vererek Kızılbaşlar'ı Kербela ve Necef şehirlerini istilaya teşvik ve sevk ettiler.⁶²

⁶² Bilgi için bak: Z.V.Togan., "Azerbaycan", *İ.A.*, s. 113 vd. ; Abdulhaluk Çay, "Safeviler, Avşarlar, Kaçarlar", *Tarihte Türk Devletleri*, C. 2, s. 565-566 ; Kerim Oder, *Azerbaycan*, s. 58-74.

Bu iki asırda Azerbaycan'ın istirdâdı için Osmanlılar'ın İran ile yaptıkları muhârebelerin başlıcasını muhtasaran gösterelim.

62. BİRİNCİ SULTAN SELİM HAN ZAMANI

Çaldıran muhârebesi : 920'de Osmanlı ordusu Sultan Selim Han kumandası altında Hoy şehrinin kûrbünde bulunan Çaldıran karyesinde İranlılar'a tesadüf edip iki kere onları sülha davet etti ise de hûsûmet cevabını aldığından vukua gelen büyük bir muhârebede İranlılar'ı perişan ederek Şah İsmail'i firâra mecbûr etti. Böylece Azerbaycan kâmilen Osmanlılar eline geçti. Bu muhârebede Azerbaycanlılar da Osmanlı Türkleri'yle birlikte çalıştılar ve Şirvan Han'ı **Burhan Ali** müstâkil bir müfreze ile Şirvan'a girdi. Bilahire kışı Erzurum'da geçirmek üzere Osmanlılar **Karabağ, Erivan, Kars** tarîkiyle geriye döndüler. Bunun üzerine İranlılar da tekrar Azerbaycan'a girdiler.⁶³

63. SULTAN SÜLEYMAN KANUNİ ZAMANI

Sultan Selim Han'ın yerine geçen Sultan Süleyman Kanûnî İran üzerine bizzat üç sefer yaptı : (117)

Bağdad Seferi : 941'de Sultan Süleyman Azerbaycan'ı İranlılar'dan kamilen tathir ederek Bağdad'ı da zapt eyledi. Bu sefer tam altı ay devam etti ve müteakiben ordusuyla geriye döndü.

Tebriz Seferi : Osmanlılar çekildikten sonra İranlılar yine Azerbaycan'a sokulmuşlardı. Sultan Süleyman'da **Tebriz**⁶⁴ üzerine yürüyerek

⁶³ Bak : İ. Hakkı Uzunçâşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, s. 253-278 ; M.F. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 83-121.

^{64*}Tebriz : Asıl ismi **Davrij, Tevriz, Tabriz** idi. Tebriz denildi ve Farslar'ın iddia ettikleri, **Teb-riz** (**Sıtma dökme**lik) ile hiç bir alakası yoktur.

Hicretin 170 tarihinde **Harunü'r-Reşid**'in zevcesi **Zübeyde Hatun** tarafından bina edildiği zanedilmektedir. Halife **El-Mütevekkil Ale'l Allah** zamanında 244 senesinde vukua gelen bir zelzele neticesinde şehir kamilen harap olmuştu. Halife-i müşarünileyhin emriyle şehir yeniden bina ve ihya edildi.

434 Senesinin zelzelesi şehri tekrar tahrip ve 40.000 kadar nüfus telef eyledi. Sonra halife **El-Kaim bi - Emrillah** tarafından müneccimlerin delaletiyle tebriz diğer bir mevki de bina ve inşa edildi. Böylece şehir defaatle tahrip ve tamir edilmiştir.

Azerbaycanlılar ilan-ı istiklal ederek sıra ile kendilerine **Gence, Şamahı** ve bilahire **Tebriz** şehrini merkez ittihaz ettiklerinden bu şehir atabegler zamanında çok terakki etmişti.

Cengiz Han zamanında tekrar harap olmuş ise de İlhanlar tarafından merkez ittihazıyla ehemmiyetli imar gördüğünden çok terakki etmişti. Bilhassa **Gazan Han** tarafından şehrin imarına pek çok gayretler sarf edilmiş ve **Reşidiye** ve **Şam Gazan** kalelerinin inşasıyla **Tebriz**'in surları yapılmıştır.

Timurleng tarafından da şehrin terakkisine çok emekler sarf edildi.

Türkmenler tarafından dahi payitaht karar verildiğinden şehir tevzi ve imar edilerek **Hasan Padişah Cami, Gök Mescid** vesair yüksek Türkmen asârı ile tezyin edildi.

şehri zapt ve bütün Azerbaycan ve Gürcistan'ı istila etti. Bilahire geriye döndü ve Sultan Süleyman'ın avdetinden istifade ederek İranlılar Azerbaycan'a girdiler ise de Osmanlılar siyaseten İran şahı **Şah Tahmâsb**'in Osmanlılar'a ilticâ etmiş olan kardeşi **Alkas Mirza** vasıtasıyla İranlılar'ı yekdiğerine kırdırdılar. (118)

Nahçıvan Seferi : Fakat İranlılar pek ilerlediler ve **Ahlat, Erzurum**'u bile istila ettiler. Sultan Süleyman ordusuyla bizzat hareket ederek Nahçıvan'a girdi. İranlılar da mukavemetsiz ricat ettiler ve Osmanlılar **Karabağ**'da kışlamakta iken tarafeyn beyninde mütâreke ve bilahire de müsâlaha akd olundu. 962 tarihinde Osmanlılar'ın İran ile yaptıkları bu ilk müsâlaha ile tam kırkiki sene elden ele geçen Azerbaycan, nihayet İran nüfûzu altında kaldı. (119)

64. ÜÇÜNCÜ SULTAN MURAD HAN

İran ile müsâlaha uzun sürmedi ve beynlerinde tekrar bir muhârebe vukua geldi. Bu muhârebe oniki sene devam ettiğinden müteaddid seferler icra edildi.

Lala Mustafa Paşa Seferi : 986'da Mustafa Paşa ordusuyla hareket edip **Gürcistan, Şeki, Şirvan ve Derbend**'i zapt eyledi ve Azerbaycan'da idare işlerini yoluna koyduktan sonra geriye avdet etti. İranlılar bundan bilistifâde **Tiflis**'i muhasara, **Bağdad, Erzurum**'u tehdide başladılar.

Sinan Paşa Seferi : İran seferine Sinan Paşa serdar tayin olduğundan, müşarünileyh gelip Tiflis'i tahlis ve Tebriz'i muhasara eyledi. Aynı zamanda diğeri bir Osmanlı kumandanı **Özdemir Osman Paşa** İranlılar'ı **Samur** nehrinde bozarak, Kafkas Dağlarına kadar Azerbaycan'ı zapt ve **Dağıstan, Çerkesistan, Kırım** tarîkiyle İstanbul'a döndü.

Özdemir Osman Paşa Seferi : Buradan Osman Paşa yeniden İran üzerine yürüdü. Ordusu ile Azerbaycan'a girip Tebriz'i zapt eyledi ise de sonra **Şam Gazan**'da mağlûb olduğundan burada kederinden vefât eyledi.

Maalesef mütemadiyen vukua gelen hareket-ı arz vaktiyle Tebriz'i tezyin eden bu asâr-ı mimariyeyi mahv ve nabud etmiş ve zamanımıza kadar hıfz edememiştir. Son zamanlarda vukua gelen İran Osmanlı muharebeleri de şehri büyük hasaratlara uğratmıştır. Nihayet şehir Fars ve Acem eline düştükten sonra eski terakki ve güzelliğini tamamıyla gayb ederek 1135 ve 1190 tarihlerinde vukua gelen hareket-ı arz neticesinde de epeyce zaiyat görmüştür. Tebriz tarihî ve büyük bir şehir olduğu gibi pek ziyade üdeba ve urefa dahi yetiştirmiştir. Gerçi bunlar, şimdiye kadar Fars lisanına hizmet etmişler, lakin ana lisanları bulunan Türkçe de unutulmamıştır. Nitekim bir Tebrizli vatanını medh ederek demiştir :

Sabıkan zevk verirdi şuaraya Şiraz

İmdi Şiraz'ı geçip ab u hevayı Tebriz !...

Müşarünileyh Azerbaycan'da pek çok emekler sarf etmiştir. Hatta zamanımızda Erek denilen, Tebriz'de çifte burçlar 988'de müşarünileyh tarafından yapılmış olan büyük bir kalenin enkazıdır. Vefâtından sonra yerine **Çağalazâde** geçti. (120)

Ferhad Paşa Seferi : İran üzerine Ferhad Paşa tayin olundu. Bu sırada Tebriz İranlılar tarafından muhasara edilip Tiflis de tazyik ediliyor idi.

Ferhad Paşa İran ordusunda bulunan Türkmenler'i siyaseten elde ederek Tiflis'i kurtardı. Diğer taraftan Çağalazâde Hemedan ve Lûristan'ı zapt ve Bağdad cihetinde de İranlıları bozdu. Az bir zaman içinde Ferhad Paşa Gence, Şirvan ve Azerbaycan'ı kâmilen zapt eyledi. Bilahire **Şah Abbas** ile Azerbaycan, Gürcistan, Luristan ve Şehri-zor Osmanlılar'da kalmak üzere 998'de akd-i sülh edildi.⁶⁵

65. BİRİNCİ SULTAN AHMED ZAMANI

Bu müsâlaha da uzun sürmedi. Avrupa'da **Papa'nın** ve Azerbaycan'da **Selmas** kürdlerinin tahrikiyle Şah Abbas nakz-ı ahd ederek bağtaten Azerbaycan'a taarruz ve ve Osmanlıları **Sofiyan**'da mağlûb etti. Bu sıralarda Anadolu'da türeyen Celâlî eşkiyası Osmanlı hükümetini meşgûl ederek, şark hududlarıyla uğraşmağa mecâl bırakmıyor idi. Şah Abbas da bundan istifâde edip Tebriz'e girdi. Nahçıvan'ı zapt ve Erivan'ı muhasara ederek altı ay sonra şehri zapt eyledi. Kars, Şirvan ve bilhassa **Şıhlı** şehirlerini yağma ve katliam eyledi. Çağalazâde ordusuyla geldiyse de muvaffak olamadı. Lakin Anadolu'da eşkiyaları tepeledikten sonra **Ferhad Paşa** ordusuyla gelip bütün Azerbaycan'ı istilâ ve Tebriz'i zapt eyledi. Nihayet Şah Abbas ile 1020'de marûf Sultan Süleyman Kanûnî hududları bâkî kalmak ve senevî 200 yük ipek vermek şartıyla bir müsâlaha akd edildi.⁶⁶ (121)

İKİNCİ SULTAN OSMAN ZAMANI

200 yük ipek Azerbaycan memleketinden ahz edilen senevî vergi idi. Her ne kadar Azerbaycan son müsâlahanâmeyle İran eline geçti ise de İranlılar vergilerini toplayıp Devlet-i Osmaniye'ye teslim etmeğe mecbûr

⁶⁵ Bak: İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, s. 345-361 ; M.F. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, 121-249.

⁶⁶ Bakınız : İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1973, C. 3, s. 55 vd. ; M.F.Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 251-389

tutuldu. Bilahire mezkûr ipeği İranlılar vermediler. Bunun üzerine İran'a tekrar sefer açıldı. Osmanlılar, Erivan, Nahçıvan tarikiyle geldiler ve bütün Azerbaycan'ı zapt ettiler ve kışlamak için Erzurum'a döndüler ve esna-i avdette Soğanlık geçidinde kışın şiddetinden pek çok telâfat verdiler.⁶⁷

Bu muhârebede Osmanlılar'a Kırım Tatarları da muavenet ettiler ve **Canıbeğ Giray** Şimâli Kafkas tarikiyle gelip Azerbaycan'da **Gence, Nahçıvan, Culfa** şehirlerini zapt ve İranlılar'ı ihrâc etti. Sonra Osmanlılar ile birlikte Tebriz'e girdiği gibi buradan **Canıbeğ Giray** yalnız Tatar süvârileriyle **Serab** üzerine yürüdüğünden İranlılar tarafından mağlûb edilerek kendisi firâren hâlâs bulduysa da ekser ümerâ-i Tatar burada şehid edildiler. Müteakiben **Halil Paşa** kendi ordusuyla **Erdebil** üzerine yürüdü. İranlılar da geriye çekildiler. Nihayet 1027'de Sultan Süleyman Kanûnî hududları bâkî ve senevî 200 yük ipek ve 100 yük muhtelif eşya vermek şartıyla müsâlaha akd edildi. İki sene sonra, 1029'da 100 yük ipek ve büyük hedâya ile İran elçisi **Kasım Beğ** İstanbul'a geldi ve mezkûr müsâlahanâmenin tavzihi ile (122) Bağdad, Ahıska Osmanlılar'da, Derne, Dertek İranlılar'da ve Hûveyze, Mugan, Şamhal ve Dağıstan serbest ve bîtaraf kalmak üzere her iki taraftan bu müsâlahanâme tasdik ve imza edildi.⁶⁸

AZERBAYCAN'IN İNKİSAMI

66. İRAN AZERBAYCANI

Bu 1029 tarihi biz Türkler için daima yâd edilecek ve unutulmayacak elim bir tarihtir. Çünkü bu tarihte tam 100 sene vukua gelen mücâdelâttan (123) sonra akd edilen bu mûâhade ile resmen Cenûbî Azerbaycan İran'a terk edilmiştir. Tahran ile Aras nehri beynlerinde tabîî bir hudud çizgisi olmadığından Aras'ın cenûbundaki arazi Tebriz ile beraber İran'a terk ve Aras'ın şimalindeki Şirvan ile Mugan müstâkil ve bîtaraf olarak ilan olunmuştur.

Bu tarihte Azerbaycan memleketi **İran Azerbaycanı** ve **Kafkas Azerbaycanı** diye ikiye taksim olunduğu gibi işbu vaziyette Ruslar'ın Azerbaycan'ı istilâsına kadar devam eylemiştir. İran Azerbaycanı'ndaki Türk kardeşlerimiz pek farslaşmışlar ve Tahran'ın nüfûzu altında elyevm bir vilayet teşkil etmektedirler. Kafkas'daki Türkler ise atîde arz edilecek olan bir çok

⁶⁷*Şayan-ı dikkattir ki Cihan Muharebesinde de 1332'de Osmanlılar aynı mevkide aynı afetten pekçok telefât vererek iki kolorduya karib kuvvetlerini mahvettiler.

⁶⁸ Bak: İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, s. 127-147.

tazyîk ve istibdâda rağmen hiç bir nüfûz ve tesire kapılmayarak öz Türklüğünü muhafaza edip bilahire burada müstakil bir cumhuriyet vücûda getirdiler. Mamafih İran'da yalnız Tebriz, Erdebil vesair bu gibi şehirlerdeki ahali farslaşmışlar köy ve kazalardaki ise henüz farsın dilini bile bilmiyorlar. Ale'l husûs Karadağ kabaili Erdebil ve Mişkin şahsûnları vesair kabileler ki bugün İran'ın hükûm ve nüfûzu onlara daha icra-i tesir edememiştir.⁶⁹ (124)

Şah Abbas zamanında Anadolu'dan malûm olmayan sebeplerden dolayı Yunus Paşa üçbin çadır ile İran'a muhâceret ve şâhın müsâdesiyle Azerbaycan'da ve ekserisi Erdebil etrafında tavattun etmişlerdir. Yunus Paşa'nın Saru Han Beğ, Beydalı Beğ ve HocaBeğ namında torunları ile maiyyeti Kurt Beğ'in de Polad Beğ, Demirçalı ve Kuzât Beğ namlarında mahdumları var idi. Bunların aşiretleri kendi beğlerinin isimleriyle yâd olunurlar idi. Beyne'l ahali şahsûnlar 32 kabileye ayrılır ise de daha fazla olduğu muhakkaktır. Yunus Paşa'nın torunlarından Bedir Han nam birisi Nadir Şah zamanında pek ziyade şöhret kazanmış idi. Lakin vefâtından sonra Küçük Han ile Nazar Ali Han isimindeki mahdûmları aralarında nifak çıktığından bütün şahsûn cemaâtı iki fırkaya ayrılıp, bir kısmı Küçük Han riyâsetinde Erdebil etrafında tavattun etmekle iki İl Beği teşkil ettiler.

Mişkin İli :

Müstali Beğli, Kara Kasımlı, Nevrûz Ali Beğli, Saru Han Beğli, Taliş Mikâil, Caizli, İyidilli, Muradlı Şahverdi Beğ, şîdan, Muganlı, Demirçalı, Araplı, Meyilli, Bala Beğli, Murad Şahba: Ali Beğ, Larilli, Hoca Beğli İsa Beğ, Halfeli, Zerger, Cilvedarlı, Beğ Bağlı, Çaryarlı, Beğdili, Kamunlu, Bir iyi Atlı, Hacı Hocalı, Kâkilli, Kör Abbaslı, Hüseyin Hocalı, Kabadeli, Keylaş, Acırlı, Yedi Oyman, Şah Ali Beğli, Sarı Caferli, Sarı Banan, İlhiçi, Hoca Beğli Nurullah Beğ, Şeyh Ali Beğli, Hacı Velili, Kubadlı, İnallı, Gölüşcü, Kahraman Beğli kabilelerinden ibârettir. (125)

^{69*}İran Türkleri : İran nüfusunun üçte ikisini ve en faal, en kıymetlisini teşkil eden unsur Türkler'dir. Lakin bunların İran'da vaziyeti pek tuhaf ve fecidir. Bunlara Fars ve Acemler Makam-ı tahkirde **Türkha Herend** derler, Osmanlı Türkleri de bunları asıl Farslar'dan tefrik etmeyerek Acem ünvanıyla taltif ediyorlar!.. Bu zavallı Türkler de kendilerinin ne olduğunu bir türlü anlamıyorlar.

Türkler İran'da tevattun edip yerli medeniyet ve edebiyatı Farslar kadar benimsedilerse de yine İran'da bunları yabancı ve gayri dost telakki ederek Farslar'ın öteden beri akvam-ı Turaniye'ye karşı besledikleri husumet ve adavet şimdi de bunlara tevcih etmiştir.

Hatta son zamanlara kadar (30-40 sene evvel) Horasan'ın merkezi bulunan Meşhed şehrinde Türk-Fars kıtali vukua gelirdi

Erdebil İli :

Asifâli Humuslu, Çoruhlu, Rıza Beğli, Tekle, Cihan Hanımlı, Yekeli, Beğ Bulaklı, Kuzatlı, Yurteci, Dursun Hocalı, Poladlı, Şeyhli, Fercullah Hanlı, Fethullah Hanlı ve Abi Beğli kabailidir.

İşte şahsûnları teşkil eden kabail ve aşiretler bunlardır. Bunlar daima İran şahlarına ücretli askerlik yaptıkları gibi İran Şahlarının yegâne istinâdgâhları bulduklarından, bunlara İran'da Şahsûn denilmiştir. Lisanları öz Türk dilidir. Yalnız Zerkerli Çağatayca konuşurlar umûr-ı idare ve hükümetleri **İl Beği** denilen bir zat tarafından icra edilir ve senevî 12 bin tümen⁷⁰ vergi vermekten başka İran hükümetini bilmlemez ve tanımazlar. Kabilelerin beyninde daima mukâtele ve mücâdele vukua gelmektedir.⁷¹ İşte İran'da gayr-i kâbil nüfûs bulunan ve İran hükümetinin ühdesinden gelemediği şahsûnlar bunlardır. Hatta 1326'da İran hükümetinin hüsn-i rızasıyla Rusya İmparatoru şahsûnlara ilân-ı harb ederek İran'da üzerlerine sefer icra ettiyse de birbirleriyle yaptıkları katli ve garetler beynlerinde ittifak hûsûlüne mani olduğundan, bunlar Ruslar'ın karşısında mağlûb oldular. Bu da hep maarifsiz ve mektepsizlikten ileri gelmektedir. Tahran hükümeti Türkler'in cahil kalmalarına kasd ettiğinden İran'da Türkler nimet-i maarifden hisseyâb olamamışlar ve bu yüzden nûr-ı irfan bu aşiretler içine henüz girememiştir. Binaenaleyh kâvî bir el esaslı bir teşkilât lazımdır ki (127) bu cengâver ve bahadır kabailden memleket için matlûb derecede istifâdeler temin edebilsin.

67. DÖRDÜNCÜ SULTAN MURAD ZAMANI

Bu padişahın zamanında İranlılar Bağdad'ı zapt ve Gürcistan'ı istilâ ettiler. Sultan Murad bizzat ordusuyla Azerbaycan'a gelip onbir günlük muhâsaradan sonra Erivan'ı ve bilahire Tebriz'i zapt eyledi ve kışın tekârrûbu hasebiyle İstanbul'a döndü. Bunun üzerine İranlılar **Ahıska, Erivan, Kerkük ve Şehrizer'u** zapt ederek, 1047'de Kasım Han namında birisini büyük hedâya ile İstanbul'a elçi gönderdiler. Burada uyuşulmadığından elçi hapse atıldı ve sefere devam edildi. (128) 1048'de Sultan Murad, Bağdad üzerine yürüyerek kırk gün muhâsaradan sonra şehri aldı ve müteakıben geriye döndü ve **Kasr-ı Şirin'**de 1049'da akd edilen bir müsâlaha ile Azerbaycan yine İran eline geçti ve Bağdad, Kars, Ahıska ve saire Osmanlılar'da kaldı.⁷²

⁷⁰*Tümen demek yirmibeş kuruş altın demektir.

⁷¹**Mugan'da Şahsunlar*, Markov, 1890.

⁷² İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III.. s.158.vd., 194 vd.

ÜÇÜNCÜ SULTAN AHMED ZAMANI

1124 (1711)'de Mekke-i mükerremeden avdetinde Hacı Davûd Dağıstan hanı **Surhay Han** ile ittifak ederek İranlılar'ı Azerbaycan'dan ihraca kıyam, **Şamahı'yı** zapt ve burada bulunan İran ve Rusya tüccarlarının eşyalarını müsâdere ettiyse de maksada muvaffak olamayıp geriye çekildi. Fakat 1128'de Afganlılar İran'a taarruz ettiği esnada **Surhay Han** ve **Hacı Davûd** asker tedârikiyle tekrar Şamahı'ya girdiler ve bu fırsattan bilistifâde İranlılar'ın aleyhine yürüyerek Şirvan'ı tamamıyla zapt ve **Derbend'i** muhasara ettiler. Derbend hakimi **İsfahan'a** firâr ettiğinden Derbend ve bilahire bütün Azerbaycan İranlılar'dan tahlis edildi. Bu sûretle Azerbaycan, İran tehlikesinden kurtuldu ise de bu defa Rusya'nın marûf hükümdarı **Büyük Petro'nun** taarruz ve tehdidine marûz kaldı. O zaman İran'da Şah Hüseyin'den sonra **Tahmâsb** ile **Mir Eşref** arasında taht münâzaâtı ve dahili herc ü merceden istifâde eden Ruslar Hazer Denizi sevâhilini **Gilan** ve **Mazenderan'ı** zapt ettikleri gibi Şirvan'da Rus tacirlerine verilen hasârât bahanesiyle, Azerbaycan'a da girmek fikrinde bulundular. Bu gaileye çare bulmak üzere halk tarafından Azerbaycan'ın ve Türkler'in yegâne hâmisi bulunan (129) Osmanlılar nezdine **Hacı Davûd** gönderildi. Osmanlı Hükümeti Azerbaycan'ı himayesi altına alarak, **Hacı Davud'u** Şirvan'a vali nasb etti ise de **Surhay Han** bundan dilgir olup, rekâbet hasebiyle dağlara çekildi. Osmanlı ordusu Rusya istilâsının önüne geçmek için evvelce Gürcistan'a girip, sonra Şirvan ile Mugan'ı da zapt etti. Nihayet Osmanlılar **Hacı Davûd'u** Gence'ye, **Surhay Han'ı** da Şirvan'a hâkim tayin etmekle asâyîşi kâmilen iade ettiler. Bunun üzerine dür-endiş Petro Osmanlılar ile muhârebeden ictinâb ederek, Fransa'ya mürâcaât ve Fransa'nın tevassutu ile **Dağıstan, Derbend, Bakü** Rusya'da, Azerbaycan'ın sair cihetleri Osmanlılar'da kalmak üzere 1137 (1724)'de sulh akd etti. Fakat İstanbul'da ahali bu şerâit-i sülhiyeden memnûn olmayarak, Müslümanları moskoflara terk ettiler ! diye şâiât çıkardı ve İran da Azerbaycan'a yeniden taarruz ettiğinden üzerine sefer açıldı. Osmanlılar İbrahim Paşa kumandası altında Azerbaycan'a girip Tebriz ve Erivan'ı zapt ettiler. Ahmed Paşa kumandası altında diğer bir ordu, Şah Tahmâsb'ı bozdu ve Hemedan'ı zapt ederek **Kâşân, İsfahan** istikâmetinde de İranlılar'ı takibata başladı. Nihayet Şah **Tahmâsb** akd-i sülh arzusuyla **Rızaklı Han** adında birisini elçi gönderdi. Tarafeyn beyninde İran Azerbaycanı İran'da ve Kafkas Azerbaycanı ile

Dağıstan, Gürcistan Osmanlılar'da kalmak üzere bir müsâlaha akdi tekârrür etti ise de bu sırada İran'da kuvvet cem ile isyan eden, Nadir Şah müsâlahayı tehir ederek Şah Tahmâsb'ı hal ve oğlu Abbas Mirza'yı İran tahtına iclâs etti ve kendisi de Osmanlılar aleyhine yürüyerek işbu muhârebelerde (130) Rusya'dan başka Ermeni ve Gürcülerden de pek çok muavenetler gördü.⁷³ Bu sıralarda Kırım'da Fetih Giray Han cem ettiği kuvvetler ile Azerbaycan'a girdi ise de bir netice elde edemedi. Zira Nadir, Erivan, Gence'yi zapt ve Rusya ile de sülh akd edip Isfahan'a dönmüş ve burada ahali tarafından Şah intihâb edilmesini müteakib Osmanlılar ile de akd-i sülh etmişti. (1149) Bu müsâlaha ile de Azerbaycan Gürcistan ile birlikte İran nüfuzu altına girdi.

İkinci Seferberlik : Nadir Şah, bir zaman Azerbaycan'da kardeşi İbrahim Han'ı vali nasb ederek kendisi Afganlar aleyhine yürümüştü. Burada Şah'ın gaybûbetinden istifâde edip Azerbaycan halkı kıyam ve Derbend'de İran tarafından nasb edilmiş olan hakimi nefy ve yerli eşrafdan Mehmed Hüseyin Han namında birisini hâkim intihâb ettiler. Lezgiler Şamahı'ya taarruz ederek, burada bulunan İran kuvvetlerini tard ve İbrahim Han'ı katl ettiler. Bunun üzerine Nadir Şah da Azerbaycan'dan kardeşinin intikâmını almak üzere 1154'de büyük kuvvetler ile Kazvin tarîkiyle Azerbaycan'a girip Kuba ve Şamahı şehirlerini zapt eyledi. Dağıstan'da Surhay Han'ın mahdûmu Bammât Han ile beraber ayân ve eşraftan (131) seksendört kişiyi haps ettiyse de bilahire bunlardan Bammât Han vesaire firâren hâlâs oldular. Nadir Şah Dağıstan'da ilerledi ve eski Rusya hududuna tekarrüb edip Kızlar şehrinin İran'a aidiyeti iddiası ile her iki taraf harbe hazırlanmağa başladılar. Lakin İran'ın dahili işleri gündün güne fenalaştığından Nadir muharebeden sarf-ı nazar ederek avdete mecbûr oldu ve iki sene Azerbaycan ve Dağıstan'da beyhûde ve muaattal kalıp bir şey yapamadığından geriye döndü. Esna-i avdetinde kuvvetleri pek çok telâfata uğradı ve İran tarihlerinde yüzbin tahmin edilmekte olan kuvvetlerinin nısfından fazlası yollarda hastalıktan telef oldu. Böylece Nadir Mugan tarîkiyle Kazvin'e döndü. ⁷⁴

⁷³*Ale'lhusus Gence'de Melik Avanan nam bir Ermeni'nin teşvikiyle bir gece baskını yapılarak istirahatta bulunan Sarı Mustafa Paşa ordusunun bir kısmını şehit ve mütebakisini ricata mecbur ettiler. Hatta Paşa kendisi Erivan'a firar ederek halas olabilmıştır. Melik Avanan Nadir Şah tarafından büyük iltifatlara mazhar olup bilahire Rusya'ya hicret ettiğinde İmparatoru tarafından da mazhar-ı inam ve iltifat olunmuştur. Rusya imparatoru bu vaka-i şenia münasebetiyle Nadir Şah'ı tebrik etti. (1146)

⁷⁴*Bilahire 1161'de Horasan'da katl ve Meşhed şehrinde defn edildi. Şimdiye kadar İranlılar onun mezarını metruk ve mezbele halinde bırakmışlardı. Yalnız son zamanlarda şehrin Bilahıyaban mahallesinde ona bir türbe ve etrafını namına izafeten bir bahçe yaptılar. (Geniş bilgi için bak: İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1956, C.4, Kısım I., s.172-234. 'H.A.G')

İKİNCİ FASIL

AZERBAYCAN'DAKİ MUHTELİF HANLIKLAR

Yukarıda arz edildiği vechle hanlık devrinde İran Azerbaycanı İran'ın nüfûzu altında bir vilayet olarak kaldı. Kafkas Azerbaycan'ı ise kısmen eskiden beri mevcûd bulunan ve kısmen de sonra meydana gelen küçük emâretlere inkisâm etti. Mevcûd bulunan emâret ve hanlıklar ber vech-i âtî idi. (132)

68. ŞİRVAN

Pek eskiden beri Cenûbî Kafkas'ı Şimâlî Kafkas'a rabt eden iki meşhûr yol var idi. Biri Derbend tarîkiyle şimale çıkan yoldur ki eski Yunanîler buna Kaspi kapıları demişlerdir. Diğeri ise Vilâdi-i Kafkas tarîkiyle giden yoldur ki **Daryal**⁷⁵ tesmiye edilmiştir. Hazarlar asırlarca devam eden akınlarını Azerbaycan'a **Derbend** tarîkiyle icra ederlerdi. Zaten Hazarlar'ı durdurmak için Derbend kalesi inşa edilmiş ve bu kale kâfi olmadığından müteakiben **Şirvan**, **Ancı Kale**⁷⁶ ve diğer kaleler dahi yapılmıştır. Şirvan hududlarını, şarkda - Hazer Denizi, Garbda -Gürcistan, Şimâlde - Kaf Dağları ve Cenûbda Kür Nehri teşkil ederdi. Bu hududlar dahilinde Şirvan Azerbaycan hakimiyeti altında bulunduğu halde yine yerli hükümdarlar tarafından idare edilir idi. Hatta bir zaman bu hükümdarlar **Şirvan Şah** ünvanını taşırlardı.

ŞİRVANŞAHLAR

BİRİNCİ HANEDAN

Zühûr-ı İslâm'dan evvel burada icra-i hükümet eden birinci hanedana (133) mensûb olan hükümdarlar hep mecûsî idiler. Arablar Azerbaycan'a geldikten sonra her yerde yaptıkları gibi burada da kendi emirlerinin taht-ı nezâretinde Şirvan hükümdarlarını iş başında bulundurdular. Lakin bu hanedana mensûb hükümdarların ne sûretle idare-i

⁷⁵*Daryal; dere-i Alan. (Alanlar deresi) demektir. Dere muhitinde tavattun eden Alan milletinin namıyla tesmiye edilmiştir.

⁷⁶*Halen Ruslar buna **Petrofaski** demektedirler. Hazar denizinin garp sahilinde güzel bir limandır. O zaman burada pek çok un nakil edildiğinden limana **uncu-ancı** kale denilmiştir.

umûr eyledikleri malûm değildir. Yalnız bu hanedanın bânisi bulunan **Serhab**'ın İran şahlarından **Camasıb**'ın oğlu olduğu mervidir. Arap idaresinin sükûtunu müteakib vilayetlerde bulunan emirler istiklâllerini ilân edip, kolayca umûr-ı idareyi ellerine aldılar. Bu sûretle Şirvan'da 173'de **Yezid b. Mezd b. Şeybâni** kesb-i istiklâliyet etti ve vefâtından sonra umûr-ı hükümet onun evlâd ve ahfadına intikâl eyledi.

İKİNCİ MEZİDİLER HANEDANI

Bu ikinci Arap hanedanına **Mezîdiler** denildi. **İbni Şeybâni** 151'de **Şicistan**'a vali nasb olunmuş idi. 170'de Ahlat'a emir nasb olundu. Sonra geriye celb edildi ise de tekrar Azerbaycan'a vali nasb edildi. (172)

185'de vefât edip, **Berde** şehrinde defn olundu. Mahdûmları Şirvan'da Mezidiler denilen ilk müslüman hanedanını teşkil ettiler. Bu hanedanın 440 tarihine kadar icra-i hükümet eylediği kavien zan edilmektedir. Bundan sonra üçüncü bir hanedan iş başına geçti.

ÜÇÜNCÜ KİSRANİLER HANEDANI

Bu üçüncü hanedana **Kisraniler** denildi. **Feribriz** nam birisi tarafından (134) teşkil edilmişti. Gerçi müşarünileyhin nesil ve mensûbiyeti hakkında bir kayda henüz tesâdüf olunmamış ise de elde edilen bazı meskûkata göre bu hanedandan gelen hükümdarlar şunlardır.

1. Melik Feribriz	440
2. Birinci Menüçehr b. Feribriz	500
3. Ehistan b. Menüçehr	544
4. İkinci Feribriz b. Ferûdun	590
5. Ferrûhzad b. Menüçehr	600
6. Kerşasb b. Ferrûhzad	611
7. Üçüncü Feribriz b. Kerşasb	622
8. Ehistan b. Feribriz	646
9. İkinci Ferrûhzad b. Ehistan	656
10. Keykûbad	683
11. Kavûs b. Keykûbad	746
12. Hûşeng b. Kavûs	774-780

Bu Kisraniler hanedanına nihayet verildikten sonra bir çok sene devam eden devr-i fetreti müteakib Şirvan'da işbaşına **Derbendî** denilen dördüncü bir hanedan geçti.

DÖRDÜNCÜ DERBENDİLER HANEDANI

Devr-i fetrete nihayet verilip ahali tarafından re's-i hükümete Şeyh İbrahim b. Muhammed Derbendî intihâb edildi ve bu hanedana Derbendîler hanedanı denildi. **Derbendî** hükümdarları ber vech-i âtîdir :
77(135)

1. Şeyh İbrahim b. Muhammed Derbendî	784
2. Birinci Halilullah b. İbrahim	820
3. Hasan b. Ferrûh Yesar	867
4. Behram Beğ b. Ferrûh Yesar	906
5. Kadı Beğ b. Ferrûh Yesar	908
6. Sultan Mahmud b. Kadı Beğ	908
7. İkinci Şeyh İbrahim b. Kadı Beğ	908
8. İkinci Halilullah b. İbrahim	930
9. Şahrûh b. Ferrûh Mirza b. İbrahim	942
10. Burhan Ali b. İkinci Halilullah	945-957

Şirvan hanlığını idare etmiş olan yerli hükümdar ve hanedanlar işte bunlardır. Bu hükümdarlar Azerbaycan hükümeti idaresi altında rahat yaşıyorlardı. Lakin Azerbaycan'ın inkirazından sonra bu hanlık kerrat (136) ile İranlılar ve Ruslar tarafından istilâ ve yağma edilmiştir **Burhan Ali Han** Azerbaycan'ın sükûtu zamanı Akkoyunlular hanlarıyla birlikte Anadolu'da, Sultan Selim Han'a iltica eyledi. Sultan Selim Han taht-ı idaresine kuvvet verip, Şirvan'a gönderdiyse de **Burhan Ali Han** muvaffak olamadığından Dağıstan'a firâr ve orada vefât eyledi. Oğlu **Ebu Bekir Mirza**'da Safeviler ile çok uğraştı ve Sultan Selim Han ve Sultan Süleyman Kanuni seferlerine iştirak ederek, 955'de kendisine miras kalan Şirvan hanlığında ibkâ ve iki sene sonra Şamahı'da vefât eyledi ve Derbendîler hanedanı böylece nihayet buldu. ⁷⁸

⁷⁷ Şirvanşahlar ve hükümdarları için bak: Kerim Oder, *Azerbaycan*, s.43-46.

⁷⁸*Bu hususta mufassal yazılmış olan müellifin *Şirvanşahlar Tarihi* nam eserine müracaat olunur.

69. YENİ HANLIKLAR

Mürûr-ı zamanla Şirvan ülkesinde yeniden müteaddid hanlıklar teşekkül etmişti ve hanlık devrinde mevcûd olanları şunlardır :

1. Bakü Hanlığı	Bu hanlıkların merkezi aynı isimdeki şehirler
2. Kuba Hanlığı	olup, hududları düşmediği kaza hududlarına
3. Derbend Hanlığı	isabet eder idi. Rusların Zakatal dedikleri
4. Şeki Hanlığı	vilayet Kapu Çay nehriyle ikiye ayrılarak
5. Carbilkan Hanlığı	birine Car, diğerine İlisu denildiği gibi
6. İlisu Hanlığı	bu isimlerde iki hanlıklar vaktiyle burada
	idare-i umûr ederlerdi. (137)

MUGAN

Azerbaycan'da Aras ile Kür nehirleri beynindeki ülkeye **Mugan**⁷⁹ denirdi. **Mugan**'ın şarkta hududunu **Hazer Denizi**, Garbda **Gürcistan** memleketi teşkil ederdi. **Berde** şehri bu ülkenin merkezi idi. Ezmine-i kâdimede **Mugan** pek ziyade terakki edip nüfusu çok tekessür etmişti ve orada Berde'den başka âtîdeki şehirler de şöhret bulmuşlardı.

1. **Gence** : İskender-i kebirden evvel mevcûd olup bir çok yolların mahall-i telâkisinde olduğundan büyük ticaret merkezi idi. Şimdiki Gence, eski Gence'den cenûba doğru yedi kilometre mesâfede bina edilmiştir.

2. **Hemşire** : Kave hanedanından **Ebr Şehri** adlı İran hükümdarı tarafından bina edildiği zan edilmektedir. Fakat bilahire harab olmuş ve halen Mugan'da aynı isimle yalnız bir köy mevcûd olup her hafta bu köyde pazar kurulmaktadır.

*Gerin ebr-i şehre çü ferhad kerd
Bi-cenk ez cihan rûşenâyî bi berd.*⁸⁰

3. **Bilesvar** : (321 : 347) seneleri arasında **Emir Bilesvar** nam bir zat tarafından bina edilmiş ve halen bu isimdeki bir köy mevcûddur.

4. **Bacervan** : Mugan'da büyük bir şehir olup şimdi ise bir eseri mevcûd değildir.

⁷⁹*2 Numaralı başlığa Müracat oluna: Şimdi Mugan Hazar Denizi ile Aras Nehri'nin beynindeki ülkeye denir.

⁸⁰ Eğer bu yerin şöhreti de Ferhat ile anılıyorsa , dünyanın güzelliğini savaş ile yok ettiğindedir.

5. **Mahmudabâd** : (694 :754) seneleri arasında Azerbaycan ilhanı **Gazan Mahmud Han** tarafından bina edilmişti. Halen eseri kalmamıştır.

6. **Bilkan** : **Berde**'nin cenûbunda bina edilmiş büyük bir şehir idi. Cengiz Han zamanında tahrib edilmiş ise de bilahire Timurleng tarafından imar edildi. Şimdi eseri kalmamıştır. ⁸¹

MUGAN HANLIKLARI

Mugan ülkesinde hanlık devrinde mevcûd olan hanlıklar ber vech-i âtîdir.

KARABAĞ HANLIĞI

PENAH HAN

Hanlık 1163'de **Penah Han** tarafından tesis edilmiştir. O zaman Mugan vilayetini tahrip ve Türk kabailini Horasan'a nakl eden **Nadir Şah** ez-cümle **Civansir** kabilesini ve reisi **Penah Han** namıyla şöhret bulan **Ali Beğ Sarıcalı**'yı da Horasan'a nefy eylemiştir.

Lakin sonra müşarünileyh, kabilesiyle vatanına avdet ederek burada serbest bir hanlık tesis eyledi ki, bu hanlığa **Karabağ** ve şimdi **Şuşa** namıyla marûf olan merkezine de **Penahâbâd** denildi. **Penah Han** kendisi adil ve muktedir bir hükümdar olduğundan hanlık bunun zamanında pek ziyade terakki etmişti. (139)

ZAMANINDA VUKUA GELEN HADİSAT :

Gürcistan Seferleri : 1163'de **Nadir Şah** Azerbaycan'dan çekildikten sonra, vaziyeti müsâid bularak, Gürcistan'dan intikam almak üzere **Penah Han**, civar hükümetlerden **Gence**, **Şeki**, **Şirvan**, **Carbilkan**, hanlarıyla akd-i ittifak ederek Gürcistan üzerine hareket etti ise de **Martkobi**, **Didopolis**, **Kali** karyelerinde vukua gelen muhârebelerde kral İraklı tarafından mağlûb edildi. Bu muhârebede Gürcistan kralına **Erivan Han**'ı da büyük muavenetler etti. Müttefikler geriye döndüler, bu kere kendi beylerinde zuhûr eden ihtilâftan **Penah Han** bilistifâde **Gence**'yi zapt ve **Erivan**'ı muhasara eyledi. Lakin **Gence** Ermenileri'nin Gürcistan'dan istimdadı ve **Gence** hanının senevî beşbin manat vergi vermek vadesi üzerine Gürcistan

⁸¹*3 numaralı başlığa müracat oluna

Prenci **Timores** Gence'ye muavenet ile Karabağ'da vukua gelen muhârebede Penah Han'ı tekrar perişan eyledi. Sonra **Timores** Gence'ye döndü ve bu kere, Gence'ye akın etmiş olan **Şahsunlar**'dan şehri tahlis ve onları **Berde**'ye kadar kovaladı ise de kendisi de Car'da **Şeki Hanı** tarafından pek perişan edildi. (1164)

Bilahire Gence Hanı **Şahverdi Han** Gürcistan'da mahûd vergiyi vermedi ve bundan münfâil olan **Timores**, Gence üzerine yürüdü. Erivan ve **Şeki** hanlarının yardımıyla **Şahverdi Han**'ı pek mağlûb eyledi. **Şeki**'den **Hacı Çelebi Han** bu muhârebede şehid edildi ise de sonra oğlu **Ağa Keşi Han**, Gence, **Şirvan**, **Derbend**, Car hanlarıyla bilittifak Gürcistan'a hareket ederek **Kazah** (140) **Şemseddin**'de bir müddet tevakkûf eylediler. **Timores** şu tevakkûfdan istifade edip Şimalî Kafkas'dan **Kabardin**, **Asatin** vesair dağlılardan ayda otuz manat ücretle asker toplayarak üzerlerine yürüdü ve vukua gelen muhârebede **Ağa Keşi Han**'ı müttefikler ile birlikte münhezim ve **Şeki**'ye avdete mecbûr eyledi. Gürcistan seferi de böylece akîm kaldı.

Afganlilar İsyânı : 1165'de Azerbaycan'a sokulan İran ordusunda bulunmuş Afganlı **Azad Han** Afganlilar'ı ve Özbekler'i başına toplayarak isyan eyledi.

Tebriz ile beraber Urmiye, Hoy, Selmas'ı zapt edip, Erivan'ı muhasara etti ise de İran'ın müttefiki bulunan Gürcistan tarafından tard ve def edildi. Afganlilar'a karşı Azerbaycan'da teşkilât yapmak için İran tarafından memur edilen **Mehmed Hasan Han Kacarlı** nam birisi bir miktar kuvvetle **Mugan**'a girdi. Fakat bu memur Azerbaycan'da kimseden rûy-ı iltifat görmedi bilâkis **Lenkeran**'dan **Kara Han** tarafından takip ve tazyîk edilerek İran'a çekilmeğe mecbûr oldu. Sonra tekrar **Karabağ**'da **Şuşa** şehrini muhasara ve zabitanı tecil için Gürcistan'dan yardım rica etti ise de muvaffak olamadı. Nihayet İran'da **Kerim Han Zend** tarafından vukua getirilen ihtilâl üzerine oraya dönmeğe mecbûr ve esna-i avdetinde **Karabağ** ve **Şeki** hanları tarafından takip ve perişan edildi. Sonra **Penah Han** İranlılar'a ve onun memurlarına muavenette bulunmuş olan **Şahsunlar**'ı da tedib etti. (141)

Afşarlar İsyânı : 1175'de İran hakimlerinden **Feth Ali Han** nam birisi isyan edip Tebriz'i zapt ve **Şuşa** şehrini muhasara eyledi. Fakat muhasara uzun sürdü ve Gürcistan ona yardım ettiği halde yine birşey yapamadı, Tebriz'e çekilerek Urmiye civarında **Kerim Han Zend** kuvvetlerine

tesâdüf edip onlar tarafından mağlûb edildi ve bu sûretle isyan da teskin olundu.

İBRAHİM HAN

Penah Han'ın vefâtından sonra yerine oğlu, **İbrahim Han** geçti. **İbrahim Han** bu hanlığı tevsî ve merkezi bulunan **Şuşa** kalesini tahkim ederek Gürcistan kralı **İraklı** ile de münasebât-ı dostanede bulundu. Lakin bunun zamanında hanlığa pek çok düşmanlar arız oldu.

AĞA MEHMED ŞAH KACAR TAARRUZLARI

İran tahtını gasb etmiş olan Ağa Mehmed Şah Kacar'ı, Azerbaycan hanları bidayette tanımadılar. Şah da Azerbaycan'a sefer açtı. Kardeşi **Ali Kulu Han**'ı Erivan üzerine gönderip kendisi de **Hûda Aferin** tarîkiyle hareket ve **Şuşa** şehrini muhasara eyledi. Lakin muhasara uzun sürdü. Şah da birşey yapamadı. Azerbaycan gibi Şah'ı tanımayan Gürcistan aynı zamanda Karabağ hanlığına muavenet ediyordu. Şehrin sükûtun temin için evvelen Gürcistan'ın tedibine karar verildi. Bu sıralarda **Ali Kulu Han** Erivan'ı zapt ve hükümdarı Mehmed Han'ı ailesiyle birlikte Tahran'a nefy eylemişti. Binaenaleyh Şah, Karabağ'ı terk ederek (142) kardeşi ile birlikte Gürcistan üzerine yürüdü. **Hoy** hükümdarı **Cafer Kulu Han** ile **Nahçıvan Han**'ı **Kelb Ali Han** ve Gence Hanı **Cevad Han** muavenet maksadıyla Şah'a iltihâk eylediler. Gürcü kralı ikinci **İraklı**'nın kuvvetleriyle Tiflis civarında muhârebe edildi ve her ne kadar Gürcüler müdâfada bulundular ise de maksadlarına muvaffak olamayıp Duşet istikâmetinde firâra mecbûr oldular. Teşrin-i Evvelin onikisinde İraniler Tiflis'e girdiler ve yirmibeş gün sonra tahliye ederek İran'a döndüler. Ertesi sene **Ağa Mehmed Şah Kacar** ikinci defa olarak Azerbaycan'a taarruz edip Karabağ'da **Şuşa** şehrini şiddetle muhasara eyledi. **Karabağ Han**'ı bulunan **İbrahim Han**'ın bu defa vaziyeti fenalaşmağa başladı, vaziyet bu merkezde iken Şah, **Karabağ Han**'ına bir nâme gönderip şu beyiti de ilave eyledi :

*Zi-mencinîk felek seng-i fitne mi bâred
To eblehane girifti miyan-ı şişe karar*

(TÜRKÇESİ : *Asmândan felek taş yağdırdığı halde, bir şişenin içinde mi akılsız müdafa edeceksin*)

Karabağ hükümdarı ve ahalisi kahramanâne şehri müdâfa ettikleri gibi, cevaben de Şah'a gönderilen nâmede şair Vakıf'ın âtîdeki beytini de ilave ettiler.

*Ger negehdâri men anest ki men mi danem
Şişera der begel-i seng nigh mi dared*

(TÜRKÇESİ : Beni hıfz eden Allah şişeyi de taşların aguşunda hıfz eder.) (143)

Fakat bir avuç Karabağ kahramanları, onbinlerce Şah askerlerinin taarruzlarına daha fazla mukavemet edemediler ve han **Carbilkan**'a çekilmeğe mecbûr oldu. Şah şehre girdi ise de aynı gecede şehirde katl edildiğinden ⁸², derhal ordusu da İran'a çekildi. Müteakıben **İbrahim Han** yurduna avdet eyledi. (1211)

Fakat bundan sonra siyasetini tebdil ederek, İran tahtına câlis olan **Feth Ali Şah** ile münâsebât-ı hasenede bulundu ve şah ile akd-i ittifak edip, kerimesini ona verdi. Kendisi de **Carbilkan** hükümdarı **Ömer Han**'ın hemşiresini aldı. **Feth Ali Şah**'ın sarayında bulunan pek çok kadınların en güzide ve en kibarı da (144) (145) **Karabağ Hanı**'nın kerimesi **Begüm Hanım** olup ve baş kadın da müşarünileyha idi. Bu tarihte İngiltere kraliçesi tarafından İran şahının büyük haremi namına zî-kıymet bir hediye irsâl olunmuş idi. Mezkûr hediye **Begüm Hanım**'a teslim ve kendi yazısıyla kraliçeye bir teşekkürnâme takdim olundu. ⁸³

MEHDİ KULU HAN

İbrahim Han'ın âtîde arz edileceği vechile Ruslar tarafından feciâne bir sûrette şehid edilmesini müteakib yerine **Mehdi Kulu Han** geçti. Bunun da zamanında hanlığa büyük felâketler arz olduğundan müşarünileyh kerrat ile Ruslar ile muharebeler yaptıysa da hanlığı kurtarmaya muvaffak olamadı. Bilahire bütün vilayet Rusya'ya ilhak edildi. (1220)

⁸²*Katlin sebepleri pek malum değilse de Şahın zikıymet bir tacını elde etmek için maiyetinde bulunan **Sadık Han** namında birisi tarafından katledildiği söylenmektedir.

⁸³*Feth Ali Şah'ın sarayında 520 kadının mevcut olduğunu Ruslar'dan Mösyö **Berce**, Feth Ali Şah mahdumları nam eserinde haber vermektedir. (1885)

HANLIKLAR

Karabağ'dan başka, Mugan'da hanlıklar devrinde şu imâretler dahi mevcûd idi.

1. Gence

2. Erivan

3. Nahçıvan

4. Lenkeran

Bu hanlıkların aynı isimlerde merkezleri olup hududları da tahminen bugünkü kaza hududlarına isâbet ederdi. (146) (147)

ÜÇÜNCÜ FASIL

HANLIKLARIN SON VAZİYETİ (Rus İstilâsından Evvel ve Başladığı Zaman)

71. ŞİRVAN (ŞAMAHI) HANLIĞI

Nadir Şah Azerbaycan seferinde Şamahı şehrini katliam ve Aksu denilen yere nakl etmişti. Avdetinden sonra taht iddiasında bulunan hanlardan, **Mehmed Ali Beğ**, **Yeni Şamahı'da Mehmed Said Beğ** ile **Ağası Beğ** de **Eski Şamahı'da hükümeti** ellerine aldılar. Nadir Şah'dan sonra İran'da câlis-i taht olan **Kerim Han Zend** zamanında **Mehmed Said Beğ** **Yeni Şamahı'yı** da zapt ve hanı bulunan **Mehmed Ali Beğ'i** tard eyledi. Böylece Şamahı'da hanlar taht kavgasıyla meşgûl idiler ki 1180'de **Kuba Hanı Feth Ali Han**, Şamahı Hanlığı'nı teskin ve şehri eski yerine nakl ve yeniden tesis ile kerimesini **Mehmed Said'e** verip, bunu Şamahı hanlığına nasb eyledi. Fakat kardeşi **Agası Beğ** tekrar münâzâya başladığından, nihayet **Feth Ali Han** kardeşlerin ikisinide idam ve Şirvan vilayetini memleketine ilhak eyledi. Bunun üzerine Mehmed Said ile **Agası Beğ'in** mahdûmları **Karabağ'a** firâr ettiler ve 1209'da tekrar avdet ederek, hanlığı ellerine aldılar. Hanzâdelerden **Asker Han** ile **Kasım Han** taht iddiasında bulunur iken, fırsattan bilistifade iş başına **Agası Beğ'in** oğlu **Mustafa Han** geldi.

1210'da Şamahı şehri **Ağa Mehmed Şah** tarafından yağma edildiği (148) zaman **Mustafa Han**, **Fit** dağına çekilmişti. Şahın avdetini müteakib şehre döndü. ⁸⁴

Mustafa Han **Derbend** hükümetiyle akd-i ittifak ederek **Salyan'ı** da damime-i memalik eyledi. **Karabağ** hanıyla arası açık idi ve İran hükümetiyle de münâsebeti iyi değil idi. Hatta bir defa İran şahından bir mektub getiren zata makam-ı tahkirde *Şahına söyle, bende de kalem var. fakat yazmam ki!* diye ihtârâta bulunmuş idi ve **Ağa Mehmed Şah'ın** Gürcistan seferinden avdet ettiği zaman tazyik ve takib edip, **Tiflis'den** getirdiği üç-dört Rus topunu da elinden aldı. Bilahire **Mustafa Han** bir cemile olarak bu topları Rusya'ya gönderdi. 1211 (1796)'da Ruslar, General

^{84*}**Mustafa Han:** Müşarünileyh gayet sade libas giyer ve debdebe ve alaişden hoşlanmaz dervişane ekseriyetle çadır içinde yaşadığı halde onun maiyet ve mukarribini mutaktan bir suretle refah ile yaşarlardı. Han'ın bu hareketi muhitinin daima nazar-ı dikkatini celb eder idi.

Zobof'un taht-ı kumandasında sevk ettikleri kuvvetleriyle **Şamahı'yı** zapt etmiştiler. **Mustafa Han** Ruslar'a mukavemet edemediğinden tekrar **Fit** dağına tahâssün eyledi. Ruslar da **Kasım Han'ı** tahta çıkardılar. Fakat 1214'de Ruslar çekildikten sonra **Mustafa Han** şehre avdet ve **Kasım Han'ı** tard ederek, eskisi gibi umûr-ı idareyi eline aldı.

ŞEKİ HANLIĞI

1126'da **Şeki'de Hacı Çelebi** hanlığı eline geçirmişti. Bunun vefâtından sonra yerine oğlu **Hüseyin Han** geçti. (1187) (149)

Nuha tabiyeten müstahkem ve bir kale halinde bulunduğundan her gelen düşman zapt edememiş. Hatta bir zaman bütün **Azerbaycan'ı** istila eden **Nadir Şah** bile buraya girememiştir. Bilahire **Ağa Mehmed Şah** **Şeki** üzerine hareket ettiği zaman burada icra-i hükümet eden **Mehmed Hasan Han** kuvvetleri tarafından pek büyük mukavemete dûçar oldu ise de **Mehmed Hasan Han'ın** ordusu münhezim ve kendisi de esir olarak gözlerine mil çekildi. **Ağa Mehmed Şah** **Azerbaycan'dan** çekildikten sonra **Mehmed Hasan Han** amâ olarak tekrar **Nuha'ya** döndü. **Gürcü prenseslerinden** birisini almıştı ve kayınpederinin tesiriyle **Tiflis'de** bulunan **Ruslar'ın** nüfûzu bunun zamanında hanlığa sirayet etmeğe başladı.⁸⁵

GENCE HANLIĞI

Son zamanlarda re's-i hükümetde **Gence'de Kacar** aşiretine mensûb **Şahverdi Han** bulunur idi. Bu sıralarda **Gence Hanlığı** **Karabağ taarruzlarına** pek maruz kalmış idi. **Şahverdi Han** **Gürcistan'ın** muavenetiyle **Gence'yi** **Karabağ taarruzlarından** kurtardı ise de biraz sonra vukua gelmiş olan bir isyan neticesinde kendisi ahali tarafından katl edildi. Mahdumları da **Gürcistan'a** iltica ettiler. Bunun üzerine **Gürcistan** **Gence'de** isyanı teskin edip re's-i hükümete **Şahverdi Han'ın** son oğlunu geçirdi. Sonra **Gence'de** **Kürdler** isyan ve **Lezgiler** kavga (150) çıkardılarsa da hep **Gürcistan kralı** **İraklı'nın** muavenetiyle tard ve def edildiler.

1211'de **Ruslar** **Gence'ye** ilk defa sokulmuşlular, kolayca ihrac edildiler.

^{85*}Şirvan'ın tarihi gibi sair hanlıkların da mufassal tarihi başka başka kitaplar şeklinde muvaffak olursak tab ve neşr edilecektir. Burada **Azerbaycan'da** bulunan hanlıkların vaziyet-i umumiyeleleri mevzuu bahistir.

72. BAKÜ HANLIĞI

1137 (1724)'de Ruslar General **Matuşkin** kumandasında bir ordu sevk ederek şehri zapt ve **Bakü** eşrafından **Mahmud Darga** namında birisini hâkim tayin ettiler. Ahalinin silahını topladıktan sonra, o zaman meşhûr **Hind** ve **Ermeni** denilen iki büyük kervansarayaya **Misafirhanelere** Rus kıtatını yerleştirip, mescidleri de mahbeslere tahvil ettiler. Tabii bu vaziyeti kimse çekemezdi ve **Mahmud Darga** da bu sırada **Şamahı'da** bulunan Osmanlı ordusuyla temas ve münasebette bulunmağa başladı. Bu mesele Ruslar tarafından duyulduğundan, **Mahmud Darga** **Bakü'den** **Şamahı'ya** firâra mecbûr oldu. Lakin Ruslar bundan çok gazabnâk olarak **Bakü** ahalisini kısmen katliam ve büyük bir kısmını da dahili Rusya'ya nefy ettiler. Şehirde ticaret maksadıyla gelen Ermeniler ve Hindliler'den maâda kimse kalmadığından buraya dahili Rusya'dan Tatarlar'ı nakl ettiler.

1147'de Ruslar **Bakü'den** çekildiler ve dahili Rusya'ya nefy edilmiş olan **Bakü** ahalisinden berhayat olanları serbest bıraktılar. Zavallı **Bakü** halkı işbu Rus felaketinden kurtulmaya başladığı sırada, başına birde İran belası çıktı. **Bakü** üzerine **Nadir Şah** (151) sefer icra eyledi ve ordusunda bulunan **Gilanlı Kalem Han'ı** **Bakü'ye** vali nasb etti. Fakat evvelce arz edildiği vechile **Nadir Şah** **Azerbaycan** ve **Bakü'den** çekildikten sonra **Bakü** ahalisi **Kalem Han'ı** tard ederek yerine **Mehmed Han** namında birisini **Han** intihab etti. Bu hanın 1174'de vuku bulan vefâtından sonra yerine oğlu **Melik Mehmed Han** geçti. 1211'de Ruslar General **Zobof** ile beraber şehre taarruz etmişlerse de **Bakülüler'in** dilirâne müdâfası sayesinde tard ve def edilmişlerdir.

KUBA HANLIĞI

Son zamanlarda **Kuba'da** **Karakaytak** hanları idare-i umûr ediyorlardı. 1139 (1726)'da Ruslar, hanlığı işgâl ve hanzâdelerden sekiz yaşında bulunan **Ali Beğ** namında birisini iclâs ettiler. Bilahire Ruslar çekildikten sonra, **Ali Beğ'de** sükût etti.

1174'de re's-i hükümete **Feth Ali Han** geçti. Bu sıralarda **Derbend'de** icra-i hükümet eden **Mehmed Hüseyin Han** ağır vergiler vaz ile birçok zülümler icra ettiğinden ahali dilgir ve müteneffir olmuş idi. **Feth Ali Han** da bundan istifade ederek **Derbend** üzerine yürüyüp iki ay muhasaradan sonra bir mülakat esnasında **Han'ı** oğluyla beraber esir ve şehri de zapt etti. Bu sûretle **Salyan'dan** maâda **Derbend** şehrine de malik oldu. Sonra **Bakü**

Han'ı bulunan **Melik Mehmed Han**'a kerimesini vererek hanlığı üzerinde icra-i nüfûz ve yukarıda da zikri geçen Şamahı Hanlığı'nı da zapt etmekle pek çok kesb-i kuvvet edip, hatta bir zaman İran'a bile sefer icra etmek fikrinde bulunmuştu. (152)

1186'da vefâtından sonra yerine oğlu **Şeyh Ali Han** geçti.

İşte hanlıkların son vaziyeti bu merkezde idi ve Karabağ'ın vaziyeti evvelce arz edildiği gibi Lenkeran, Erivan, Nahçıvan vesair ufak hanlıkların da vaziyeti ileride arz edilecektir.

AZERBAYCAN'DA HANLIK DEVRİNDE

73. SANAT VE MAARİF

MAARİF VE EDEBİYAT

Azerbaycan vaziyet-i coğrafyası hasebiyle asırlarca bir çok muhârebelere (153) sahne olmuş ve birçok yağma ve katliamlara marûz kalarak, maarif ve sanâî ile lüzûmu kadar meşgûl olamamıştır. Mamafih bu kadar felaketsizliğe rağmen, yine birçok âbîdât-ı dinîye ve ilmîye vücûda getirmiştir.

Bundan maâda Azerbaycan birçok üdeba ve şûara da yetiştirmiştir ki hanlık devrinde en meşhûrlarından :

VAKIF

Karabağ'da Vâkıf tehallüsünü taşıyan **Molla Penah** büyük ve âteşîn bir şair idi. Kendisi Kızaklı olup bütün ömrünü Karabağ'da geçirmiştir.

1176 tarihine kadar ömrünün kısm-ı âzâmını dayk-ı maişetle geçirip, yalnız bu tarihten sonra iyi yaşamıştır ve Karabağ hükümdarı **İbrahim Han** tarafından himaye ve maiyetinde istihdâm edilmekle. Vâkıf zarûretten kurtulmuştur. Şöyle ki bir zaman ;

«*Her okuyan Molla Penah olmaz, her katırcı Murad*» tabiri beynel ahali makam-ı meselde kullanılmakta idi.

Şair Vâkıf ekseriya muhammes ve murabba yazmıştır ve bu eserlerinin emsali Azerbaycan'da zon zamanlara kadar görülmemiştir. 1212'de İran Şahı **Ağa Mehmed Şah** Karabağ'ı istila ettiği zaman **İbrahim Han** mukavemet edemeyerek **Carbilkan**'a çekilmiş idi. İranlılar da **Vâkıf** şairi oğluyla beraber haps etmişlerdi. Hatta Karabağ Hanlığı'nın Osmanlı

himayesine alındığını ilana gelen Osmanlı Memûr-ı mahsûsu İranlılar tarafından idam edilmişti ve şairin de idamı ertesi gün icra edilecekti ki aynı gecede **Ağa Mehmed Şah'ı** Şuşa'da katl ettiler. (154) Vâkıf da oğluyla hapisten kurtuldular. Vâkıf hapisten çıkar çıkmaz arkadaşı bulunan **Vedadî** mahlasıyla marûf diğer bir şaire âtîdeki ebyâtı göndermişti :

*Ey Vedadî gerdûş-i devrân-ı geç refîâra bak
Rûzgâra kıl nazar gel kâra bak ker dâre bak
Subh söndü şeb ki halka kible idi bir çırağ
Gice ki ikbâli gör gündüzdeki idbâre bak⁸⁶*

Sonra bir adâvetten nâşî hanzâdelerden **Mihr Ali Beğ'in** oğlu **Mehmed Beğ Kılıç Batman, Vakıf'ı** oğluyla beraber idam etti. Vâkıf, Şuşa'da **Dilgûşa** denilen yerde medfûndur. Mezarı her sene **ahir-i çeharşenbe** denilen ve martın bidayet günlerine isâbet eden muayyen bir günde kızlar ve gelinler tarafından hararetle ziyaret edilmektedir.

Ticaret ve Mahsûlât : Öteden beri Azerbaycan büyük bir ticaret merkezi idi. Coğrafi vaziyeti ve **Kür** nehriyle icra edilen Hindistan ticareti de bu hususda büyük bir hizmet etmiştir. Elyevm dahi şark ile garb beyninde vuku bulan ticaret yine aynı yol ile icra olunmaktadır. Şehirler içinde en büyük ticaret merkezi **Gence** şehri idi. **Şamahı** da mühim bir ticaret merkezi olup en çok Rusya ile ticaret eder idi. Hatta 1124'de dağlı **Lezgiler** Şirvan ve Şamahı'yı zapt ettikleri zaman, şehirde üçyüz Rus tüccarının bulunduğu ve müsâdere edilen Rus emvâlinin kıymeti dört milyon manat balı olması da ticaretinin vûsâtını göstermektedir. (155)

Azerbaycan'da eskiden beri mevcûd olan **Neft** madenlerinden o zaman layıkıyla istifâde edilemiyor idi. O sıralarda **Neft**, kuyulardan kovalar vasıtasıyla alınarak fiçılara konur ve ticaret için, harice sevk olunur idi. Gence Ruslar tarafından zapt edildiği zaman şehre de cam ve şişe imalâthâneleriyle dörtyüz kadar ipek fabrikaları ve şehrin civarında **Bayan, Siyah, Dağkesen'**de de demir ocakları çalışmakta idiler.

Vergiler : Hanlık devrinde ahali ve esnafdan **Mizan, Kasablar, Boyacılar** ... diye senevî muayyen vergiler alınır idi. Fakat nüfûs ve esnafın her birine ne kadar vergi tarh edildiği hakkında maa't-teessüf mâlûmat mevcûd değildir. Yalnız Ruslar Gence'yi zapt eyledikleri zaman Gence Hanı'nın senevî topladığı vergilerin yekûnu ellibin manat idi. Ez-cümle :

⁸⁶ Ey Vedadî zamandan şikayeti bırakta bugünkü halimize bak. Gör ki ne iş kaldı ne de güç kaldı gccenin karanlığında insanlar bir ümid ışığı beklerken gündüzümüz geceden daha kötü oldu.

Gök boyacılardan	3700 manat
Diğer boyacılardan	1500 manat
Mizan Vergisi «Kantariye»	1500 manat
Salhanelerden «Mezbaha»	1600 manat
Kasablardan	900 manat
Hamamlardan	300 manat
Gümrüklerden	3000 manat
Ekmekçilerden	120 manat
Züccaciye satanlardan	160 manat (156)
Aşçılardan	300 manat
Şile «Kumaş» satanlardan	220 manat
Deri	200 manat
Meyve	3000 manat
Sabun	800 manat
Şarab	230 manat
Tütün	120 manat ... ilâ ahirihî

Ekmekçilerden 120 manat alındığına nazaran esnafdan ağır vergiler tarh olunmadığı anlaşılmaktadır.

Evzan ve Ölçüler : Hanlık devrinde tesbit edilmiş ve bir esasa istinad ettirilmiş evzan ve ölçüler yok idi. Her şehrin hatta her karyenin kendilerine mahsûs bir ölçüsü, bir vezni var idi. Bunlar kısmen İran'dan ve kısmen Anadolu'dan alınmış ise de ekserisi mahallerinin itibar eylediği vezn ve ölçüsüdür. Bunlar hakkında bir fikir vermek üzere âtîdeki cedvel tertib edildi :

Evzanın Esâmisi	Kaç kilo itibar edildiği			
	Bakü'de	Gence'de	Şamahı'da	Karabağ'da
Halvar	385.5	---	246	---
Teker	---	361	410	615
Batman	7.2	4	8.2	14
Çanak	---	18.3	---	5.3
Miskal	7.47 gr.	---	4.27 gr.	4.27 gr.

Bunlardan başka :

Bakü'de : Kavis, Galeci
Gence'de : Kavis, Denkan
Karabağ'da : Çuval, İstil, Ruba
Nahçıvan'da : Çarık, Uçka, İstil, Beyti,

Namlarında vezinler vardır ve Azerbaycan'ın her yerinde büyük vezinler de Yük denilen umûmî bir ölçü istimâl olunur ki bu günkü vezni 164 kilo demektir.

Mesafe hakkında Ağaç tabiri kullanılır ki bu da takriben 7 kilometre demektir.

Emtia-i tüccariye için gez veyahud arşın denilen bir ölçü vardır.

Bakü'de bir arşın 99 cm.
Gence'de bir arşın 105 cm.
Karabağ'da bir arşın 72 cm.
Nahçıvan'da bir arşın 103 cm. ...ilâ ahirihi

İşbu evzan ve ölçüler elyevm kaza ve karyelerde istimal edildiği gibi, bunlardan maâda, Bakü'de Behre ve Kirç namlarındaki ölçüler dahi kullanılmaktadır. Rusya'nın evzan ve ölçüleri şehirlerde kabul edilip, kaza ve karyelerde pek o kadar müsteamel değildir.

Eski Meskûkat : Azerbaycan Hanlıklar'ında tedavül eden meskûkatın hepsi malûm değil ise de ekserisi elde edilmiştir. Ruslar Gence'ye (158) sokuldukları zaman hanlık dahilinde zirvedeki meskûkat tedavül ediyor ve kıymetleri de âfide arz olunduğu gibi idi.

Bir gümüş manat 85 Rus Kubik'i
Bir gümüş Abbasi 17 Rus Kubik'i
On şahılık bir altın 42 Rus Kubik'i
Bir bakır şahı 115 Rus Kubik'i

Bunlardan başka Gence Hanlığı dahilinde Karabağ, Şeki, Şirvan vesair hanlıkların da meskûkatı tedavül eder, kıymetleri de ber-vech-i âfi idi.

Karabağ Meskûkatından :

Bir gümüş penavat 20 Rus Kubik'i

Şeki'den :

Bir gümüş teneke 20 Rus Kubik'i

Şirvan'dan

Bir gümüş penavat 15 Rus Kubik'i

Bu meskûkattan başka Azerbaycan'da İran **Kıran'ı** ile Rusya'nın gümüş rublesi de tedavül ederdi.⁸⁷

74. AZERBAJCAN'DA HANLIK DEVRİNE AİT ASAR-I ATİKA

ŞAMAHI'DA

Şamahı'da bulunan o zamanın sanayi ve terakkisini gösterecek saray ve camiler hareket-i arz tesiriyle hep mahv olmuş ve zamanımızda birşey kalmamıştır. (159) **Dev Ali** ve **Camiî Kebîr** vesair namlarında büyük camiler de 1336 (1918)'de Taşnaklar tarafından şehir ile birlikte ihrak edilmiştir.

ŞEKİ'DE

Eski Nuha şehri de büyük bir surla muhattır. İçinde vaktiyle yapılmış güzel bir saray ile ufak bir cami zamanımıza kadar epeyce hıfz edilmiştir. Saray, Şeki hanlarından **Mehmed Hasan Han** tarafından 1107'de İran tarz-ı mimarisinde yapılmıştır. Cami Rus istilâsından sonra kiliseye tahvil edilmişdiyse de bilahire Azerbaycan, istiklâlini ilan ettiği zaman 1336'da tekrar cami kâlb edildi.

GENCE'DE

Şehrin vasatında 1015'de **Gence'de** Şah Abbas tarafından bina edilmiş camiî şerif güzel minareleriyle şehre ziynet vermektedir. Bu cami Karabağ muharebelerinde tahrib edilmiş idi. Sonra **Cevad Han** tarafından tamir edildi. (1209)

Gence'nin yedi metre şimâlinde Arab tarz-ı mimarisinde yapılmış, sülale-i Tahire'den **İbrahim** hazretlerinin türbesi şimdide

⁸⁷ Azerbaycan Kültür ve Edebiyat Tarihi için bak: Mehmed Emin Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.10-26 ; Kerim Oder, *Azerbaycan*, s.106 vd.; M. Fuat Köprülü, "Azeri" , *İA*, c.2, s.118-151 ; Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatı" , *Türk Dünyası El Kitabı* , Ankara 1976, s.465-483.

ziyaretgâh enam olmaktadır ve Karabağ yolu üzerinde Gence'den üç kilometre mesafede şair marûf **Şeyh Nizamî** efendinin türbesi mevcûddur. Vaktiyle burada yapılmış olan kale, çeşme, saraylardan maa't-teessüf bugün bir eser kalmamıştır. (160)

BAKÜ'DE

Şimdiki **Bakü** eski ve yeni diye ikiye taksim edilir. **Eski Bakü** müteaddid kapıları olan taş bir sur ile muhattır. Beynelahali **Eski Bakü**'ye kale veyahud **İçeri Şehir** denir. Şehrin ortasında **Han Saray** denilen, **Bakü Hanlarına** mahsûs bir saray ile 854 tarihinde Şirvan hanlarından **Birinci Halilullah Han** tarafından bina edilmiş olan ve **Şah Mescidi** denilen güzel bir cami vardır. Bundan başka **Kız Kulesi** adıyla marûf bir de **Kule** * vardır. **Bakü** şehrinin kûrbünde **Surahanı** karyesinde eski bir ateşgedenin harabesi mevcûddur. Azerbaycan'daki müteaddid ateşgedelerden yalnız buradaki az çok hıfz edilebilmiş ve ateşleri hala da yanmaktadır. Hele memlekete bu ateşgâhların namına izafeten Azerbaycan denildiği de nazara alınır ise zamanımızda yegâne bulunan bu ateşgedenin ehemmiyeti artık tahakkuk eyler.

KARABAĞ'DA

Elyevm **Mugan** ve Karabağ'da beynelahali **Şehir** yerleri denilen harabezarlar mevcûddur ki yapılan bazı hafriyatda sûtûnlar, kemerler, tuğlalar vesaire çıkarılmıştır ve halen ıssız ve metrûk bulunan bu yerlerde vaktiyle büyük ve mamur şehirler mevcûd olduğunu göstermektedir. Yine bu ovalarda bazı tepeler vardır ki vaktiyle Rus âsâr-ı âtika mütehassısları tarafından hafriyat yapılarak bir takım paralar, değirmen taşları vesaire elde edilmiştir. Bu tepeler (161) **Pul Tepesi** ve **Değirmen Köy** diye yad olunmaktadır. Bunlardan başka **Kızıl, Mihr, Sarı Kum, Değirmen Burnu** vesaire namlarda birçok tepeler mevcûddur ki eski tarihimizi pürşân ve şeref mazimizi canlandırarak bu abidatın meydana çıkarılması erbab-ı ilm ve dânişimizin himmetlerine muntazırdır. Hanlık devrine aid Karabağ'da yalnız **Askeran** kalesi kalmıştır. Bu kale şimdi de **Şuşa**'ya giden yegâne **Ağdam** yoluna hakim olması hasebiyle Karabağ'ın kilidi mesabesinde. Vaktiyle **Mugan**'ın irvâ ve iskâsı için büyük zahmetler ile vücûda getirilen su yollarının şimdi yalnız izleri kalmıştır. **Mugan** ovasında bu kanallardan kısmen tamir edilerek istifade edilmektedir. **Mugan, Karabağ** ve **Miller**

ovalarında bulunan bu kanalların kesreti de memleketin eski mamûriyetini göstermektedir. (162)

Berde'nin kûrbünde eskiden kalan bir kule vardır ki ahali beyinde buna **Künbed** denilmektedir. Üzerinde birçok yazılar varsa da lakin şimdi okunulamayacak dereceye varmıştır.

Üzerinde **Profesör Hanikof** tarafından yalnız 722 tarihi okunabilmiştir. Maa't-teessüf **Künbed** haraba yüz koyup **Şemgir Kalesi** gibi nabûd olmağa mahkûmdur.

Şemgir kalesi de 1242'de Alman profesörlerinden **Ehvald** müşahede eylediği halde 1277'de diğer **Profesör Mösyö Dorn** kaleden eser bile görememiştir.

Malesef yadigar-ı ecdad bakımsızlık yüzünden böylece mahv olup gitmektedir.

NAHÇIVAN'DA

Eski Nahçıvan şehri şimdiki şehrin kûrbünde bulunup hendeklerle harabesi mevcûddur. Hanlık devrine aid şehirde bir de kule vardır ki bu da hanlardan birisinin muhtemel türbesi olacaktır. (163) Şehir muhat olduğu ve Osmanlılar tarafından 960'da taştan yapılmış olan surları şimdi de mevcûddur.

Erivan'ın şu tarihi sur ve kalesinden başka, güzel camileri de vardır. Başlıcası bunlardan : 1098'de Erivan'lı **Penah Han** tarafından bina edilmiş büyük bir cami ile 1179'da **Hüseyin Ali Han** tarafından bina edilmiş **Gök Mescid** denilen büyük bir cami vardır.

Kalenin içinde de **Kale Mescidi** denilen eski bir cami harabesi mevcûddur.⁸⁸ (164)

⁸⁸ Kerim Oder, *Azerbaycan*, s.138-147.

ALTINCI BAB

RUSYA BOYUNDURUĞU (1244-1336)

75. AZERBAYCAN'IN RUSLAR TARAFINDAN İSTİLASI KEYFİYETİ

Ruslar'ın eskiden beri Azerbaycan ile alakadar olarak **Derbend** tarîkiyle Azerbaycan'a dühûle ve Azerbaycan'ı damime-i memalik etmeğe pek çok çalıştıklarını, taarruz ve hücumlar ettiklerini daha Arablar zamanından itibaren tarihler yazmaktadır. Rus müverrihi **Nestor** 354'de Ruslar'ın Azerbaycan'a seferler icra ettiğini söylemektedir. Meşhûr Rus eşkiya serkerdesi **Stankarazin** 1079'da Azerbaycan üzerine akınlar ve taarruzlar yapmıştır. Moskof kralları bu maksad uğrunda Kafkas'dan kız aldıkları, 568'de kral **İzyaslaf** sani **Abazistan Hanı'nın** kerimesini aldığı, kral **Giorgi** Gürcistan prensesi **Thamara** ile akd-i izdivac eylediği ve **İvan Gurizni** denilen diğer bir Moskof kralının bir Çerkes kadını ile izdivac ettiği de tarihce kayd edilmiştir. Gerek istila hırsıyla ve gerek kârâbet hasebiyle (165) Ruslar Kafkas ve Azerbaycan'a akınlar yapmışlardır. İşbu akınları zavallı **Kazan** ve **Ejderhan** hanlıklarının sükûtu tacil ederek mezkûr hanlıkların inkırazından tam üçyüz sene sonra Azerbaycan Rusya'nın boyunduruğu altına alınmıştır.⁸⁹

Bundan başka Azerbaycan'ın sükûtunu Ruslar'ın İran ve Osmanlılar ile yaptığı muharebe-i mütevâliyesi de saik olmuştur. Öteden beri Azerbaycan ile Kafkas'ı zapt ve Anadolu'yu istila ve boğazlar sevhiline yerleşerek Akdenize çıkmak maksadının temini için Azerbaycan'ı istila etmek Ruslar için birinci hedef olmuştur. şu mûhârebat-ı mütevelliyeye neticesinde iki İslâm hükümeti olan İran ve Osmanlılar zaif ve Azerbaycan hududlarından uzak kaldılar ve bedbaht Kafkas ahalisi de altmış sene kahramanâne mübareze ve müdâfasına rağmen nihayet Rusya'nın boyunduruğu altına girdi. Bundan maâda Rusya'nın emperyalizm maksadlarına Kafkas'da hıristiyan Gürcistan da büyük muavenetler etmiştir. Gürcüler senelerce Rusya (166) himayesini arzu etmiş ve Ruslar'ı Kafkas'a davet etmişlerdir. Nihayet 1216'da

⁸⁹ Kerim Oder, *Azerbaycan*, s.74 'de " Rusya Hakimiyeti " başlığı ile devam eden bölüme bilgi için bakılabilir. Bilindiği gibi Azerbaycan 1828 tarihli **Türkmen-Çay Antlaşması** ile Rus hakimiyeti altına girmiş ve bu durum 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'ın istiklalini ilan etmesine kadar sürmüştür.

Rusya Gürcistan'ı kendi himayesine alarak Tiflis'e ordusunu gönderdi. Aynı zamanda şimâlde **Şeyh Şamil** Ruslar ile şiddetli muhârebeler edip Dağıstan ile Çerkesistan'ı müdâfa eylediği gibi cenûbda da Azerbaycan hanlıkları Rusya ile pençe pençeye çarpışıyorlardı. Ruslar Gürcistan'da yerleştikten sonra **Şeyh Şamil**'in artık Osmanlılar ile irtibatı münkati olarak yarım asırlık delirane muhârebelerden sonra 1276'da Dağıstan, 1281'de de Çerkesistan tamamiyle Ruslar'ın taht-ı idaresine geçti. Bu sırada Azerbaycan hanlıkları da Rusya'nın elinde bulunduğundan Kafkaslılar'ın misli nâ-mesbûk mücahedesi nihayet buldu.

Büyük Petro'nun Seferleri : 1136'da Bahr-i Hazer tarîkiyle Azerbaycan'a sefer yaptı ve mukavemetsiz **Derbend, Tarkî, Ancı Kale** şehirlerini zapt eyledi. Bahr-i Hazer'de vukua gelen fırtınadan **Derbend** iskelesinde onuç, ve yolda bulunan otuz gemisi mühimmat-ı askeriyesiyle beraber gark olduğundan **Derbend**'de bir kuvve-i müsellaha terk ederek, kendisi **Ejderhan**'a avdete mecbûr oldu. Bilâhire **Derbend**'de terk eylediği müfreze Bahr-i Hazer'in cenûbî garbı sevâhilini kâmilten istilâ ve Bakü şehrini de zapt eylediyse de 1165'de Ruslar İran ile sulh-i akd edip **Terek** nehrinin şimal kısmına çekildiler. Buna sebep de Dağıstan'da ve Azerbaycan'da büyük isyanlar vuku bulması ve Osmanlılar ile muharebenin baş göstermesi idi.

Katerina'nın Seferleri : 1211'de Osmanlı muhârebesinde Osmanlılar'a bir darbe vurmak ve Gürcistan'ı İran tehlikesinden kurtarmak bahanesiyle (167) Rusya çariçesi **İkinci Katerina, Akverdiyof** ve **Zobof** kumandalarında Azerbaycan'a kuvvetler gönderdi. Bu kuvvetler Dağıstan'ı zapt ettikten sonra **Derbend**'e geldiler ve burada **Derbend Hanı Şeyh Ali Han** ile umûr-ı idareye pek nâfiz olan hemşiresi **Periçe Hatun** Ruslar'a büyük mukavemet yaptılarsa da Ruslar **Derbend**'i muhasara edip şehri zapt ettiler ve **Derbend** gibi büyük kalenin sükûtundan sonra komşu hanlıklar artık mukavemeti muvafık görmediklerinden Bakü, Kuba, Şamahı hanlıkları da teslim oldular. Yalnız Karabağ ve Şeki hanlıkları Ruslara'a teslim olmağı kabul etmediler ve **Şeyh Ali Han** vasıtasıyla Ruslar'ın başkumandanı **Zobof**'u katl ettirmeğe teşebbüs eylediler. Lakin hanların bu maksadını Ruslar haber aldılar ve **Şeyh Ali Han**'ı Rusya'ya nefy ve hanlıkları da zapt eylediler. **Zobof** sühûletle bütün Azerbaycan'ı işgal ve İran'da **Gilan**'ı da zapt ettikten sonra Tahran'a doğru yürümeğe başladı. Fakat 1212'de **Katerina**'nın vefâtını müteakib yerine geçmiş olan **Çar Pavil** cenkci olmadığından kuvvetlerini geriye **Terek** nehrine çekti ve çekilir iken Azerbaycan'da ahali tarafından büyük hücûmlara marûz kalıp pek çok zaiyata uğradı.

79. AZERBAJCAN'IN KARA GÜNLERİ

1216'da Gürcistan'ın müstakil kalabilen **Kartelli** ve **Kaheyt** krallıkları Ruslar tarafından istilâ edildikten sonra Azerbaycan istiklâli de taht-ı tahdide düştü. Aynı zamanda Ruslar **Ahıska** ve **Carbilkan** vilayetlerini de zapt eylediler. (168)

Zahiren Gürcistan'ı himaye maksadıyla Gürcistan'a giren **General Sisiyanof** bununla bittabiî iktifa etmedi ve maksadını nihayetine götürmek için Gence üzerine yürümeğe başladı.

GENCE MUHAREBESİ

Gence şehri Azerbaycan'ın kilidi mesâbesinde idi. Ruslar'ın **Gence**'yi zaptına zahiren sebep akdemce Gürcistan'a verdiği vergiyi itâya icbar etmek idi ise de hakikat halde Azerbaycan ve **Gence** hanlığının İran'la alaka ve münâsebâtını kat eylemek idi. 1218'de **Sisiyanof** bizzat kuvvetlerinin başında bulunarak **Gence** üzerine yürüdü ve o zaman **Gence** hükümdarı bulunan **Cevad Han**'dan şehrin teslimini talep eyledi. **Gence** kahramanı ise Rus generaline :

« *Eceliniz galiba yaklaşmıştır, yakında görürsünüz !* » diye cevap verdi. Ruslar şehri ihâta ve muhasara ettiler. Muhasara uzun sürdü ve esna-i muhasarada Ruslar tekrar **Cevad Han**'a mektublar yazıp, devr ve teslim teklifinde bulundular. Fakat han her defasında tekliflerini red ederek mektublarının birisinde :

« *Nerede görülmüş ki Ruslar Müslümanlar'dan ziyade şecîa olsunlar..?* » diye sormuştu nihayet son mektubunda Rus talebine karşı :

« *Ben sağ kaldıkça şehir teslim olmayacaktır !* » diye cevap-ı kat'isini gönderdi. (169)

Ruslar gittikçe muhârebeyi şiddetleştirdiler ve sonunda şehrin **Karabağ** kapılarına iki dehşetli hücum icra ve top atışıyla kapıları tahrib ettiler ise de bir şey yapamadılar. Zira tahrib edilen yerlere hemen **Cevad Han** kendisi gelerek bizzat müdâfîni teşcî ederdi. Zaten Han şehrin ve ahalinin ruhu mesâbesinde idi. Hangi yerde bulunuyorduysa da derhal oranın müdâfasını temin eder idi. Ruslar'ın işbu iki hücumları büyük zâyîâtla def edildi. Ruslar yeniden kuvvet alarak üçüncü bir hücum yaptılar ve hain **Gence** Ermenileri'nin Rus ordusuyla hafi münasebeti neticesi olarak bu üçüncü hücumu hiç beklenilmeyen **Tiflis** Kapılarından icra eylediler. Derhal **Cevad Han** buraya yetişerek düşmanı tard eyledi ise de maa't-teessüf burada

Cevad Han oğluyla beraber Őhid dūřtu ve bu kahramanın Őhadet-i feciasından sonra mūdafīnin maneviyatı kırıldı ve nihayet Ruslar 1218 (1804) senesi Kanun-ı sāninin dōrdünde Őhre girdiler ve sabahtan oğleye kadar sokak muhārebeleri yapıldı ve neticede Őhr teslim olmaya mecbur kaldı.

GENCE SŪKUTUNUN NETİCELERİ :

1. Gencililer'in kahramanane mūdafası Ruslar'ı ziyade igzāb ettiğinden Őhrin namı tebdil edilerek Rus çariçesi namına izāfeten **Pol Yelizevid** adıyla Rusya'ya ilhak olundu.

2. Gence gibi kavī bir Azerbaycan hanlıđı sŪkŪt ve Rus kuvvetleri Azerbaycan'ın en mŪhim bir merkezini zapt ettikten sonra nāçar Gence'nin etrafında bulunan Karabađ, Őeki Hanlıkları da teslime mecbur oldular. (170)

3. GŪrcistan'ın garbī cihetinde bulunan **Mingarel, İmperet, Gorya** gibi GŪrcŪ ufak krallıkları dahi mukavemetsiz Ruslar'a teslim oldular.

4. Gence'nin sŪkŪtundan sonra sair hanlıkların da Ruslar tarafından istilası pek kolay oldu.

Őayan-ı dikkattir ki **Őeki Hanı Selim Han** yalnız Őirvan Hanı'nın korkusundan Ruslar'a teslim olmuştur. Rus kuvvetleri karşısında Azerbaycan hanları beynlerinde ittihad ve ittifak yerine adavet yapmakla dŪřman karşısında mağlub olup neticede cŪmlesi de nādim oldular ise de iř işden geçmiş olduğundan bir faide hasıl ollamadı.

77. VAKAİ SİYASİYE VE ASKERİYE (1218-1221)

Ruslar Gence'den sonra cenūba dođru yŪrŪdŪler ve **Kara Kilise, GŪmrŪ, İç Miyadzin**'i zapt ettiler. Erivan hŪkŪmdarı **Mehmed Han** İnan'dan muavenet taleb ettiđinden o zaman Tebriz'de bulunan İnan veliahtı **Őehzada Abbas Mirza** maiyeti bulunan **Mehmed Őefi Han**'ı Erivan'a gŪnderip yardım edeceđi hakkında teminat verdiđi gibi Kars'a muhaceret etmiř olan **KengerlŪ** ve **Kacar** kabailini Azerbaycan'a nakl etmeđe de **Mehdi Kulu Han**'ı memur eyledi. Bilahire bu kabaili hicret ettirip **Erivan**'ın etrafında yerleřtirdiler. (171)

Birinci Erivan Muhasarası : Ruslar Erivan Hanı'na İnan'dan yardım geleceğini haber aldıklarından Erivan Ūzerine hareketlerini tacil ettiler. İnan'dan da **Abbas Mirza** kumandasında İnan ordusu **Kırk Bulag**'a geldi ve Gence taraflarından **Kazak-Őemseddinli** kabileleri de gelip bunlara

iltihak ettiler. Ruslar ile küçük bir müsademedden sonra mevkilerinin fenalığı hasebiyle İslâm ordusu ⁹⁰ **Sadrek'e** çekildi. Ruslar Erivan'ı muhasara edip büyük toplar ile şehri bombardıman ettiler ise de ahali pek şeciane bir surette şehri müdafa eyledi. Vaziyeti **Abbas Mirza** İran şahına haber verdiğinden Şah muavenet için **İsmail Beğ Damganlı** kumandasında bulunan müfrezeyi **Sultaniye'den** serian gönderdi ve Ruslar ile şiddetli muharebe vukua geldi. Bu muhârebede Şahsunlu **Ali Kulu Han** ve **Kacarlı Pir Kulu Han**'ın yardımıyla Ruslar mağlub oldular ve Erivan iki ay muhasaradan sonra tahlis edildi. Burada Ruslar'a dörtbinden fazla telefât verdirdikten sonra, Tiflis istikâmetinde ricata mecbur edildiler. Pek çok ganaim alındı. **Abbas Mirza**, Erivan'da **Mehmed Han**'ı ve Nahçıvan'da **Kelb Ali Han**'ı mevkilerinde serbest bırakarak kendisi İran'a döndü.

Karabağ Seferi : Karabağ Hanı **İbrahim Han** Ruslar ile anlaşdığından **Abbas Mirza**'nın taarruzlarına maruz kaldı. 1220'de **Abbas Mirza** **İsmail Beğ**'i pîşdâr tayin ederek Karabağ üzerine yürüdü. (172) **İbrahim Han** da oğlu **Mehmed Hasan Han**'ı **Hüdâ Aferin** köprüsüne göndermesi üzerine köprünün yirmi kilometre şimâlinde mezkûr meşhûr **Pîşdâr**'la muhârebe vukua geldi. **Abbas Mirza**'nın da buraya kuvve-i imdadiyesiyle geldiğini haber alıp **Mehmed Hasan Han** kendi kuvvetlerini kâfi görmeyerek **Şuşa**'ya çekildi. **Abbas Mirza** da **Akoğlan - Çanakçı** tarîkiyle takib eylediği gibi **Askeran**'da **Karyakin**, **Kutlarifeski** kumandalarında bulunan Rus kuvvetleriyle de vuruşup, onları sıkıştırdı. Ruslar defaâtle mevkîlerini **Askeran**'dan **Kabristan**'a ve **Ternavud**'a nakl edip, bilahire teslim için üç gün mühlet ricasında bulundular. Bu ricalar kabul olundu, fakat fırsattan hüsn-i istifade eden Ruslar geceleyin **Çıhrık** dağında bulunan Ermeniler'in nezdine firar ettiler. **Abbas Mirza** onları takip ve muavenetlerine gelen diğer bir Rus müfrezesini **Terter**'de münhezim etti. Nihayet **Abbas Mirza**, **İbrahim Han** ile uyuşarak **Gence** üzerine yürüdü.

Gence Seferi : Karabağ'dan Ruslar'ı ihrac ettikten sonra **Abbas Mirza** **Gence**'ye gelip şehri muhasara eyledi. Bu muhasaraya şehrin ahali ve tevabiî de hayli yardım ettiler. Fakat bazı müfsidler İslâm ordusunun ricatı hakkında bir takım yalan şaiat çıkardıklarından ahaliyi heyecana düşürmekle beş-altı bine kadar ahalinin hicret ve ordugâha gelmelerine sebebiyet verdiler. Bilahire bu heyecan muhasaraya da sirayet eyledi ve bunlar da kalenin muhasarasını terk ederek ordugâha geldiler. Bunun üzerine **Abbas Mirza** muhasarayı ref ve geriye çekilmeyi daha muvafık görüp **Zegem'e**

^{90*}İran Serdarı **Veliâhd Abbas Mirza** kumandası altında Ruslar aleyhine sevk edilmiş olan Türk kabaili ile birlikte Azerbaycan kuvvetlerine biz burada sadece **İslâm Ordusu** diyeceğiz.

çekildi. Gence muhâcirlerini **Kazak, Hasan Su**, (173) **Erivan** tarîkiyle İran'a gönderip, kendisi bu sırada Tiflis'den Gence'ye giden Ruslar'ın bir ağırlık kafilesini zapt edip aynı tarîk ile **Erivan**'a avdet eyledi.

İbrahim Han'ın Şehadeti : **Abbas Mirza** Erdebil'de iken **Karabağ** hükümdarı **İbrahim Han** elçiler gönderip müşarünileyhden Ruslar'ın tamamıyla **Azerbaycan**'dan ihracı için muavenet taleb etmişti. **Abbas Mirza** da **Ferecallah Han** ile **Ebu'l Feth Han**'ı şahsun kabaili ile beraber gönderip kendisi de arkalarından hareket eyledi. Lakin **Hüdâ Aferin** köprüsünde **İbrahim Han**'ın bütün ailesiyle beraber Ruslar tarafından şehid edildiğini haber aldı. Galiba **İbrahim Han**'ın İran ordusuyla rabıtası Ruslar tarafından duyulduğundan şehid edilmişti. Cinayet Şuşa şehrinin etrafında bir Rus bölüğü tarafından icra edilmişti. Bu kara haber orduyu meyûs ettiği gibi **Karabağ** kabaili de müteessiren artık bundan sonra Rusya boyunduruğu altında yaşamayı arzu etmeyip İran'a muhacerete kalkıştılar. **Abbas Mirza** bu muhacereti takdir ederek muhaceretlerinin teshili için şahsundan **Ataullah Han**'ı memur ile kendisi de Ruslar aleyhine sefer tedarikatına başladı. Biraz sonra **Abbas Mirza**, **Afşar**, **Kacar**, **Şahsun** vesair kuvvetleriyle **Mugan**'a girdi. Ruslar'ın büyük ordu ile **Askeran**'da toplandığını ve **Karabağ** Ermenileri'nin Ruslar'a iltihak eylediğini haber aldığından **Abbas Mirza**, **Akoğlan** tarîkiyle derhal bunların üzerine yürüdü ve beynlerinde **Hankenti** mevkiinde iki gün muharebe vuku buldu ise de her iki taraf için neticesiz kaldığından ve İslâm (174) ordusunun erzakı bitmek üzere olduğundan **Hüdâ Aferin** tarîkiyle İran'a dönmeye mecbûriyet hasıl oldu.

Cebrail Kavgası : **Karabağ** sekinesi tamamıyla İran'a muhaceret ettikleri halde **Cebrail** kabaili yerlerinden kımıldamadılar ve kabaili tehcir eden kuvvetlerin aleyhine Ruslar ile birlikte hareket edip **Kapan** mevkiinde **Ataullah Han** ile **Ebu'l Feth Han** üzerine taarruz ettiler. **Abbas Mirza** bunlara muavenete kuvvetler gönderip kendisi de **Aslan düz** tarîkiyle gelerek Ruslar'ı burada perişan ve Gence'ye çekilmeğe mecbur etti.

78. BAKÜ İSTİLASI

Civar hükümetler ile beynlerinde muharebesiz geçen fasılalardan pek güzel istifade eden Ruslar **Azerbaycan**'da ufak ve kuva-i müdâfadan mahrum olan hanlıkları birer vesile ile istila eylediler. Bu kere növbet-i istila zavallı **Bakü Hanlığı**'na gelerek her suretle olan ehemmiyetine binaen Ruslar 1221'de General **Zavalşin** kumandasında büyük kuvvetler ile **Bakü** üzerine yürüdüler. Fakat bu esnada **Kuba Hanı**'nın büyük bir kuvvetle **Bakü**'ye muavenete şitâb ettiğini haber alması üzerine derhal ordusuyla ricatı

ihtiyar etti. İşte bu iki hanlığın ittihadı Rus Kuva-i azimesini ricata mecbur eyledi. Azerbaycan hanları hepsi böylece ittihad etmiş olsa idi memleketlerini şübhesiz Rus istilasından kurtarmağa muvaffak olurlardı.

Maa't-teessüf ittihad yerine aralarında nifak ve şikâk kâim oldu. Tiflis'de bulunan Rus kuvvetlerinin baş kumandanı **General Sisiyanof**, General (175) **Zavalşin**'in ricatını haber almakla pek müteessir olduğundan bizzat kendisi kuva-i cedide ile Bakü üzerine hareket eyledi ve Bakü Hanı **Hüseyn Kulu Han**'a yazdığı mektubunda :

« *Ya ben ölürüm, veyahûd Bakü'yü alırım !* » demiş ise de General Sisiyanof Bakü kalesini alamamış ve burada maktûl olup defn olunmuştur. Bu sıralarda Abbas Mirza bin nefer afşar süvarilerini muavenet için Bakü'ye göndermiş idi ve müteakiben **Ahmed Han** kumandasında bir müfreze sevk ve kendisi de **Mugan**'a hareket ederek **Erdebil**'e muvâsalatında vaktiyle **Şirvan**'a gönderdiği süvari kuvvetlerinin kumandanı bulunan **Pir Kulu Han**'dan bir rapor aldı. Bunda :

Ruslar'ın **Şirvan hükümetiyle akd-i sulh edip Bakü üzerine hareket ettikleri ve Sarı adasından, bahren bir Rus müfrezesi, Bakü şehrini tazyik ve bombardıman eylediği ve Azerbaycanlılar'ın mukavemet ve hücumları tesiri ve Bahr-i Hazer'deki fırtına sayesinde erzak naklinin müşgilâtı ve kışın şiddeti gibi avamelin muavenetiyle Rus ordusunun taarruzları neticesiz kaldığından General Sisiyanof akd-i müsâlaha teklifinde bulunduğu ve bir takım hilelere kıyam ile yaverleriyle beraber Bakü rical-i hükümetiyle mülâkata teşebbüs ederek esna-i mülakatta katl edildiği ve Rus ordusu şaşırıldığından hemen deniz tarîkiyle ricat ettiği bildiriliyordu.**

Binaenaleyh sefere de hâcet kalmadığından Abbas Mirza avdet eyledi. Fakat bir sene sonra Bakü'nün gerek tedibi ve gerek istilâsı için Ruslar yeni kuvvetler ile Bakü üzerine yürüyüp şehri mukavemet (176) görmeksizin zapt ve 1222'de Eylülün üçünde Rusya'ya ilhak ettiler. Bakü'de medfûn **Sisiyanof**, Tiflis'e nakl edildi ve suret-i katli hakkında bir çok tahkikat neticesinde Bakü Hanı'nın haberi olmadan Karabağ Hanı'nın **Emin Hamza** namında uşağı tarafından icra edildiği tahakkuk etti.

BAKÜ HANLIĞI'NIN SÜKUTU NETİCELERİ

1. Bakü'den sonra Kuba Hanlığı düşman tarafından kolayca zapt edildi.
2. Ruslar Dağıstan'da mevkîlerini tahkim ettiler.
3. Hazer Denizi'nden Ruslar'ın hakimiyeti temin edildi. (177)

79. VAKAİ SİYASİYE VE ASKERİYE (1222-1228)

ŞEKİ VE ŞİRVAN ÇEKİŞMESİ

Şirvan Hanı **Mustafa Han** Ruslar ile uyuştuğundan İran hükümetini müteessir etmiş ve hiddetini mucib olmuş idi. **Abbas Mirza, Hüseyin Han Kacarlı'yı** Şirvan üzerine gönderip kendisi de kuvvetleriyle **Aslandüz** tarikiyle hareket etti. Bunların karşısında Şirvan Hanı kardeşi **İsmail Beğ'i** Kür nehrinin geçidlerini muhafazaya memur etti ise de İran ordusu süratle gelip ufak bir müsâdemeden sonra **Kür** nehrini ubûr ve Şirvan'ı yağma etti. **Mustafa Han, Fit** dağına çekildi. Müşarünileyhi takibe devam ettilerse de muvaffak olamadılar. Bir çok defa davet ettiler, şehir gelmedi ve mülâkat için tarafından teyzesi oğlu **Mehmed Ali Beğ'i** gönderdi. **Abbas Mirza** buradan **Aksu** tarikiyle **Şaryan** üzerine yürüdü ve biraz muhasaradan sonra kaleyi zapt ve ahalisini **Mugan'a** nakl eyledi. Nihayet **Şeki Hanı Selim Han** vesatatiyle Şirvan ile İran beyninde akd-i müsâlaha edildi. Lakin İran'da bulunan **Selim Han'ın** kardeşi **Mehmed Hasan Han** İran tarafından teslim edilerek biraderi aleyhine sevk edileceği şaiati üzerine bu müsâlaha çok devam etmedi ve **Selim Han** da bütün tevabiîyle **Kelsis** dağına çekildi. Bu şaiyat Şirvan tarafından uydurulduğu gibi bu şaiyanın aslı olmadığına dair İran tarafından elçiler gelip **Selim Han'a** teminat verdiler. (178)

Abbas Mirza buradan **Derbend** şehrine gidecekti. Lakin Ruslar ile **Derbend Hanlığı** arasında akd-i müsâlaha edildiğinden bu seferden vaz geçti. Bu sırada **Aksu'da** orduda sair bir hastalık zuhûr etti ve dehşetli telefata sebep olduğundan **Aksu'dan Abbas Mirza** Tebriz'e döndü ve esna-yı avdetinde **Şirvanlı Mustafa Han'ın** taarruzlarına maruz kalarak **Demdarının** bir kısmını gayb etti.

Şirvan muhacereti : Ruslar Şirvan'a girdikten sonra Şirvan ahaliyi yerlerinde kalmak istemeyip, İran memuru **Pir Kulu Han Kacarlı** maiyetinde **Taliş** ve **Mugan** cihetlerine hicret ettiler **Mustafa Han** halkın muhaceretine mümanaâtta bulundu ise de muvaffak olamadı. Hatta ahaliyi geriye döndürmek için Ruslar ile müttefik **Salyan'a** kadar gitmişti. İran ordusu tarafından ricata mecbur edildi.

Şeki İstilasası : Rusların **Bakü, Şirvan, Derbend'den** sonra **Şeki Hanlığı'nın** üstüne hücum edeceklerini **Şeki Hanı Selim Han** da hissediyordu. Bunun üzerine **Selim Han** İran'dan esliha ve bir miktar para tedarik etmekle

dağlık arazide sakin olan **Avar, Car, Tele** denilen Lezgi kabailinden asker toplayarak Ruslar ile Şeki etrafında iki büyük muhârebe yaptı ve her defasında Ruslar'ı münhezim ve perişan ettiyse de Lezgiler dağıldıklarından Selim Han yalnız kaldı ve artık mukavemeti fairesiz görerek Erdebil tarîkiyle İran'a çekildi. Ruslar da Şeki Hanlığı'nın merkezi bulunan **Nuha**'ya girdiler ve hanlığı zapt ve Rusya'ya ilhak ettiler. (1223) (179)

Erivan'ın Muhasarası : Ruslar Erivan üzerine yürüdükleri zaman, Erivan Hükümdarı **Hüseyin Han Kacarlı**, Kürdler ile karşlarına çıktı ise de Kürdler dağıldığından bir netice elde edemeyerek, şehre avdet eyledi. Ruslar da şehri muhasara ettiler Abbas Mirza **Ferecullah Han** ile **İmanullah Han** afşarları muavenet için Erivan'a gönderdi. Lakin Ruslar'ın hatt-ı muhasarasını yaramadıklarından bunlar avdete mecbur kaldılar. Bu sırada Ruslar diğer bir kuvvet ile **Nahçıvan** üzerine hareket ederek **Karabağ, Karababa** tarîkiyle gelip şehri zapt ettiler. Abbas Mirza da **Hoy** tarîkiyle gelerek düşmana pek çok hasarat verdirdi ve Nahçıvan ahalsinin ekseriyeti **Aras**'ın cenûb sahilindeki **Dereşam** mevkiine muhaceret ettiğinden Abbas Mirza da **Kapan Basan**'a çekilmeğe mecbur oldu. Bunun üzerine Ruslar tekrar şehre girdiler. Bu esnada Erivan Kalesi daha mahsur idi. Düşmanın tardına Erivan Hanı'nın biraderi Hasan Han ile birlikte **Kelb Ali Han, Ali Naki Han, Eşref Han** vesair Türk ümera ve kabail rüesası çok himmet ettiler. Türkler muhasarayı teşdid ederek şehrin surlarına kadar yaklaşmakla merdivenler kurdular ve toplar ile şehri bombardıman ettikten sonra hücumla geçtilerse de hücumları def edilip binlerce maktul ve mecrûh vererek firâra başladılar. **Hüseyin Han, İsmail Han Kacarlı** ile birlikte firar eden düşmanı Gürcistan'a kadar takip eyledi.

Düşmanın bu hezimetini müteakib Abbas Mirza **Afşar, Hamse, Çardavlı** süvari ve piyadeleriyle Nahçıvan'a yürüdüğünden Ruslar mukavemetsiz şehri terk ederek **Karababa**'ya çekildiler. (180)

Düşmanı takibe memur edilen **Kerim Beğ Kengerli** tarafından düşmanın hatt-ı ricatını kat' etmek için **Salvartı** mevkiinin zaptına **Ahmed Han** gönderilmişti. Düşman haber alarak firâr etmeğe başladı ve bu suretle Erivan ile Nahçıvan kurtuldu. Abbas Mirza da Tebriz'e avdet eyledi.

Zegem Muhârebesi (1224) : Civanşirli Ebu'l Feth Han'ı Karabağ'da Şahsunlu **Beğdilli** Hanı Bakü'ye keşfiyata göndererek Abbas Mirza kendisi de **Ordubat, Nahçıvan, Şarur** tarikiyle **Gökçe**'ye geldi. Nahçıvan'da tesadüf edilen ve Rusya tarafından akd-i sulha memur edilmiş olan **Baron Verdi**'yi Tebriz'e gönderdi. Bundan maâda Abbas Mirza Gence etrafında Türkler'den teşkilat yapılması için **Pir Kulu Han Kacar** ile

Karagözlü Mehmed Han'ı memur etmiş idi. Şimdi de kendisi Gence'ye hareket ederek **Zegem**'de Ruslar ile büyük bir muhârebe yaptı ise de bu muhârebe her iki taraf için neticesiz kaldığından mütareke akd edilip Rusla Gürcistan'a İslâm ordusu da Erivan'a çekildiler.

Taliş Hûsumeti : Taliş ve Lenkeran Hanı **Mustafa Han** Ruslar ile münferiden akd-i sulh ettiğinden İran, dilgir olarak üzerine ordu sevk ile karadan Afşarlı **Ferecullah Han**'ı ve deniz tarafıyla da Gilan kuvvetlerini gönderdi. **Mustafa Han** bu seferde Ruslar'dan ve Şirvan'dan muavenet ümüdiyle **Camiş** namındaki mevkiî tahkim etti ise de İran kuvvetleri tarafından muhasara edildi. Lakin muhârebe vuku bulmadı ve Han'ın amcası **Emir Gûne Beğ**'in tavassutuyla sulh akd edilerek (181) husumet ber-taraf edildi. Bundan maâda Lenkeran Hanı kendi oğlunu göndermekle Şirvan ile de akd-i ittifak eyledi.

Yağmagerlik ve Muhâceret : Yukarıda zikri geçen bu büyük muhârebatta İran daima Türk kabail ve halkını hicrete mecbur ve Azerbaycan'ı tahliye etmek suretiyle Rus ordusunu erzaksız bırakmağa gayret etmiştir. Bu suretle 1225'de Karabağ kabaili Karadağ'a ve Gence'den **Ayrumlu** kabilesi Nahçıvan'a hicret ettirilmiştir.

Kazak Şemseddinli kabailini İran'a nakle memur olan **Ali Han** işbu kabail hicrete muhalefet ettiğinden onları yağma edip Erivan'a avdet eyledi.

Bir müddet **İbrahim Han Kacarlı** teşkilat-ı askeriye yapmak için Mugan'a geldi ise de muvaffak olamadığından Karabağ'ı yağma ederek **Aslandüz**'e döndü. Sonra aynı maksad ile **Kacarlı Pir Kulu Han** ile **Karagözlü Mehmed Han**, **Terter** nehrini geçerek Cebrail kabilesini yağma edip Karadağ'a döndüler. Bu sıralarda **Çelebyanlı**, **Yusufhanlu** kabilelerini **Aras**'ın cenûb cihetine geçirdiler.

1226'da **Nazar Ali Han Kengerli** kumandasında bir müfreze Karabağ ahalisinin ekseriyetini Nahçıvan'a hicret ettirdi. Sonra Cebrail kabilesini hicrete memur olan **Pir Kulu Han Kacarlı** da **Kölan**, **Mukavız** kabilelerini **Erivan**, **Nahçıvan** cihetlerine tehcir etti.

1227'de Karabağ'dan **Emirli** kabilesi hicret ettiği gibi Cebrail kabilesinin de tamamıyla hicret edeceğinden Ruslar haberdar (182) olunca **Cafer Kulu Ağa** ve **Lütfi Ali Binbaşı** namında reislerini hicretin önünü almak için haps edip ve her on çadır halkından bir adam rehin almak şartıyla muhacereti men ettiler. Bilahire **Emir Han** ve **Cafer Kulu Han**'ların nezareti altında Karabağ'dan altıbin çadır halkı Karadağ'a hicret ettirilmiş ve Civanşir kabilesinin reisi **Cafer Kulu Ağa** kendi arzu ve kabilisiyle birlikte İran'a

hicret ettiğinden çok inam ve ikrama mazhar olarak senevî dörtbin tümen almak üzere İran tarafından Karadağ'a hâkim nasb edilmiştir.

İran - Osmanlı İttifakı : Rus istilasının tevassû ve avakibi bu aralık Osmanlı ve İran hükümetleri tarafından anlaşılmağa başlamış ve iki hükümet arasında tesis-i mükarenet lüzumu idrak edilerek akd-i ittifak edilmiştir. Fakat maa't-teessüf bu ittifak paidar olmayarak fecr-i kazip gibi az bir zaman zarfında zeval bulmuştur. Osmanlı hükümetinin Kars kumandanı **Emin Paşa**'ya bir Kürd tarafından yapılan suikasd iki hükümetin arasını açmıştır. Abbas Mirza Paşa'nın tedavisine tabib-i hususi bulunan **Mösyö Kemel**'i tayin etmiş ve izhâr-ı teessüf ünvanıyla elçiler göndermiş ise de aradaki bürûdeti izaleye muvaffak olamamıştır.

Bükreş muahadesi : 1227'de İslâm Ordusu Karabağ'ı da Ruslar'a taarruz etmekle onları ihrac edip Gence'yi bile tehdiye başladı. Ruslar şu senede müstacilen Osmanlılar ile Bükreş muahadesini akd edip son zamanlarda muharebelerine hedef bulunan **Anapa, Ahılkelek, Poti** şehirlerini Osmanlılar'a iade etmekle onların bî- taraflığını temin ederek (183) İran aleyhine serbestçe hareket ettiler ise de **Aras** ve **Aslandüz** mevkiîlerinde vukua gelen muhârebelerde mağlûb olarak ricata mecbur oldular.

80. LENKERAN MUHAREBESİ

Lenkeran evvelce Rus himayesini kabul etmiş olduğundan son muhârebelerde İranlılar'a muavenet eden Lenkeranlılar'dan intikâm almak için zahiren teccid-i himaye bahanesiyle Ruslar Lenkeran üzerine yürüdüler ve şehri muhasara ettiler. Pek çok kanlı müsâdemeler vukua geldi. Düşman toplarının ve muntazam kuvvetleri karşısında Lenkeranlılar noksan techizata rağmen kahramanane müdafaa ettiler. Lakin şehir düşman tarafından bir hafta muhasaradan sonra 1227'de kanun-i evvelin onüçüncü gecesi zapt edildi ise de şehrin müdafası (184) düşmana pek pahalya mâl oldu. Kuvvetinin üçte ikisini mahv ve başkumandanı **General Katliyarifski** dahi burada katl edildi.

Nihayet Lenkeran'ın sükûtundan sonra İran ile de muhârebelere nihayet verilerek 1228'de **Gülistan Müsâlahası** akd olundu ve mezkûr müsâlahaya mucebince İran hükümeti **Gürcistan, Dağistan, Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Derbend, Kuba, Bakü, Lenkeran** hanlıklarının Rusya'ya ilhakını kabul ve tasdik eyledi.

81. VAKAİ SİYASİYE (1229-1239)

İran Himayesi : Azerbaycan dereler ile kan akıttıktan ve yüzbinlerce evladını gömdükten sonra makûs taliîni yenemeyerek Gülistan muahade-i mahûdesiyle Rusya'ya esir ve mahkum oldu ise de bu esarete Azerbaycan hiç bir vakit tahammül edemeyeceğini anlayarak biraz sonra Rus istibdadına karşı isyan eyledi. Bu sıralarda İran'da vukua gelen bir inkılab neticesinde İran tahtına câlis olan ve Rusya nüfûzuna pek muhalif olan Abbas Mirza Azerbaycan'da Ruslar aleyhine vuku bulan bu isyanları himaye ve fiilen muavenet etti. Memleketleri Rusya tarafından istila edildiğinden İran'a firar etmiş olan Azerbaycan hanlarına Rus hududu civarında birer memuriyet vermekle bu meyanda vaktiyle İran'a firar eden sabık Bakü Hanı **Hüseyin Ali Han** ile Gürcistan prenslerinden **Aleksandır** Rus hududu civarında hâkim nasb ile **Surhay Han**'ı ve sairlerini de mühim mevkîlere tayin etti ve vatanlarının Rusya'dan tahlis (185) için onlara her türlü muavenette bulundu. Nihayet İran, Rusya'ya ilan-ı harbe mecbur kaldı ve İran kuvvetleri 1239'da taarruza geçerek **Karabağ, Şûreli Göz**'ü zapt ve Şuşa kalesini muhasara eyledi. Fakat Ruslar teslim olmadığından muhasara uzun sürdü.

Azerbaycan Mücahedesi : İran ordusunun **Karabağ**'a girmesi Azerbaycanlıları teşciî etti. **Borçalı**'da **Luri** şehri Ruslar aleyhine isyan eyledi. Gence'de geceleyin Ruslar üzerine hücum edilip ekseriya katl edildiğinden şehir düşmandan halâs oldu. Bakülüler **Hüseyin Ali Han**'ı davet ederek tekrar şehre getirdiler. **Surhay Han** da Dağıstan'a girdi ve Azerbaycan'ın bütün nikatında halk isyan ederek Ruslar'ı ihrac ve sâbık hanlarını davet ettiler. Bunun üzerine Ruslar derhal Osmanlı hududundan ve Gürcistan'dan kuvvetlerini Azerbaycan'a nakl eylediler.

Semgir Muhârebesi : Aynı senede üç Eylül'de **Semgir**'in yakınında İran ordularıyla Ruslar arasında büyük bir muhârebe vukua geldi. İran kumandanı **Emir Han** ricat ederek **Gence**'yi tahliyeye mecbur olduysa da Abbas Mirza, **Emir Han**'ın ricatını haber alınca Şuşa'nın muhasarasını ref ve Gence'ye hareket eyledi.

Zazalı Muhârebesi : İran ordusu Azerbaycan kuvvetleriyle birlikte **Zazalı**'ya geldiği zaman **General Paskiviç** kumandasında yeni Rus kuvvetleri Gence'de bulunan Ruslar'a imdada yetişti ve **Zazalı** denilen köyde islâm ordusuyla muhârebeye tutuşup 1240 senesi Eylülün onüçünde burada dehşetli bir muhârebe vuku buldu. Fakat Abbas Mirza pek fazla (186) bulunan düşman karşısında artık mukavemet edemeyeceğini anlayarak **Haçin, Aslandüz** tarîkiyle İran'a çekildi. İran ordusunun ricatından sonra

Azerbaycan'a dahil olan Ruslar bir çok şehir ve köyleri tahrib ve ahalisini katliam ettiler.

82. ERİVAN - NAHÇIVAN MUHAREBESİ

Erivan ve Nahçıvan şehirlerinin Osmanlı hududuna kûrbiyyeti ve askerlikce mevki-i coğrafiyesinin ehemmiyeti Azerbaycan'da istiklâliyetini muhafaza etmekte olan bu son iki hanlığı da Ruslar'ın istilâsına mahkûm etmişti. Aynı senede mayısın onbeşinde Erivan'ı düşman muhasara eder etmez Abbas Mirza İslâm kuvvetleriyle Erivan'a muavenete gelerek şehre giremedi ise de diğer (187) bir taraf ile Ruslar üzerine hareket eyledi. Ruslar'ın bidayette muhasara topları bulunmadığından bir şey yapamadılar ve muhasara uzun sürdü. Aynı zamanda Rus kuvvetleri haziranın yirmidokuzunda Nahçıvan'ı zapt ve Erivan'ın muhasarasını teşdid eylediler. **Civan Bulak** çayı sahilinde Ruslar Abbas Mirza ile muhârebe ederek onu da mağlub ettiler. Lakin Erivan'ın muhasarası daha bir netice veremedi. Zira Erivanlılar dehşetli muavenette bulundular. Muhasara toplarının vücuduna kadar Ruslar vakit kazanmak için İran ile mükâlemeye başladılarsa da bir netice hasıl olmadı. Bu sırada İslâm ordusu **General Karasofeski**'yi perişan ve **İç Miyadzin**'i zapt eyledi. Fakat düşman kuva-i muavene olarak onsekiz muhasara ve yirmiiki sahra topu aldığından ilk evvel Erivan'ın civarında bulunan **Serdarâbâd** kalesini tahrib ve zapt etti. Bilahire Erivan üzerine yürüdü. Şehir dehşetli bir bombardımana maruz kaldı. Rus toplarının tesiriyle kalenin büyük bir kısmı tahrib edildi. Binalar yıkıldı ve şehir büyük zaiyata dûçâr oldu. Nihayet altı günlük bombardımandan sonra teşrin-i evvelin birinde şehre hücum edildi. Erivanlılar Hasan Han'ın maiyetinde büyük kahramanlıklar göstererek dilirâne müdafada bulundular. Düşman şehir kapılarına kadar tekarrüb etti ise de mahsûrin dehşetli ateş açtılar ve büyük telafatla Ruslar'ı püskürttüler. Böylece Ruslar'ın birinci hücumu neticesiz kaldı.

Düşman zaiyatını telafi ettikten sonra şehri yeniden bombardıman etmeğe başladı ve şehri tahrib ederek ihrak eyledi. Şehir bu suretle harab olduktan sonra düşman ikinci hücumunu yaparak kalenin cenûbî (188) şarkî burcunu zapt eyledi. Zavallı **Hasan Han** şehri ber-hava eylemek fikrinde bulundu ise de muvaffak olamadı. Böylece şehrin kuva-i müdafası kesilerek nihayet 1241 (1826) senesinin teşrin-i evvelin yirmisinde şehir teslim mecbur oldu.

TÜRKMENÇAY MUAHEDESİ

Ruslar Erivan, Nahçıvan'ı zapt ettikten sonra karşılarında artık bir mani kalmadığından az bir zaman içinde Tebriz'i zapt ve Tahran istikâmetinde ilerlemeğe başladılar. Fakat Ruslar Osmanlılar ile de muhârebe yapmak fikrinde bulduklarından İran ile müsâlaha akdine arzumend oldular. Türkmençay denilen köyde 1243 (1828) senesinde şubatın onunda sulh muahedesi akd edildi. Mezkûr muahede mucibince İran hükümeti Erivan, Nahçıvan hanlıklarının Rusya'ya iltihakını tasdik ederek kendisi de **Bahr-i Hazer**'de seyr-i sefain hakkından mahrum ve yirmi milyon manat tazminat-ı askeriyye vermeye mecbur edildi. ⁹¹ (189)

Bu suretle Azerbaycan'ın son iki hanlıkları da Rusya'nın zîr-i hakimiyetine geçti ve bundan sonra muhârebe ve isyanlar vukua gelmediğinden Ruslar'ın Azerbaycan'da hakimiyetleri 1332 senesine kadar devam ederek işbu senede vuku bulan ihtilâl-i kebire kadar tamam 93 sene sürdü. (190)

⁹¹***İran ve Zaiyatı** : Rusya'nın Azerbaycan'ı istilası zamanında İran, Azerbaycan'a muavenette bulunmuş ve Azerbaycan'la yan yana pek çok kanlar akıtmıştır. Binaenaleyh o zamanki İran hakkında atideki malumatın zikrini faideden hali görmedim:

Azerbaycan meselesi:

Yukarıda arzedildiği vechile Azerbaycan hükümeti zeval bularak **İran Azerbaycanı** ve **Kafkas Azerbaycanı** namıyla iki kısma ayrıldı. İran Azerbaycanı İran hükümetinin taht-ı hakimiyetinde kaldı. Kafkas Azerbaycan'ı ise kısmen müstakil ve kısmende nim müstakil bir halde hanlıklara ayrıldı ve Ruslar'ın Azerbaycan'ı istilasına kadar bu vaziyet devam eyledi. Lakin İran hükümeti Azerbaycan'ı ikiye inkısamını tanımayıp iki kısmını da bir memleket olarak kendi malı addeyliyordu. Bunun için Ruslar'ın Gence'ye taarruzunu İran kendisine sebeb-harb telakki ederek Azerbaycan hanlıklarıyla birlikte Rusya'ya karşı sefer tedarikinde bulundu.

Sefer Tedarikleri

1218 senesinde Ruslar Gence'yi zapt eder etmez tedarikat-ı seferiyye'ye başladı. Azerbaycan'ı tahkim kalelerini tamir ve yeniden kaleler inşa ettirdi ve iki sene zarfında Fransız mühendisi Mösyö Lami muavenetiyle **Erdebil, Hoy, Tebriz, Erivan, Nahçıvan, Alıncak ve Serdarâbâd** kalelerini tamir ve tesis ettirdi. İran'ın o zaman muntazam ordusu daha yok idi. Bir taraftan **Şahsun, Avşar, Kacar, İzzeddinli, Karagözlü** vesair. Türk kabailinden gönüllü topladığı gibi diğer taraftan da Memalik-i Ecnebiyyeden mütehassıslar celb ederek **Nizam-ı Cedid** namıyla teşkilat yapmaya başladı. İngiltere'den **Mister Kerst** ve **Lezi** namlarında topçu ve süvari mütehassısları geldi. Rus ordusunda külliyetli firari İslâm ordusuna iltica etmiş idi. Bu firarilerden de **Bahadır** namıyla başka bir kuvvet teşkil edildi. Bu suretle teşekkül etmiş olan İran kuvvetlerinin kumandanlığına veliahd şehzade **Abbas Mirza** tayin olundu.

Cihad Fetvası

Ruslar Azerbaycan'a taarruz ettikleri zaman İran bütün kuvvetiyle Rusya'yı defe çalıştı. 1228 cihat ilan edildi ve **Necef** uleması cihad hakkında fetva istâr eylediler. **Şeyh Cafer Necefi, Mirza Ebu'l Kasım Çapelki, Ağa Seyid Ali** vesairleri risaleler neşr ile cihadın şer'en vacib olduğunu ilan eylediler.

Hezimetin Sebepleri

İran muharebeye vaktiyle hazırlanamadı. 1218'de muharebe başladığı halde İran ancak 1225'de kaleleri tamir edebildi. Ve **Nizam-ı Cedid** denilen asıl ordu teşkilatına ibtidar eyledi ve yalnız 1228 'de cihat ilan olundu. Harb hazırlığı pek betaetle ceryan ettiğinden mühim fırsatlar kaçırıldı ve muharebe şöyle böyle toplanmış olan Türk kabaili vasıtasıyla icra edildi.

Bunların da düşmanda bulunan techizat-ı askeriyesi yok idi ve Ruslar'ın her cihette olduğu gibi topçu kuvvetleri de İran'a pek faik idi. İşte bu sebeplerden dolayı Ruslar ile yapılan muharebeler de İranlılar muvaffak olamayıp mağlup oldular. Tabii Azerbaycan hanlıkları da mağlup olarak Ruslar'ın idaresi altına geçtiler.

İKİNCİ FASIL

RUSYA BOYUNDURUĞU ALTINDA AZERBAYCAN'IN AHVAL VE VAZİYETİ

Azerbaycan yalnız vukua gelen büyük bir ihtilâl münasebetiyle Rusya'dan kurtulabilmiştir.

Şimdi bu ihtilâlin evamili bulunan Rus mezalimi ve tazyikatını anlamak için azıcık Rusya'nın boyunduruğu altında bulunan Azerbaycan'ın ahval ve vaziyetinden bahs edelim.

83. RUSLAŞTIRMAK POLİTİKASI

Çarlık Rusya'sı Azerbaycan'ı zîr-i hakimiyete aldığından sükûtuna kadar Türkler'in milliyetini söndürmek için ne lazım ise yapmaktan geri durmamıştır. Azerbaycan Türkleri'ni **Tatar** diye tesmiye etmiştir. Yani ne Türkiye'ye ve ne de İran'a münasebeti olmayan üçüncü bir millet yapmağa çalışmıştır. Zavallı (191) Azerbaycanlılar'da tahsilden mahrum ve tarihinden bî-haber olarak Rus istibdadı altında son zamanlara kadar kendisini Tatar zan etmiştir. Ruslar Türkçe tedrisatı men edip Türk mektepleri açtırmadılar. Türkçe mükalemeyi bile refine var kuvvetle çalıştılar. Halkı daima Rusça'yı mükalemeye mecbur ettiler. Ahalisi Türk olan yerlerde bile mahkemelerde tercümanlar istihdam edilir ve ahali Rusça tekellüme icbar olunur idi. Bu tercümanların Azerbaycanlılar'a yaptıkları fenalık ve haksızlıkları tasnif ve tasvire hiçbir kalem muktedir değildir. Azerbaycan'da hıristiyanlara ekseriyeti temin eylemek ve hudud boylarında İran ve Osmanlı dindaşlarıyla Azerbaycan'ın temasını men etmek için buralara Ermeni, Alman ve dahili Rusya'dan **Hahol** ve **Malakan** denilen Rus köylülerini iskân eylediği gibi muhacereti teshil için muhacereyn müdüriyeti ihdas eylemişti. Gence'nin yakınında **Helendorf**, **Malakan**, **Islavyank** vesair namlarında hıristiyan köylüleri hep bu tarikle tesis edilmiş ve Mugan'da da bol bol **Malakan** köylüleri vücuda getirilmiştir. Bütün bu teşkilât Azerbaycan'ı Ruslaştırmak ve hıristiyanlara Azerbaycan'da ekseriyeti temin eylemek için yapılmıştır.

ESLİHADAN TECRİD

Ahali-i İslâmiyeden asker almadılar ve fûnûn-ı askeriyyeden mahrum ettiler. Buna mukabil asker vergisi namıyla ahaliden bol bol paralar aldılar. Bilakis komşularımızı askere alarak onlardan kıtalar ve kuvvetler teşkil ettiler. Cumhuriyetimizin bidayet teşekkülünde onların oldukça muntazam ordu (192) ve zabitanı mevcut olduğu halde biz bu teşkilâtta tamamıyla mahrum kaldık. Rusya'nın zulm ve itisafı bizi bu kadar geride bıraktı. Cihan harbinde 1334'de Azerbaycanlıları geri hizmette kullanıp, ellerine kazma kürek vermek istedilerse de Azerbaycanlılar « *Biz silah kullanırız , kazma kürek kullanmayız* » dediler ve ısrar ettiler. Bunun üzerine Ruslar da bu davetten vaz geçtiler. Bu suretle Azerbaycan eslihadan tecrid edilip kıyafet-i millîye süsü bulunan **Hançer** taşımak bile men edilmişti.

84. MAARİFE MÜMANAAT

Son zamanlara kadar Azerbaycan'da asri ne maarif ne de matbuat var idi. Türkçe gazete neşrine müsâde edilmezdi. Koca Azerbaycan'ın son zamana kadar bir gazetesi yok idi. Son zamanlarda millî mekteplerin küşadına muvaffak edildi ise de bunlar da şiddetli kontrole tabi tutuldular ve Türk lisanıyla coğrafya, tarih vesair derslerin tedrisini men ettiler. Bu dersler ancak Rus lisanıyla okunabilirdi. Mekteplerin muallimleri Rusyalı olmağa mecbur ve haricden hususen Memalik-i Osmaniye'den ve Mısır'dan gelen zevatın dühûl ve tedrisleri memnû idi. Rus ibtidai ve idadi mekteplerine Türkler'in kabulü pek zor idi ve yalnız zengin olanlar para kuvvetiyle bazen kabul olunuyordu. 1330 (1911)'de bütün Kafkas mektebinde bulunan İslâm ve Türk çocuklarının miktarı ber-vech-i âfî idi. (193)

	Müslümanlar	Gürcüler	Ermeniler
İbtidai mekteplerde	1672	3562	3162
İdadiler'de	796	2650	6312
İnas İdadileri'nde	141	2633	3861

İşte bu rakamlar maarifde İslâmlara verilen hak cihetinde bir fikr-i mücmel verebilir zan ederim.

Kafkas'da İslâm nüfusu hıristiyanlardan bir kaç kat daha fazla bulunduğu halde mekteplere en az İslâmlar, o da binbir müşgilat ile kabul olunduğu anlaşılacaktır. Al-i mekatib de hemen Türkler'e kapalı idi ve güçlükle bin hıristiyana mukabil, ancak beş Türk ve İslâm kabul olunur idi.

TİCARETİN TAHDİDİ

Ticaret ve servetin Türkler'in eline geçmemesi için Ruslar bunda da tedbir-i şedide ittihaz etmişlerdi. Mugan'da Türkler'in pamuk ticareti için fabrika tesisi men olunup bu hak yalnız Rus ve hıristiyanlara hasr edilmişti. İslâm ve Türk ensarının bir yerde ekseriyet teşkil etmemesi için Kafkaslılar'ın Türkistan'da ve onların da Kafkas'da emlak ve arazi alması men edilmişti. Neft ticaretinde büyük maâdin ve banka şirketlerinde de Türkler'in hakk-ı iştirakı tahdid olunmuştu. Böylece Türkler ilm ve irfandan mahrum bırakılarak iktisaden de mahkum edilmişlerdi. (194)

85. MÜNEVVERLERİ TAZYİK

Milletin pişvâsı olan ve bin türlü müşgilât içerisinde yetişebilen münevverler ve erbab-ı kalem daima takibata maruz kalır, şiddetli bir kontrol altında bulunurlardı.⁹² **Duma** denilen Rus parlemeninde islâmların adedi nüfus nisbetinde bulunmayıp ve intihabatta da hakları pek tahdid edilmiş idi. İslâm mebusları bir fırka teşkil edemedikleri gibi **Duma**'da serbest olarak idare-i kelim bile edemezlerdi. Dinî mevkîlerimizin **Molla** denilen İranlı bir takım cahil hocalar elinde bulunması Ruslar'ın pek işlerine yarıyor idi. Ruslar mektepten çıkmış hakiki İslâm ulemasını sevmedikleri halde İran'dan gelen bu kıyafet gâsıplarından bilakis memnun olurlardı. Ruslar en ziyade Azerbaycan'da şîf ve sünî sâliklerinin itilâfından ürkerlerdi. Bu iki mezheb erbabını daima hal-i ihtilafta bulunmasını arzu ederek, daima teşdidine çalışırlardı. Makam-ı riyasetlerine sünîler için müftü ve şîller için de şeyhül İslâm tayin etmişlerdi. Bu dini tefrikayı daha tanik etmek için Ruslar iki ruhanî mektep açıp, birine **Ömerî**, diğerine **Alevî** ismini vermişlerdi. Mesâcid ve evkaf işleri de pek fena bir hale irca edilmişlerdi. Eskiden mevcut mesâcid ve evkafın varidatıyla bazı küçük mektepler açılabilirdi. Fakat Ruslar bu varidatı da zapt ettiklerinden mekteplerin kapanmasına (195) mecburiyet hasıl oldu. Hatta hilâlin mesâcid üzerine vazına bile müsade

⁹²*Münevverlerimizin büyük bir kısmı da son zamanlarda imha olundu. Ez cümle Azerbaycan hariciye nazırı **Feth Ali Han** Meclis-i Milli Reisi Doktor Hasan Bey Tiflis'de ve dahiliye nazırı **Bihbud Han Civanşir** de İstanbul'da düşman tarafından şehid edildiler.

edilmezdi. Bununla kanaat etmeyerek kendi kiliselerinin kubbeleri üzerine hilâl koyup ve hilâlin ortasına gayet büyük bir sâlib vaz ederlerdi ki bununla da Müslümanları ve Türkler'i daima tahkir ederek, sâlibin hilâle galebesini göstermek isterlerdi. Bu suretle halkın hissiyat-ı dinîyesi ve millîyesi senelerce Ruslar tarafından tahkir edilirdi.

ERMENİ - MÜSLÜMAN MÜSADEMESİ

1324 (1905)'de Rusya hükümeti Japonya tarafından mağlub edilmesi üzerine memlekette dahili inzibat haleldar olmaya başladı. Her yerde ahali ile ameleler müttefikten askerler ile kanlı müsademelerde bulundular. Kafkas'da da Ermeniler kıyam ederek kilise ve evkaflarını yed-i idarelerine aldılar. Hatta ötedenberi Devlet-i Osmaniye aleyhine hareket etmek için Rusya tarafından techiz ve himaye edilen Taşnak fırkası bu fırsatı kaçırmayarak Rusya'dan ayrılmağa ve müstakil bir Ermenistan devleti vücuda getirmeğe teşebbüs eyledi.

Rusya'da Menşevik denilen işçilerin sosyalist fırkası pek ziyade nüfûz kazanmış idi. Kafkas'da da Gürcü milliyetperverleri bu fırkaya dahil oldular. Yalnız Azeri Türkleri henüz gaflette idiler ve ihtilâlde çar tarafını iltizam ve tercih ettiler. Rusya hükümeti müslümanların bu gafletinden istifade edip Petersburg'dan suret-i mahsusede yüzotuz hafiyeye memuru göndererek Türkler ile Ermeniler beyninde İcra ettiği propaganda ile yekdiğeri aleyhine istimâl-i silaha teşvik ve asırlarca iyi geçinen iki milleti yekdiğerine kırdırdı. 1324'de Bakü'de bu kıtâl başladı. (196) Sonra diğer yerlere de sirayet eyledi. Bu müsademede yalnız bu iki millet vuruştular vesairleri bîtaraf kaldılar. Fakat Rus ordusu adaveti teşdid için gâh Türkler'e gâh Ermeniler'e muavenette bulundu. Bakü'de şubatın altısında başlayan bu kıtâl üç gün devam eyledi. 18 Teşrin-i Evvel'de Gence'de, ertesine 18 Eylül'de Erivan'da, Kazak'da, Karabağ'da vesair yerlerde kanlı müsademeler başladı. Zavallı Türkler yukarıda arz edilen esbab ve evamil hasebiyle Kanun-ı askeriyeden ve esliha-i asriyeden mahrum idiler. Ama Taşnaklar elli seneden beri tedarik ettikleri esliha ve para ile bu müsademede çok işler gördüler.

Mamafih Türkler nihayette galip gelip Ermeniler'i her yerde perişan eylediler. Bu kıtâl-i tabii terefeyn için lüzumsuz idi. Yalnız Ruslar bundan pek istifade ederek, milletleri yekdiğeri aleyhine tahrik etmekle, zaâfa dûcar ve bu esnada dahili ihtilâli itfaya muvaffak olduktan sonra Kafkas kıtasındaki nüfûz-ı sabıkını elde etti. Fakat bu kıtâl ile bir dereceye

kadar millet gözünü açıp dost ve düşmanlarını tanıdı ve Rusya siyasetini de anladı. Maarif ve terakkiye ehemmiyet verdi. Mektepler, cemiyetler ve gazeteler neşriyle ⁹³ tiyatro, mızıkâ vesaire pek ilerlemeğe başladı. Lakin Ermeniler ile Türkler'in arası çok açık kaldı. 1332 (1914) Cihan Harbinde Rus hükümeti, Ermeni müsademesinin men'i için cebhe gerilerinde tertibat almağa mecbur oldu. (197) Çünkü bu defa dahilde iki milletin müsademesi Ruslar'ın menfaatına muvafık değil idi. Zalim çarizmenin siyaseti bu idi.

ÇARE-İ NECAT

Komşularımızdan, Ermeniler Amerika, Gürcüler **Amsterdam**'da bulunan sosyalist himayesine iltica ederek, gazeteler, kitaplar neşriyle kesb-i istiklâl yolunda çalıştılar ve himaye gördüler. Lakin Azerbaycan Türkleri'nin mazlum sesine bütün dünyanın kulakları sağır kaldı. Zalim Rusya'nın bu sahipsiz esir müslümanları son bir çare olarak 1318'de Memalik-i Osmaniye'ye hicret etmek fikrine düştüler. Bunu Ruslar haber alarak her vesait müracatla hicreti men ettilerse de mamafih, **Şeki** vesair yerlerden muhaceret edenler oldu. Nihayet 1335 (1917)'de Ruslar Cihan Harbinde mağlub olduklarından ve dahili Rusya'da emsali görülmemiş dehşetli bir ihtilâl zuhûr etti ve Çar hükümeti sükût etmekle ufak milletler ve Azerbaycan için de hava-i hürriyet esmeye başladı.

*Zalimin topu var, güllesi var, kalesi varsa,
Hakkın da bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır !... (198)*

^{93*} Azerbaycan'da İkinci adıyla gazete **Hasan Beğ Zerdabi** tarafından 1870 'de çıkarıldı ise de çok devam eylemedi ve esasen Azerbaycan'da Neşriyat binasını koyan **Ağaoğlu Ahmed Beğ** ile **Ali Beğ Hüseyinzâde** hazretleri olmuşlardır.

YEDİNCİ BAB

MÜSTAKİL CUMHURİYET DEVRİ

BİRİNCİ FASIL

RUSYA İHTİLAL-İ KEBİRİ

Rusya'da ihtilâl nihayet pek çok karışıklıklardan sonra vatandaşlar muhârebesine tehavvül etti. Bu vaziyetten istifade eden küçük milletler de birer birer Rusya boyunduruğu altından çıkarak istiklâllerini ilan eylediler. İşbu ihtilâlden sonra usûl-i idare ve diğer mesâil-i mühimmenin halli için Rusya'da meclis-i müessisan teşkili takarrûr etti ve intihabata ibtidar edildi. Kafkas'da da bu meclis için azalar intihab edilmiş idi. Lakin bu sırada Rusya'da ikinci bir ihtilâl vuku bulmuş ve hükümet bolşeviklerin eline geçmişti. Binaenaleyh merkez-i hükümete gidemeyen Cenûbî Kafkas azaları umûr-ı idareye aid mesailin müzakeresi için Tiflis'de ictimâ ederek Seym denilen bir meclis teşkil ettiler.⁹⁴

87. SEYM EYYAMI

1336 (1918)'de şubatın 25 inde Seym Meclisi küşâd edildi. Burada Ermeniler **Taşnak**, Gürcüler de **Menşevik** fırkası namı altında (199) birleştiler. Azerbaycanlılar ise müsavat, ittihat, himmet vesair müteaddid firkalara tefrik olundular. Fakat her yerde bulunan fırka mücadelatı Kafkas'da milliyet mücadelesi şeklinde tebarüz eyledi ve bilahire Seym milletler müşaveresi yerine kâim oldu. Azerbaycan firkaları da Müslüman **Fraksiya**'sı namı altında birleştiler ise de maa't-teessüf azalar hepsi mecliste bulunamadılar. Zira bir kısmı Bakü'de düşman tarafından haps edilmişti. Diğer kısmı da heyetler teşkili ile kazalara gitmişler idi. Vaktiyle teşekkül eden ve Azerbaycan işlerini idere eden, Bakü'de millî kavmiyete lağv edildiğinden, bütün Azerbaycan Türkleri'nin yegane ümidi Tiflis'de teşekkül eden işbu **Müslüman Fraksiya**'sı heyetine atf edilmişti. Mezkûr **fraksiya** kanunlar tanzimi ve hükümet teşkili gibi siyasi işlerden başka diğer bir çok millî ve ictimâî işler ile de meşgul olmağa mecbur oldu. Cebheden firar eden

⁹⁴ " Harb-i Umûmî ve İhtilâl-i Kebir" hakkında geniş bilgi için bak: Mehmed Emin Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.27-41.

gayri muntazam Rus kıtatını Azerbaycan dahilinde bir vukuata meydan vermeksizin geçip gitmelerini temin eyledi. Bu sıralarda Taşnaklar, **Kars**, **Erivan** ahalisini katliam ve mallarını yağma etmişler idi ve **Ardahan**, **Ahıska**, **Borçalı** vesair yerlerin halkını da tazyik ediyorlardı. Hatta Azerbaycan'ın merkezi bulunan Bakü'de **Mart Hadisesi** namıyla maruf tüyleri ürperten katliamlar yaparak Azerbaycan'ın bütün şimal-i şarkî cihetini zapt etmişler idi. Bu mezalimin önüne geçebilecek **Fraksiya**'dan başka bir teşkilat yok idi. Fakat bu mezalimin refi hususunda fraksiyanın bütün mesaisine pek çok müşgilat ihdas ediliyor idi. Tiflis'de o zaman teşekkül eden Müslüman, Gürcü ve Ermeni namları altında üç kolordudan son ikisi teşkil ve techiz edilerek cebhelere gönderildiği halde (200) müslüman kolordusuna ekseriyetini Gürcüler teşkil eden **Maverâyi Kafkas Hükümeti** hiç birşey vermedi. Bunun üzerine Bakü'de düşman mezalimi altında inleyen müslümanların yardımına kuvvet gönderilemedi.

88. MART HADİSESİ

Mart Hadisesi ; Çar ordusuna mensub olup, Alman ve Avusturya cephelerinden otuz-kırkbin kadar müsellaah Ermeni askerleri hanelerine avdet etmek üzere Bakü'ye gelmişlerdi. Şimendiferler ihtilal zuhuru ile münkati olduğundan bu müsellaah gürûh memleketlerine gidemediler ve Bakü'de toplanıp kaldılar. Taşnak fırkası da bunlardan istifadeye şitâb etti ve bu askerlerin memleketlerine gitmemesi ve Osmanlı ordusuyla harb edememesi için, şimendiferleri Azerbaycanlılar'ın mahsusen durdurduklarını propaganda yaparak kandırdılar. Onlar da bunun acısını Bakü ahalisinden çıkarmağa kalkıştılar. Bu suretle Taşnak fırkası bu askerleri eline alarak hususi bir program dahilinde muntazaman Bakü'de müslümanları katliam eyledi. Zevahiri kurtarmak için bu kıtâle **Bolşevik Müsâvat** fırka mübarezesi namı verildi ve katl edilenlerin malları yağma ve ihrak edildi. Martın 31'inde başlayan şu kıtâl üç gün devam eyledi. İsmailiye denilen büyük ve güzel millî saray ihrak, **Taze Pir** vesair camilerde bombardıman edildi. Şehidlerin miktarı onbeşbin kadar tahmin edilmektedir. Kıtâlden kurtulan müslümanlar etraf köylere ve dağlara iltica ettiler.

İşte Azerbaycan istiklâli yolunda ilk kurbanlar burada verildi. Kıtâlcılar civara taarruz ederek Şamahı şehrini ihrak ve ahalisini (201)kamilen katliam ettiler. Bilahire **Lenkeran**, **Salyan**, **Kuba**, **Hacı Kabul**, **Kürdemir**'i zapt edip **Gence** şehrini taht-ı tehdide aldılar. İşte bu cebhenin mezalimi **Fraksiya**'yı pek şaşırttı.

Taşnaklar Bolşeviklerden de istifade ettikleri gibi İngiliz ordusunu Bakü'ye davet ederek **Biçarahov, Santrokaşpi** vesair Türk ve Müslüman aleyhdarlarından hep sıra ile bu kıtâlde istifade ettiler.

Müslüman Kolordusu : Nihayet Tiflis'de Maverâyı Kafkas Hükümetinin lütfü merhametiyle Müslüman Kolordusu namı altında ancak ufak bir müfreze teşkil edilip düşman karşısına Kürdemir gönderilebildi. Müfreze birinci Tatar Süvari Alayı ile yeniden teşkil edilmiş ikinci süvari alayı, bir Gürcü piyade bölüğü⁹⁵ ve bir Gence topçu bataryasından ibaret idi. Hepsi ancak bin nefere baliğ olur idi. Başlı bozuklardan beşbin nefere kadar gönüllü gelmiş ise de lakin bunlar ekseriyetle yağmagerlikle meşgul bulduklarından cebheden ihrac edildiler. Düşman karşısında yalnız mezkûr müfreze ile mukavemet edildi ve **Yulah** istasyonu yakınında **Kür** nehri üzerinde bulunan meşhur büyük köprüyü müfreze muhafaza ederek Osmanlı ordusunun vürûduna kadar düşmana bu köprüyü tahrib ettirmeyip düşmanı burada durdurdu. Böylece müfreze Mart'dan Haziran'a, yani Osmanlı ordusunun vürûduna kadar vazife-i vataniyyesini ifa ve bilahire Osmanlı ordusuyla birlikte kol kola çalışarak Bakü'nün istirdadına kadar düşman ile çarpıştı. (202)

KATLIAMLAR

Bakü'de Mart Hadisesi yapan ve Şarkî Azerbaycan'ı kamilen demir ve ateşten geçiren Taşnaklar, cenûbda da rahat oturmadılar. Erivan vilayetinin bütün karyeleri **Andronik, Doro** vesair serkerdeler tarafından hâk ile yeksân ve ahalişi katliam edildi. Bu katliamdan kurtulanlar hep Gence'ye doldular. Erivan hadisesi **Seym**'in 5, 7, 19, 20 Şubat celselerinde büyük gürültülere sebep olmakla Erivan'a heyetler gönderildi. Bu heyetler tahkikat yaparak avdet ve Erivan vilayetinde 211 Türk köyünün tahrip ve 100 bin kadar ahalisinin katliam edildiğini isbat ettiler. **Seym** tarafından muhacirler için 15 milyon manat tahsis edildi ise de yalnız üç milyonu ita edildi ve biçarelerin ihtiyacatı tamamiyle def edilemedi. Böylece Erivan vilayetinde bulunan Müslüman ve Türkler imha edildiler ve çarizme zamanında Erivan vilayetinde 300 bin Türk'den elan üçbin bile kalmamıştır.

Bu suretle dahilde ihtilâl ve katliamlar devam ettiği gibi haricde de civar devletler ile bilhassa Osmanlı Türkleri'yle müsâlaha akd edilmemişti. Resmen hall-i harb mevcut idi ve dahilde devam eden herc ü merce nihayet

⁹⁵*Gürcü bölüğü Bakü meselesinde Gürcülerin Müslümanlar ile teşrik -i mesai etmelerine bir alamet ve Müslümanlara bir cemile olarak gönderilmiş idi. Osmanlı ordusu geldiği zaman bölük geriye çağrıldı.

vermek ancak cephede akd-i sulha vabeste idi. Başka bir çare yok idi. Binaenaleyh Seym hükümeti Trabzon'a bir heyet gönderdi ise de fakat Osmanlı hükümetince bu heyet resmen tanınmadı ve resmi bir heyet olabilmesi için memleketin istiklâlini ilan etmek lazım geliyor idi. Nihayet pek çok gürültülerden sonra Seym'in 19 Nisan celsesinde Cenûbî Kafkas'ın istiklâli ilan edildi. (203)

89. MAVERAYİ KAFKAS CUMHURİYETİ

İstiklâliyet ilan edildi ve bunun üzerine Trabzon'a sulh akdi için tekrar bir heyet gönderildi. Lakin burada mülâkat uzun sürdü Osmanlı Devleti **Brest Litovski** muahedesine istinaden **Kars, Ardahan ve Batum** vilayetlerini talep ediyordu. Gürcü ve Ermeni azaları da kabul etmediler ve heyet-i sulhiyeye bu sefer de bir netice elde etmeksizin avdet eyledi. Bunu müteakib Osmanlı ordusu ileri hareketine ibtidar eyledi. Tabîî bu meselede Azerbaycanlılar komşu milletler ile hemfikir olmayıp, onları daima Osmanlı Türkleri ile anlaşmağa davet ederlerdi. Bu sıralarda Azerbaycan ve Dağistan köy ve şehirlerinden müstakimen Trabzon, Batum ve İstanbul'a heyetler silsilesi koştı ve *İlhak isteriz* diye bağırdılar. Hatta şu meselede Seym'in Türk azalarından bile şübhe ettiler. Zira Azerbaycan'da ilerleyen Osmanlı Türkleri'nin karşısında onların iddia-i istiklâliyet etmelerini ahali bir türlü anlayamadı. Binaenaleyh Türk azaları Kafkas cebhesinde açılan yeni harbi protesto ederek, hükümetten çekildiler.

Trabzon'a gelen heyetin reisi Gürcüler'den **Chenkeli** sulh taraftarı bulunduğu azaların bir kısmını Trabzon'da bırakarak kendisi Tiflis'e dönmüş ve burada sulh meselesini idareye başlamıştı. Trabzon'a bu sırada Enver Paşa geldiğinden Kafkas azaları orada başkaca sulha bir zemin hazırlıyorlardı. Nihayet Kafkas cebhesinde Ermeni ve Gürcü kıtatının hezimetini Tiflis'de **Chenkeli** tarafından (204) sarf edilen himmet-i saikasıyla Seym'in Gürcü azaları da sulh meselesinde Azerbaycanlılar'a iltihak eylediler ve yeniden heyet-i sulhiye bu kere Osmanlı ordusu tarafından zapt edilmiş olan Batum'a gönderildi. Lakin burada da müzakere uzun sürdü. Zira Gürcüler'in idia ettikleri Batum şehri ihtilafa sebep oluyordu. Bu cihetten Osmanlılar'ın da fikri malum idi. Hatta Trabzon müzakerelerinden birisinde Enver Paşa Gürcüler'e : «*Batum'un eskiden beri Türk toprağı olduğu inkılapçı Rusya tarafından tasdik edildiği halde sizin bu hususdaki iddianız nâbemâhaldir. Binaenaleyh Gürcistan'ın saadeti için Taşnaklar'ın mesleği*

takib edilmemesini tavsiye eder ve istiklâlinizi kamilen tasdik ederim.» demiş idi.

ÜÇ KİŞİLİK BİR HÜKÜMET

Azerbaycanlılar ile Gürcü ve Ermeniler'in arası pek açık kaldı ve açıklığın da esbabı noksan değil idi. Gürcü ve Ermeniler Osmanlı Türkleri'ne ilan-ı harb ettikleri zaman Azerbaycan azaları hükümetten hep çekilmişlerdi. Bunun üzerine Kafkas'da yeni bir üç kişilik diktatora hükümeti teşkil ettiler ve Azerbaycanlılar'ı kamilen işlerden uzaklaştırmak için **Seym**'i bile kapadılar. Hele Bakü meselesinden münasebet büsbütün bozuldu. Düşman Bakü'den **Kürdemir**'e kadar Azerbaycan'ı katliam ettiğiinde hükümette bulunan Gürcü ve Ermeniler buna mani olmadılar. Daha doğrusu mani olmayı bile istemediler. Hatta azaları Tiflis'de **Seym**'de bulunan Taşnak Ermenileri Bakü'de Bolşevikler'e (205) iltihak ettiler ve Tiflis üzerine bu **Seym**'in aleyhine kalkıştılar. Gürcüler'de Azerbaycan fecainde seslerini çıkarmadıkları halde Gürcistan'da Bolşevikler'e nefes bile aldırmadılar ve **Aleksandrof** bahçesinde vuku bulmuş, Bolşevikler'in yegane mitinglerini dağıttılar ve azalarını kurşuna dizdiler. İşte **Bakü**⁹⁶ meselesinde

⁹⁶***Bakü** : Azenbaycan Cumhuriyeti 'nin merkezidir. Bunun bina ve teessüsünden evvel kurbünde Surahani namında küçük bir karye pek meşhur idi. Bu karyenin şöhretinin başlıca amili de Ateşgedesi idi. Bu ateşgedeyi ziyarete bütün şarktan ve bilhassa Hindistan'dan kesretli züvvar geliyordu. Bu sıralarda aaleb ihtimale göre Hint ziyaretçileri tarafından burada Bakü şehri bina ve tesis edilmiştir ki Hind Güccrat lisanında Bakü -Hakikate Doğru demektir ve bu husustaki istidlat da takviye etmektedir. Binaenaleyh Bakü kelimesinde farsice bir mana aramak doğru değildir.

Tarihlerde Bakü ilk defa olarak hicretin dördüncü asrında Mes'udi tarafından Bakube diye yad olunmuştur ve bundan evvelki zamanı meçhuldür. Bakü bidayette Şirvan ülkesinde ufak bir köy idi. Lakin sonraları Şirvan'dan ayrılarak burada müstakil bir hanlık tesis edildi ve bu hanlığın merkezi olmakla orta halli bir şehir halini aldı ve Ruslar'ın istilasına (1806) kadar ve ondan yarım asır sonraki 1872 tarihinde de bu halini muhafaza etmişti. Fakat bu tarihten sonra burada mevcut olan petrol sayesinde başdöndürücü bir süratle terakki ederek az bir zaman içinde alemşümül bir şehir oldu.

1917 senesinde burada 400 binden fazla nüfus var idi. Nısıfı Türk ve İslâm olmak üzere madenlerde çalışan 40 binden fazla amele mevcut idi.

Pek eskiden burada meşhur petrol , kuyulardan kovalar ile alınarak fıçılara konur ticaret için harice sevk ediliyordu. Ruslar zamanı 1806 tarihinden 1872 tarihine kadar da petrol böylece basit vasıtalar ile istihsal edilmekte idi ve böyle vesait-i adiyeye ile Bakü kuyularından :

1850 tarihinde - 170 bin pot (1 pot 16 kilodur)

1872 tarihinde - 5 milyon pot petrol çıkarılmıştı.

Bilahire ecnebi sermayedarları vasıtasıyla fennin son terakkiyatı olarak Amerika madenlerinde kullanılan borok namıyla maruf makineler tatbikiyle petrol istihsalatı tezyit ve tevsi edildi. İlk iki borok burada 1876 senesinde inşa edilmişti. Az bir zaman sonra kuyular ile kovalar usulü kaldırılıp hep borok kullanılmağa başlandı ve bu usul ile :

1870 tarihinde yalnız 250 boroktan 30 milyon pot

1900 tarihinde yalnız 2700 boroktan 471 bin pot

1905 tarihinde yalnız 3700 boroktan 650 bin pot , petrol alızt edilmiştir.

komşularımızın aldığı vaziyet ! (206) Hatta şöyle böyle teşkil edilmiş müslüman kolordusuna hükümet esliha vermiyordu ve Fraksiya'nın itirazlarına karşı esliha yerine elbise, (207) kaput, gömlek gibi eşyalar veriliyordu. Kuvvetlerimiz cebhede yalnız, ahali tarafından Rus alaylarından, salonlarından ahz edilmiş olan bozuk (208) eslihayı kullanmağa mecbur olmuştu. Fraksiya artık bunlara tahammül edemedi ve Seym azalarıyla Batum'da bulunan sulh heyetine, bu hal böyle devam ederse Azerbaycanlılar Seym'den de istifa ederek Azerbaycan'ın istiklâliyetini ilan edeceklerini makam-ı tehdidde bildirdiler.

90. MEVERAYI KAFKAS HÜKÜMETİNİN LAĞVI

Batum mülakatından evvel Fraksiya ictimanın birisinde, azadan biri mühim bir nutuk irad ederek, bu nutkunda komşulara adem-i itimatını ve hariçten bir muavenet olmaksızın Azerbaycan'ın dahili herc ü merceden kurtulamayacağını tevzih ve beyan eyledi. Haricden muavenete arz-ı iftikâr eden Azerbaycan, bu muavenetin ivazsız ve maksadsız ancak Türk kardeşlerimiz olabileceğini ve bizi kurtaracak yegane kuvvetin Türkiye olacağını ve binaenaleyh vakit zayi etmeksizin bu kardeş kuvveti davet etmek lazım geldiğini, uzun uzadıya teşrih etti. Gerçi komşularımız bu davetten memnun kalmayacaklar ise de mevcûdiyet-i millîyemiz namına bu muavenete şiddetle muhtac olduğumuzdan başka bir çare olmadığını da ilave eyledi. (209)

Maverâyı Kafkas hükümetinden bir heyet Batum'a gitmişti. Lakin bu üç millet arasında adavet ve keşmekeş berdevam olduğundan cumhuriyet inkirâza doğru gidiyordu. 25 Mart'da Tiflis saraylarında

Artık Bakü petroleri bütün Cihan petroleri ile rekabete başladı ve az bir zaman içinde Bakü'nün ucuz ve âlâ petrolü kocaman Rusya pazarlarında Amerika petrolünü kaldırarak Asya hatta Avrupa pazarında bile mevki-i fûruşa vaz edildi. Neft madenleri Bakü civarında 5 kilometre cenubunda bulunan Bibiheybet ve 20-25 kilometre Şimal-i şarkında bulunan Bala Hanı, Sabuncu , Sura Hanı, Bena Kadı vesair karyelerdedir. Buradan neft borular ile şehre nakledilerek hususi imalathanelerde tasfiye edildikten sonra ; Petrol , makina yağı, teker yağı, vazelin, parafin vesair mamulat ihsar ve sevk edilmektedir. Deniz tarikiyle nakliyatına mahsus vapurlarıyla , karadan da şimendiferle nakl edilerek Bakü-Batum beyninde bulunan hususi borular ile de senece 20-25 milyon pot neft akıtılmaktadır. Hükümet eğer maden vergisi diye her pot başına on kapik (kuruş) vaz etse bile senede 50-60 milyon altın ruble varidat temin etmiş olur. Bu yalnız neft mahsulatından ! Daha balık ile maruf siyah havyar, vapurlar, şimendiferler ve saire mevcuttur ki Bakü'nün dipsiz altın deniz tevsimine sebep olmuştur.

İşte dünyanın istila ve ihtirasını celb eden Bakü!

Esasen Hidlilerin Gücerât ve Sind lisanlarında ba-ateş , Güh-dağ yani Bakü Ateşli Dağ demektir. Fakat mecazen hakikate doğru dahi denilir.

Fraksiya'nın fevkâlâde bir celsesi akd olundu. Bu celsede azadan bir zat Gürcüler'in münferiden ilan-ı istiklâle hazırlandıklarını beyan ederek, bu vaziyet karşısında Azerbaycanlılar'ın da gafil bulunmaları caiz olamayacağını izah eyledi. Bu celse bir neticeye varmaksızın tatil ve aynı günde Fraksiya'nın bir gece celsesi akd edildi. Bu meclise Gürcü **Menşevik** erkanından mösyö **Çheidze**, **Tseretelli**, **Gegeçkori** de dahil oldular.

Meclis riyasetinin müsadetiyle **Tseretelli** irad-ı nutk ile : « *Menşevik* fırkası ve *Seym*'in Gürcü azaları tarafından ilana selahiyatdarım ki *Maverâyı Kafkas Hükümeti* bayrağı altında bu üç milletin toplanması bugün mümkün olmadı. *Binaenaleyh* fırkamız *Gürcistan* istiklâlini ilana suret-i katiyyede karar verdi. Fakat bugün mümkün olmayan ittifakımızın âtîde vücud-pezir olmasını ümid ederiz. » dedi.

Sonra **Çheidze** de müttefik cumhuriyetin bozulmasına izhar-ı teessüf eyledi. Bunlara Fraksiya'nın reisi merhum **Feth Ali Han** :

«*Maverâyı Kafkas* milletleri birçok hususatta yekdiğerine merbut bulunduğundan bunların ayrılmasını biraz müşğil zanederdim. Lakin Gürcüler istiklâliyetlerini ilan ederler ise Azerbaycanlılar da uhdelerine düşen vazifelerini yaparlar. » diye cevap verdi. (210)

Gürcüler de vaziyetlerini ikmal ettikten sonra meclisten çıktılar. Müteakiben azadan birisi Ermeniler'in de bu hususda hazırlanmakta olduklarını beyan eyledi.

Müteakiben «*Gürcistan* istiklâlini ilan ettiği taktirde *Azerbaycan* da istiklâlini ilan etmelidir» denildi ve celseye nihayet verildi.

Ertesi günü *Seym*'in son ve tarihi bir celsesi akd olundu. Bu celsede Gürcüler ittifakın bozulmasını Azerbaycanlılar'a isnad ettiler ise de lazım gelen cevabı verilerek isnâdât red edildi. Nihayet azalar yekdiğerini birçok ithamdan sonra âtîdeki kararı ittihaz ile *Seym* meclisi son perdesini indirdi.

« *Harb ve sulh meselesinde* milletlerin reyleri muhalif bulunduğu ve *Maverâyı Kafkas ünvanıyla* devamlı ve nafiz bir hükümet teşekkül edemediğinden, celse ittifakın zeval bulduğunu beyan ile artık *Seym*'in vücuduna lüzum kalmadığını tesbit ve zapt eyler. » diye 26 Mayıs 1336 (1918)'de kapandı.

İşte bu suretle Kafkas hükümeti ve onun *Seym*'i lağv edildi ve bunu müteakib Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ilan-ı istiklâl ederek, üç cumhuriyet kadem nihade-i alem oldu. Bu sıralarda Türkiye ordusu Frikânından **Nuri Paşa** ve erkan-ı harb kâim makamlarından **Nazım Beğ** ile

bir kaç zabitan Nahçıvan, Karabağ tarîkiyle Gence'ye gelip heyecan içinde bulunan halkı teskin ettiler.

Hentüz Tiflis'de bulunan Fraksiya-i muvakkati Azerbaycan Şurayı Millîyesi ile bir heyet icraiye bittefrik kendisi dağıldı.

***Bir ihlas ve cüdanımız var Hüdâ'ya
Geçer mi bu ihlas makbûle ayâ.. (211)***

İKİNCİ FASIL

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ

91. İLAN-I İSTİKLAL

28 Mayıs 1336 (1918)'de Tiflis'de Şurâ-yı Millî Azerbaycan'ın istiklâlini ilan ederek hükümet teşkilini azalardan müteveffa **Feth Ali Han'a** tevdi etti.⁹⁷

Müstâkil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Birinci Hükümeti :

Birinci hükümet bu şekilde Şûrâ-yı Millî tarafından tasdik edildi.

1. Feth Ali Han	Sadr ve Kula ve Adliye Nazırı
2. Behbud Han Civanşir	Dahiliye Nazırı
3. Mehmed Hasan Beğ	Hariciye Nazırı
4. Nasib Beğ	Maarif Nazırı
5. Hüdadağ Beğ	Turuk ve maâbir Nazırı
6. Refibeğli Hüdadağ Beğ	Nafia Nazırı
7. Ali Merdan Beğ	Nafia Nazırı
8. ilâ ahirihi (ilh)	

Namında oniki kişiden ibaret olan bu kabine icra-i hükümete başladı.

Bakü düşman elinde bulunduğundan Millî Şûrâ ile birinci hükümet Tiflis'den Gence'ye avdet etti ve Azerbaycan istiklâlini civar hükümetler ile Avrupa ve Amerika hükümetlerine bildirdi. (212)

92. BAKÜ'NÜN KURTULUŞU

Bilahire davet edilmiş olan Türkiye kuvvetleri **Gümrü, Akstafa** tarikiyle Azerbaycan kuvvetleri ile birlikte **Kürdemir, Hacı Kabul**

⁹⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanlığını 28 Mayıs 1918'de Mehmed Emin Resulzâde seçilmiştir. Mehmed Emin Resulzâde , 31.01.1884'de Bakü'de doğmuş ve 6 Mart 1955'de Ankara'da vefât ederek Asri Mezarlığa defnedilmiştir. (Bilgi için bak: Resulzâde *Azerbaycan Cumhuriyeti* , s.IX-XXIV.)

cebhelerinde düşmanla vuruşuyordular. Bu muhârebe bazı siyasi esbablara göre tehir edildiğinden üç-dört ay sürdü ise de nihayet 15 Eylül 1336 (1918)'de Mart Hadisesinden beri kıtalcılar elinde bulunan Bakü şehri halâs ve Azerbaycan'ın sair yerleri de düşmandan kamilen tathîz edildi.⁹⁸ Bunu müteakib Azerbaycan hükümeti de Gence'den Bakü'ye nakl olundu.

93. İSTİKLALİYETİN TASDİKİ 12 KANUN-I SANİ 1338 (1920)

İlan-ı istiklâlden sonra millî hükümet iki sene çalıştı. Avrupa'ya heyetler gönderdi ve Azerbaycan istiklâlinin tasdiki için pek çok fedakarlık yaptı. Nihayet 1338 (1920) senesinin 12 Kanun-i Sâni tarihinde **Antanta** denilen **İngiltere, Fransa ve İtalya** hükümetleri tarafından Azerbaycan istiklâliyeti tasdik edildi ve İran hükümeti de dahil olmak üzere bütün civar hükümetler ile siyasi ve ticari muahedeler akd edildi.⁹⁹

⁹⁸ Bilindiği gibi Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa ve kardeşi Nuri Paşa idaresindeki yeni kurulan " **Kafkas İslâm Ordusu** ", Aras'ı aşarak 15 Eylül 1918 'de Bakü'ye girmiş ve şehri Ermeni ve İngilizlerin işgalinden kurtararak, Azerbaycan Türklerini teslim etmiştir. Bilgi için bak: Mehmed Emin Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.50-52 ; Mirza Bala Mehmedzâde , *Millî Azerbaycan Hareketi* , s.89-98 ; Kerim Oder, *Azerbaycan*, s.83 ; Cemal Anadol, *Hazar Yükselirken*, s.39.

⁹⁹ Bilindiği gibi Azerbaycan Cumhuriyetini ilk tanıyan devlet Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918 'de Batum'da imzalanan anlaşmanın 4. maddesine göre; Azerbaycan Hükümeti dahilinde siyasi asayışı sağlamak için Türkiye'den askeri yardım istemek hakkına sahiptir. Bu konuda bilgi için bak: Akdes Nimet Kurat , *Türkiye ve Rusya - XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*. Ankara,1970, s.662-671; Mehmed Emin Resulzâde *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.47 ; Dursun Yıldırım-Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası* , Ankara 1991, s.17 ; Azerbaycan'da XIX. yüzyıldaki yenileşme hareketleri için bakılabilir: Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri* , XIX. yüzyıl, Ankara 1966 ; Bugünkü Azerbaycan için bak: Cemal Anadol, *XXI. yüzyıla girerken Türk Dünyası - Hazar Yükselirken*, s.58 vd.ve Bahdiyar Vahabzâde, *Azerbaycan Olaylarının İç Yüzü* , s.6 vd.

MEHAZLAR

Azerbaycanı karış karış gezerek bizzat görüp işittiğimden başka bu kitabın telif edildiği zaman-ı zirde gösterilen kitaplardan istifade edilmiştir.

1- Tarih-i Kavm-i Türk	-	Hasan Ata
2- Şecere-i Terakkime	-	Emir Gazi Bahadır Han
3- Türk Tarihi	-	Necip Asım
4- Osmanlı Tarihi	-	Ahmet Rasim
5- Kamusu'l-Alam	-	Şemsettin Sami Bey
6- Ravzattü's-safa	-	Emir Hüdavend Şah
7- Habibü's-Siyer	-	Han Demir
8- Nüzhetü'l-Kulüb	-	Hamdullah Müstevfi
9- Tarih-i Güzide	-	Hamdullah Müstevfi
10- Lebbü't-Tevarih	-	
11- Tarih-i İşrî	-	Molla İşrî
12- Müesser Sultânî	-	Abdurrezzak Dünbüllü
13- Mirat -i Buldan Nasiri	-	
14- Tarih-i Taberi	-	Taberi
15- Ateşgede-i Azer	-	Lütfi Ali Bey Azer
16- Müslüman Hadedanları	-	Lane Poole.
17- Dersadet Müze-i Humayun Neşriyatı		
18- Celayirliler Mes0kukatı	-	Markof
19- Kaspi	-	Dorn
20- Zaptedilen Kafkas	-	Kaspari
21- Kafkas'ın Eski Tarihi	-	Şopen

Bunlardan mâadâ yevmiye neşredilen Türkçe ve Rusça gazeteler , Rusça coğrafya mecmuaları , Kafkas Arkeoloji Cemiyeti'nin âsârı, Esburnik Materyali Kafkasa, Resmi Kafkas kalenderi 1917 ve mahallinde gösterilmiş olan sair eserler.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Müellifin gördüğü bu eserlerine ilave olarak 1920'li yıllarda 1990'lı yıllara kadar Azerbaycan'ın tarihi, kültürü ve edebiyatı ile ilgili olarak görebildiğimiz eserler ve makaleler bibliyografyada gösterilmiştir.

SONUÇ

Zeyneloğlu Cihangir'in büyük bir titizlik ve millî heyecan içinde yazdığı bu "Muhtasar Azerbaycan Tarihi" ni, eski harflerden yeni harflere aslını bozmadan çevirmekle, Azerbaycan Tarihi ve Kültürü üzerinde çalışanlara ve okuyuculara yeni bir imkân sunulmaya çalışılmıştır.

Zeyneloğlu Cihangir'in bu eseri, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, ne çağdaşları ve ne de zamanımızdaki araştırmacılar tarafından ya görülmediği, ya da istifade edilmediği için, eski zamanlardan " İlk Türk Cumhuriyeti" olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilân ve tasdikine kadar Azerbaycan tarihi ve kültürüyle ilgili verilen bilgiler, hizmet dışı kalmıştır.

Bu çalışmamızla, bir taraftan Zeyneloğlu Cihangir'in anılan eseri, yeniden günümüz ilim âlemine yeni harflerle tanıtılmış, diğer taraftan da, hem metin kısmında dipnotlarla ve hem de çalışmanın başında tamamlayıcı ek bilgiler verilmiştir.

Bütün bu ilmî çalışmalar ile verilmek istenen, Türk Milleti'ni ve yeryüzünde kurduğu dünkü devletleri ve bugünkü cumhuriyetleri, kendi kafamız ve kendi bilgimizle doğru bir şekilde yazmamız ve tanıtmamız olmalıdır. Zaten Zeyneloğlu Cihangir de, eserini bu niyetle yazdığını " Başlangıç" bölümünde: "*Kendimizi bilelim, başkalarına da tanıturalım*" öz deyişiyle ortaya koymuştur.

Soyu-sopu ile, töresi ve gelenekleriyle, dili, dini , hasletleri, sofradaki aşından, yüreğindeki duygulara kadar her şeyi ile Türk olan Azerbaycan Türkleri'ne ve dolayısıyla bütün Türkler'e Zeyneloğlu Cihangir'in 1920 ' li yıllarda eserinin "Başlangıç" kısmında yazdığı, bugünkü Azerbaycan idarecilerine ve halkına ibret dersi veren ve ilham alınması gereken şu cümleleriyle bitirelim: "*Biz Azerî Türkleri, kimseye tecavüz niyetini beslemiyoruz, güzel Cumhuriyetimizin istiklâlini ve mevcudiyet-i milliyemizi muhafazadan başka bir emelimiz yoktur, yegâna maksadımız budur... Bunun için çalışmak, kuvvetli bulunmak ve bu suretle Avrupa teşkilat-ı siyasyelerine dahil olmak, Avrupa efkârını kazanmak biz Azerîler'e bir vazife olmalıdır.*"

"Hürriyet ve İstiklâlimiz için savaşılan her Türk ili coşkun bir nehirdir. İstiklâl ve hürriyetimize kavuştuktan sonra bu nehirler, büyük Türk Birliği Denizi'nde birleşeceklerdir. Onun için endişeye mahal yoktur... Azerbaycan Türkleri bağımsızlığa kavuşmadıkları müddetçe, işgalcilerin boyunduruğundan kurtulamazlar. İstiklâl ve hürriyet ikiz kardeşlerdir. Bunlar birbirlerinden ayrılamazlar" diyerek: "*İnsanlara hürriyet, milletlere istiklâl*" isteyen Mehmed Emin Resulzâde bu inancıyla ki, "*Bir defa yükselen bayrak, bir daha inmez*" sözleriyle hem Azerî Türkleri'ne ve hem de Dünya Türklüğü'ne ışık tutmuşlar ve yol göstermişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

- Aktan, Ali , "Mısır'da Abbasi Halifeleri", *Belleten*, LX/214, Ankara 1991
- Alptekin, Coşkun, "Azerbaycan, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Ankara 1978, sayı:8
- Anadol, Cemal , *Hazar Yükselirken*, İstanbul 1992
- Ardel, Ahmet, " Azerbaycan " , *Türk Kültürü*, Mayıs 1964, sayı: 19.
-----, " Türk Ülkesinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976 .
- Aslan, Haver, "Azerbaycan Türk Yurdu" , *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. İstanbul 1986, sayı: 45,
- Aslan ,Yasin, *Azerbaycan'ın Bağımsızlık Mücadelesi*, Ankara 1992
-----, *Azerbaycan Tam Bağımsızlık Yolunda*, Ankara 1992
- Aslanapa, Oktay, "Azerbaycan 'da Türk Abideleri" *Türk Kültürü*, Temmuz 1964, sayı: 21
- Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, XIX. yüzyıl, Ankara 1976
-----, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'a Yaptığı İstila Savaşları", *Türk Kültürü*, Temmuz 1964, sayı:21
- Banarlı ,Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, cilt.2, İstanbul 1971
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981
- Bosworth, C.E., *İslâm Devletleri Tarihi*, Trk. trc. E. Merçil-M. İpsirli, İstanbul 1980
- Caferoğlu Ahmet, *Azerbaycan*, İstanbul 1940
-----, "Azerbaycan Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı*, Haz. Halil Açıkgöz, İstanbul 1977
-----, " Kuzey Azerbaycan" , *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976.
-----, " Sovyet Rusya idaresindeki Esir Milletler", *T.K.*, Temmuz 1964, S.21.
-----, " Tarihin ilk Türk Cumhuriyeti Azerbaycan", *TK*, Temmuz 1964, S.21

- Çay, Abdulhaluk, "Safeviler, Avşarlar, Kaçarlar", *TTD*, C.2, Ankara, 1987
- , *Türk Ergenekon Bayramı-Nevruz*, Ankara 1988
- Hacıeminoğlu, M. Necmettin, " Azeri Şairleri ve İstiklal Mücadelesi", *TK.*, Temmuz 1964, S.21
- Halil Edhem, *Kayseri Şehri*, Haz.Kemal Göde, Ankara 1982
- Kafesoğlu , İbrahim, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984
- , "Millet Anlayışımız ve Azerbaycan", *TK.*, Mayıs 1964, s.19
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, "1593 (H. 1001)Yılı Osmanlı Defterinden Anılan Gence-Karabağ Sancakları-Ulus Oymakları", *Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı, Atatürk Üniversitesi EdebiyatFakültesi Dergisi*, Ankara 1979, S.10
- , *Kars Tarihi*, İstanbul 1953
- , *Kıpçaklar* , Ankara 1992
- , *Osmanlılar'ın Kaskas Ellerini Fethi*, Ankara 1976
- Köprülü, M. Fuat, " Azeri", *İA.*, C.2
- Köymen , Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963
- Kurat, Abdest Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*
- Mehmedzâde, Mirza Bala, *Millî Azerbaycan Hareketi*, Haz.Ahmet Karaca, Ankara 1991
- Merçil Erdoğan, "İldenizliler -Azerbaycan Atabeyleri", *Tarihte Türk Devletleri*, C.2, Ankara 1987
- , *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980
- Oder, Kerim, *Azerbaycan*, İstanbul 1982
- Rásonyí, László, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971
- Resulzâde, Mehmed Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti , Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul 1339-1341, Haz. Y. Akpınar, İ.M. Yıldırım, S. Çağın, İstanbul 1990
- Saray, Mehmet, *Atatürk ve Türk Dünyası*, İstanbul 1988
- Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1989
- Spuler, Berthold, "İlhanlılar", *İA.*, V/2, s. 967-971
- , *İran Moğolları*, Trk. trc.Cemal Köprülü, Ankara 1957

- Sümer, Faruk, " Anadolu'da Moğollar", *SAD*, (1969), Ankara 1970
-----, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umûmî Bir Bakış", *Bellekten XXI/83*, Ankara 1987
-----, *Karakoyunlular*, Ankara 1967
-----, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara 1972
-----, "XV. Asırdan İtibaren Anadolu'dan İran'a Vuku Bulan Göçler", *Türk Yurdu*, sayı:1
Taneri, Aydın, *Celeddin Harizmşah ve Zamanı* , Ankara 1977
Togan, A. Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İA. C.2*, s.91
-----, "Azerbaycan Etnoğrafyasına Dair", *Azerbaycan Yurt Dergisi*, İstanbul 1933, S.14-15-18
-----, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981
-----, *Umûmî Türk Tarihine Giriş,I*, İstanbul 1970
Turan , Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973
-----, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969
-----, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu , Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969
-----, *Osmanlı Tarihi*, C.2., Ankara 1964
-----, *Osmanlı Tarihi*, C.3., Ankara 1973
-----, *Osmanlı Tarihi*, C.4., Kısım: I, Ankara 1956
Vahapzâde, Bahtiyar, *Azerbaycan Olaylarının İçyüzü*, Haz. Yasin Aslan, Ankara 1990
Yıldırım, D., -Özönder, C., *Karabağ Dosyası*, Ankara 1991
Yinanç, M. Halil, "Akkoyunlular", *İA.*, I, 251-270
63 Yuvalı, Abdülkadir, "İlhanlı Devleti", *TTD.*,C.2., Ankara 1987

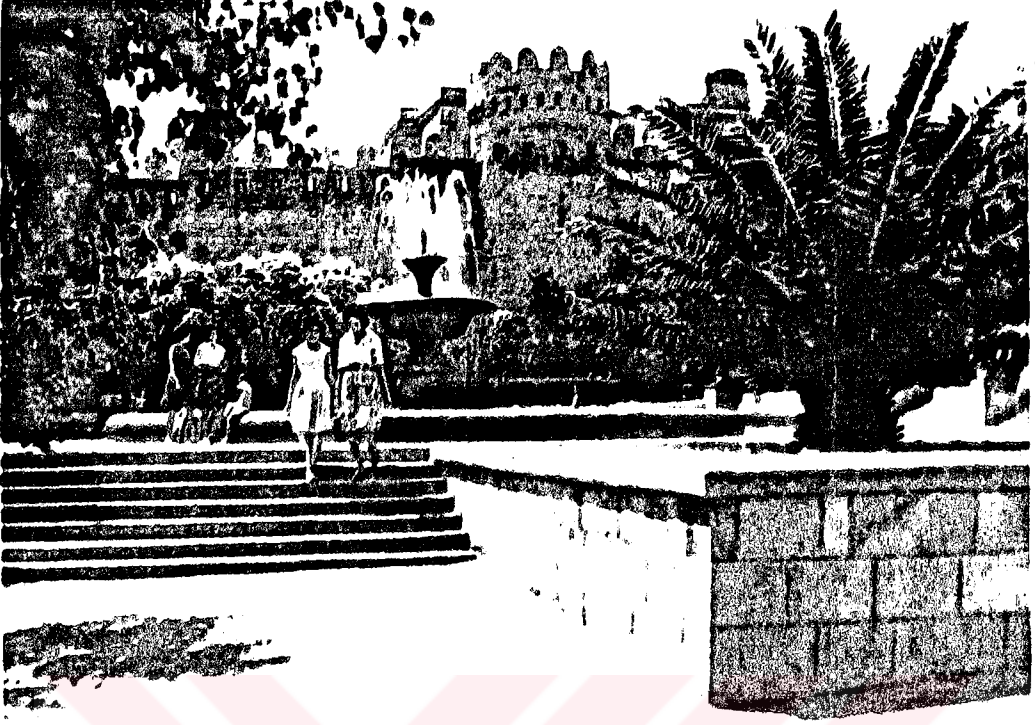
SÖZLÜK

Adâvet	: düşmanlık
Adem-i itimat	: güvensizlik
Ahz	: almak, kabul etmek
Arzumend	: İstekli, hevesli
Asâr-ı âtika	: eski eserler
Âteşin	: ateşli, canlı
Atf-ı nazar	: göz atma
Avamil	: sebebler
Baliğ	: erişme
Beyn	: ara, aralık
Bi'l-istifade	: faydalanarak
Bî-zar	: rahatsız, bıkmış
Bidayet	: başlangıç, başlama
Bilâ	: siz, siz
Bürudet	: soğukluk
Cesâmet	: büyüklük, yücelik
Dâiye	: bir duyguyu teşvik edici hal
Dayyık	: pek dar
Dehalet	: birinin himayesine sığınma
Delalet	: yol gösterme
Desise	: hile
Dest	: el
Devr-i kadim	: eski devir
Dilgir	: kırgın
Dûçar	: tutulmuş, yakalanmış
Dûr-endiş	: ilerisini düşünen, tedbirli
Elyevm	: bugün
Emâret	: emirlik, beylik
Erbab-ı Kalem	: kalem ehli
Esbâb	: vasıtalar, sebebler
Eslihâ	: Silahlar
Evkaf	: vakıflar
Evzan	: ölçüler, tartılar
Eyyam	: günler
Fecr-i kazib	: doğuda sabah aydınlığı
Fünûn	: Fenler
Fûzâlâ	: faziletler
Ganaim	: ganimetin çoğulu
Güruh	: cemaat, bölük, takım
Hacet	: ihtiyaç
Hafî	: gizli, saklı
Hâk ile Yeksân	: yıkmak
Hâlâs	: kurtuluş
Herc ü merc	: alt üst, karmakarışık
Hûsumet	: düşmanlık,
hasımlık	
Hıyn-ı ibadet	: ibadet esnasında
İzdivac	: evlenme
İbkâ	: sürekli kılma
İbtidar	: bir işe çabuk başlamak
İcbar	: zorlama
İclâs	: oturma, oturtulma
İctima	: toplantı
İctinâb	: sakınma, çekinme
İctisar	: cesaretlenme
İhdâ	: bir
İhrak	: yakma
İhraz	: alma, kazanma
İhraz	: kazanma, alma

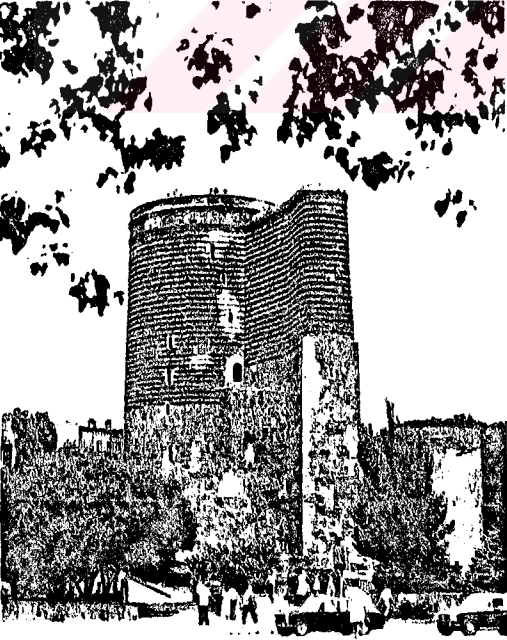
İhtimâm	: saygı, hürmet
İhtirâmât	: hürmetler,
saygılar	
İhtiyâr	: seçme, seçilme
İhzârat	: hazırlıklar
İlsâk	: bitirme, kavuşturma
İltizam	: lüzum
İndiras	: yıkılma, yok olma
İnhitât	: kuvvetten düşme
İnkisâm	: taksim alma, parçalanma
İntihâb	: seçme, seçilme
İrâd	: getirme, söyleme
İrsâl	: gönderme
İrvâ ve İskâ	: sulama ve suya kandırma
İsnâd	: iftira etme
İstihsâl	: üretme
İstimâl	: kullanma
İtâ	: verme, ödeme
İtfâ	: söndürme
İtisaf	: yolsuzluk etme
İttihaz	: kabul etme, kullanma
İvaz	: bedel, karşılık
İzâle	: giderme, yok etme
İzhar	: yalandan gösterme
İştihar	: şöhret bulma
Kabail	: kabileler
Kable'l İslâm	: İslâmdan önce
Kanûn-ı Evvel	: Aralık
Kanûn-ı Sanî	: Ocak
Kârâbet	: akrabalık, yakınlık
Karye	: köy
Kavanin	: kanunlar
Kavî	: kuvvetli, güçlü
Kerrat	: defalarca
Kesb	: çalışıp kazanma, edinme
Kesret	: çokluk, bolluk
Kezâlik	: bu, bu da, öyle
Kurb	: yakın olma
Kurbıyyet	: yakınlık
Kurun-ı kadime	: eski çağlar, eski devirler
Kıtâl	: vuruşma, kırım, savaş
Kıyam	: ayağa kalkış, Ayaklanma
Maa't-teessüf	: esefle, yazık ki
Maadin	: madenler
Magrib	: Batı
Mahûde	: bilinen, sözleşilen
Maktûl	: katl edilmiş, öldürülmüş
Maruf	: bilinen, tanınmış
Matlûb	: istenen, aranan şey
Maşrik	: Doğu
Mecrûh	: yaralanmış
Medfun	: gömülmüş, defn olunmuş
Mehaz	: Kaynak, yer
Memnû	: yasaklanmış, yasak
Menşur	: dağıtılmış, yayılmış
Mervî	: rivâyet olunan
Mesâbe	: derece, rütbe
Mesacit	: mescitler
Mesâil	: meseleler
Mevkî-i ihraz	: mevki elde etme

Mevkûf : vakfedilmiş, hapsedilmiş
 Meyûs : ümitsiz
 Mu'tekid : inanan, dini bütün
 Muâvenet : yardım ,yardım etme
 Mübareze : kavga, cenk, uğraşma
 Mücmel : kısa ve az sözle anlatım
 Müfsid : bozan, fesat
 Muhacemet : hücumlar
 Muhâceret : göç etme
 Muhasala : elde edilmiş
 Muhat : kuşatılmış
 Mükaleme : konuşma, andlaşma
 Mukârenet : bitişiklik, yaklaşmak
 Mümanaat : engel olma
 Münâzâa : ağız kavgası, çekişme
 Münbit : verimli
 Münderis : eseri kalmamış
 Münfâil : gücenen, güvenmiş
 Münhezim : hezimete uğramış
 Münkâriz : arkası gelmeyen, sönen
 Münkati : kesilen, kesilmiş
 Munsab : kavuşan, dökülen
 Muntazır : gözleyen, bekleyen
 Mürûr u ubûr : gelip geçme
 Mürur-ı zaman : zaman aşımı
 Müsâdeme : çarpışma
 Müsâlaha : barışma, uzlaşma
 Müsâlâhanâme : barış andlaşması
 Müsellâh : silahlanmış, silahlı
 Müstâcil : acele eden
 Mutad : alışılmış, adet olunmuş
 Mutavassıt : aracı, ortalama
 Mutazarrır : zarar gören
 Mütebâki : geri kalan
 Müteferrik : ayrı ayrı, dağınık
 Müteneffir : nefret eden, tiksinen
 Mütevâlî : ard arda, üst üste gelen
 Muvâsalat : varma, ulaşma
 Müverrih : tarihçi
 Müşarünileyh : adı geçen
 Müşerref : şereflendirilmiş
 Nâ-mesbûk : benzeri olmayan
 Nabud : yok olan, bulunmayan
 Nâgehan : ansızın
 Nâme : mektup
 Nasb : tayin, dikme
 Neft : petrol
 Nefy : sürme, sürgün etme
 Pişdâr : öncü
 Pişvâ : reis, başkan
 Raiyet : vergi veren halk
 Ref : kalkındırma, kaldırma
 Rical : ileri gelenler
 Ricat : geri dönme
 Rûesa : reisler, başkanlar
 Sabık : geçici, geçmiş
 Sâik : sevmeden, götüren
 Sâlib : haç
 Sâlik : bir yola giden, giren
 Sâlik : bir yolagiren

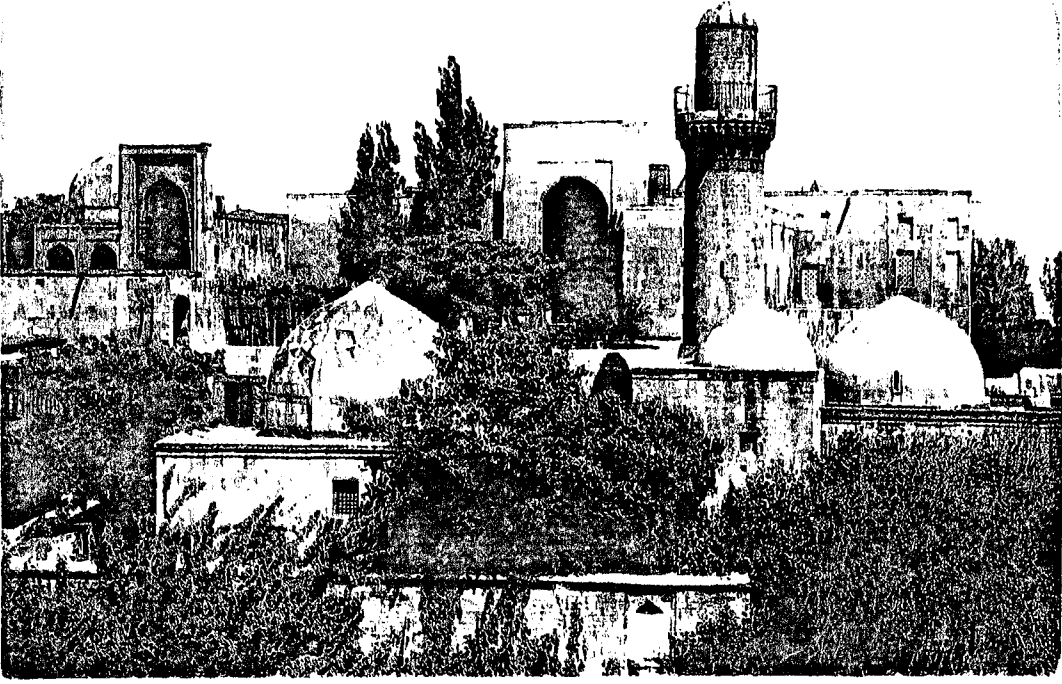
Sayd : avlama
 Sebkât : geçme, ilerleme
 Sevail : sahiller
 Seyr-i sefâin : gemilerin yürütmesi
 Suğra : küçük
 Sûhûlet : kolaylık, yavaşlık
 Şecâat : yiğitlik, yüreklilik
 Şekâvet : bahtı karalık, eşkiyalık
 Şitâb : acele, sürat
 Şuara : şairler
 Şuriş : karışıklık, kargaşalık
 Tahâssun : kale ve hisara kapanma
 Tahdid : sınırlama
 Tahsis : kurtarma
 Takarrur : karar kılma,
 yerleşme
 Tarafeyn : taraflar, iki taraf
 Tarh : tayin etme
 Tarik : yol
 Tasmim : tasarlama
 Tavattun : yerleştirme, yurt
 tutma
 Tavzih : açıklama
 Te'bid : ebedileştirme
 Te'dib : bildirme
 Tebâruz : görünme, gözükme
 Tebdil-i Din : din değiştirme
 Tebeyyün : anlaşılma
 Tcchiz : donatma
 Tekarrub : yakın olma hali
 Tekellüm : söyleme, konuşma
 Tekessür : çoğalma
 Tervic : kıymetini arttırma
 Teslih : silahlandırma
 Tesmim : zehirleme
 Tesmiye : ad koyma
 Tevabî : tabî olanlar
 Tevassu : genişleme
 Tevsi : genişletmek
 Tezâyüd : sıkışma
 Tezvic : evlendirme
 Teşci : cesaret etme
 Teşdid : şiddetlendirme
 Teşrih : açma, yayma
 Üdeba : edibler
 Ulemâ : alimler
 Ulûm : ilimler
 Umur : işler
 Urefa : arifler
 Vürud : gelişi, gelme
 Zâmîme : katmak, eklemek
 Zi-kıymet : kıymetli, değerli
 Zir-i hâkimiyet : egemenliği altında
 Züvvar : ziyaretçiler

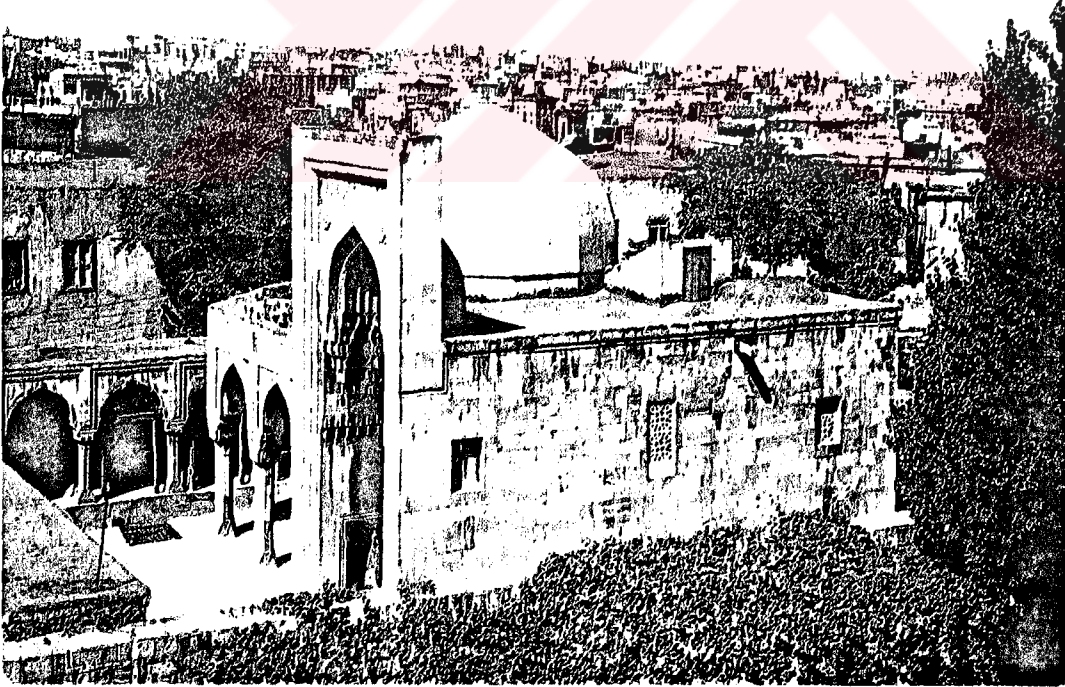
1. Bakü Surları'ndan bir görüntü

2. Kız Kulesi

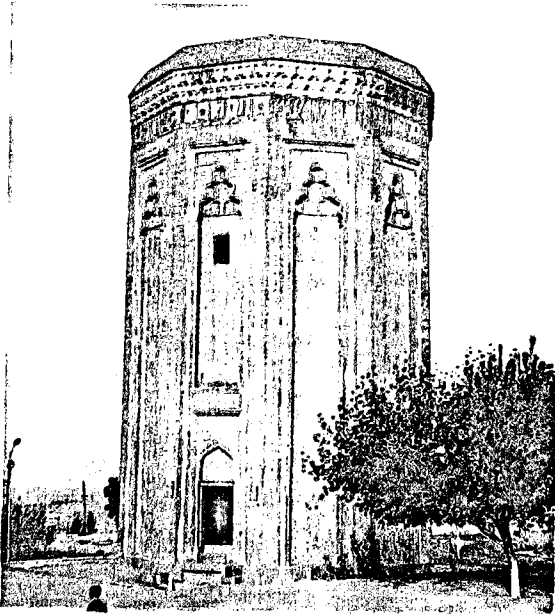
3. Şirvanşahlar Sarayı'nın Umumi görünüşü

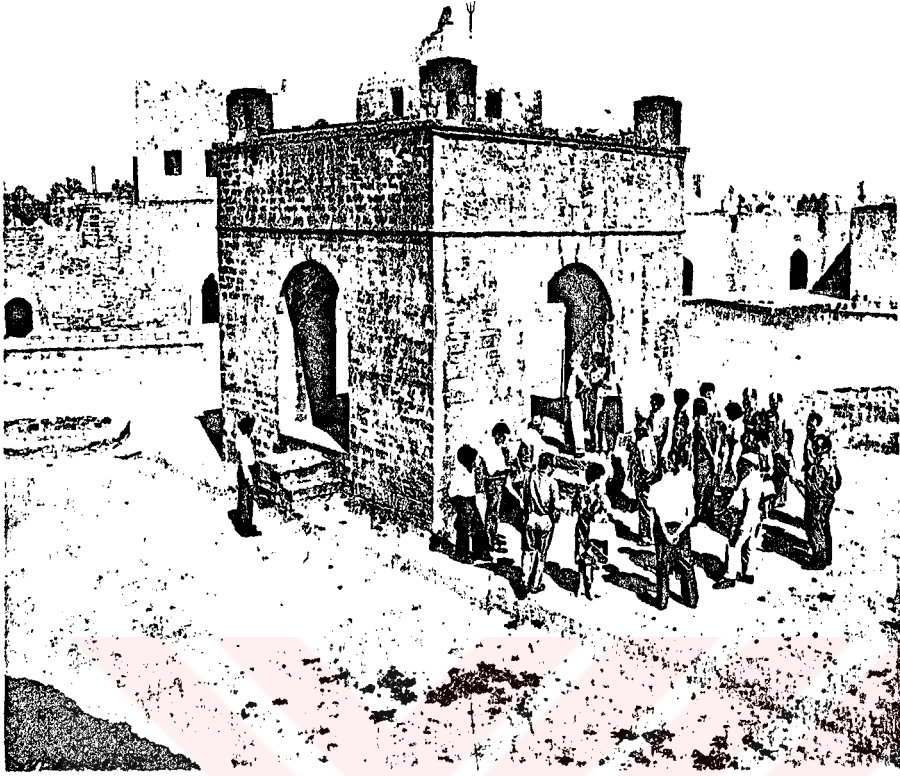
4.Şirvanşahlar Sarayı'nın Kapısı ve Divanhane'den bir görünüş

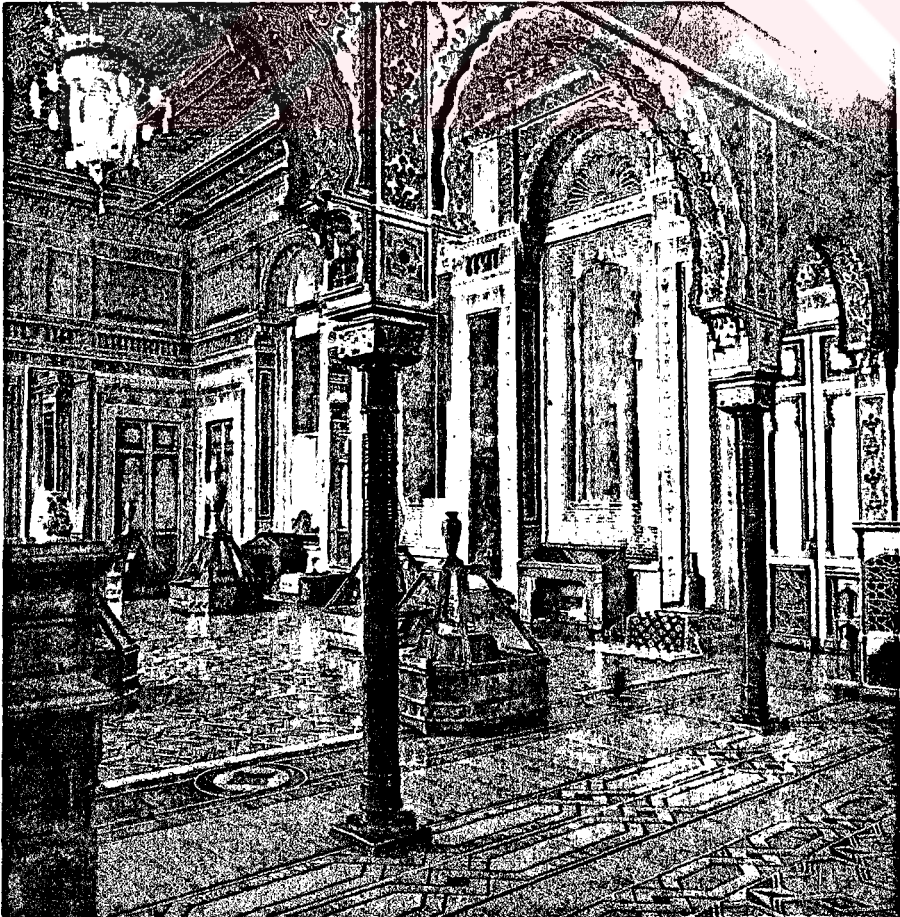
5. Nizami'nin Türbesi ve Parkı

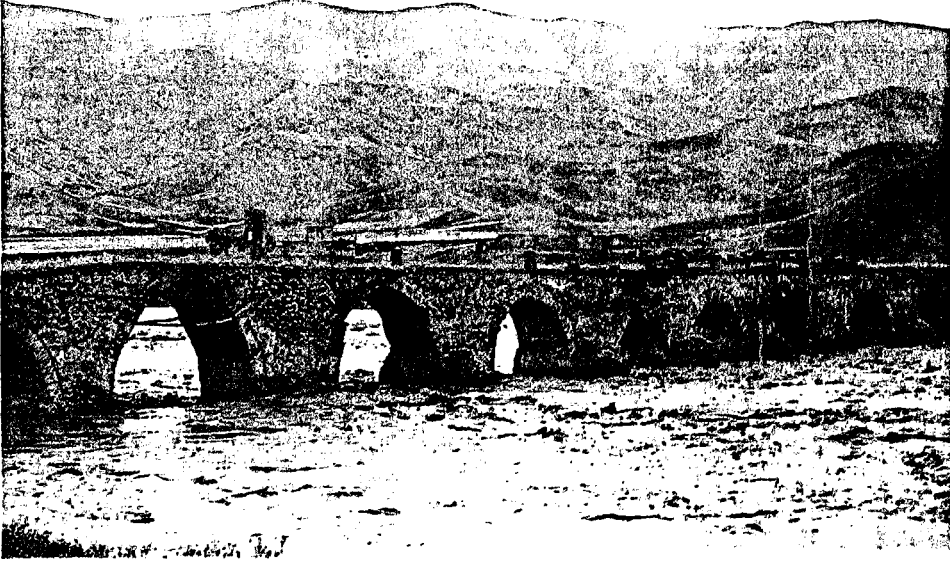
6. Mümine Hatun Kümbeti

7. Ateşgede (Bakü)

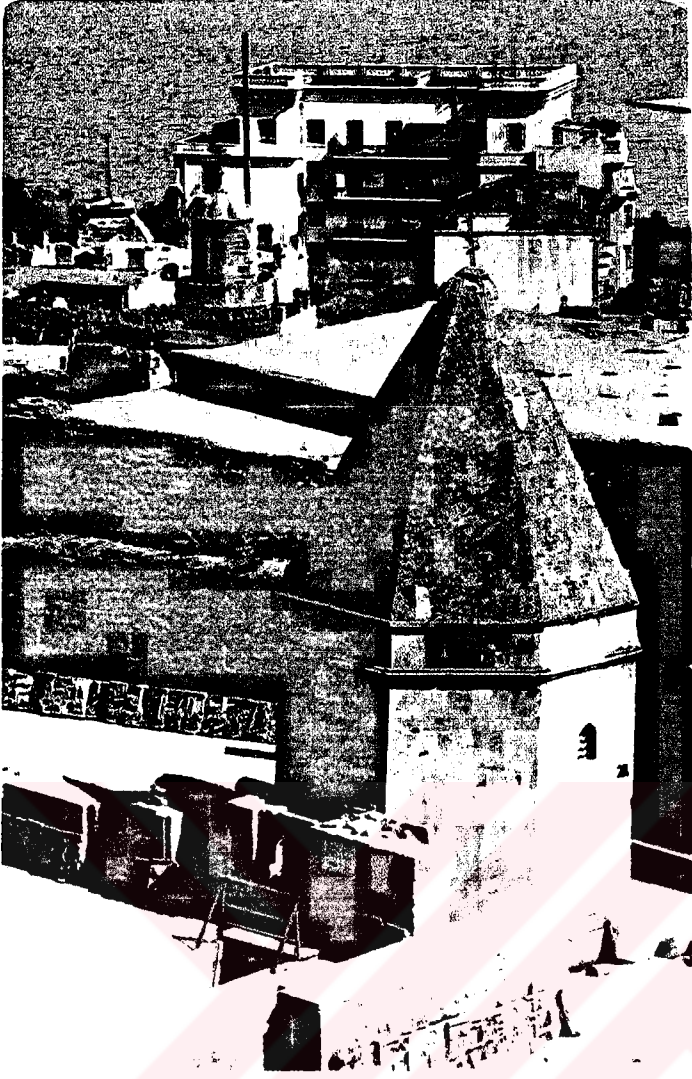
8. Bakü Müzesi

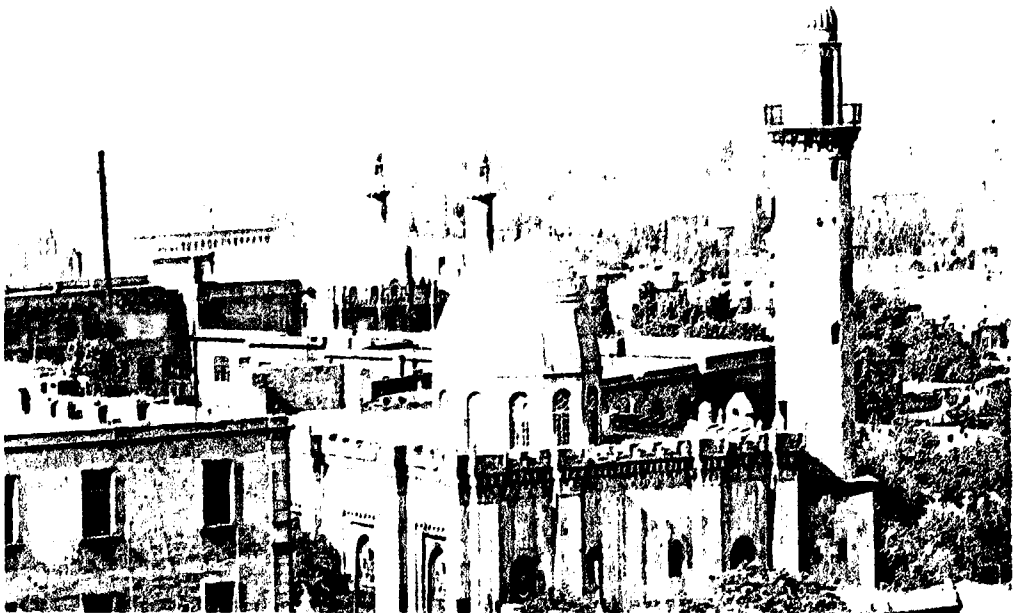
9. Hüdâaferin Köprüsü

10. Şirvanşahlar Sarayı Türbesi

11. Bakü Seyyid Yahya Türbesi

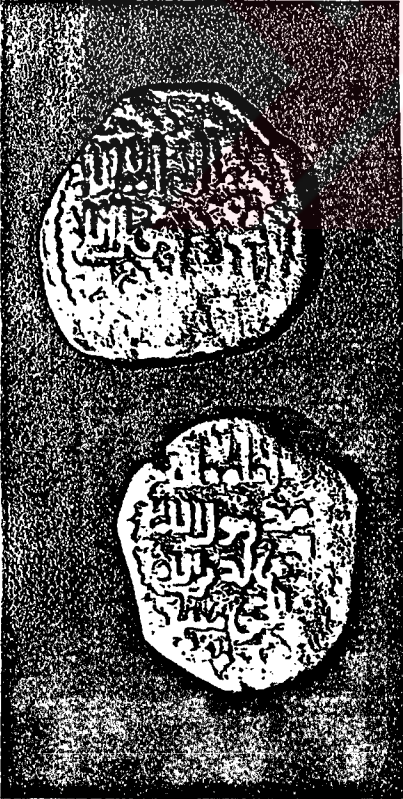
12. Bakü'den umumi bir görünüş

1. İldeniz
(1136-1175)

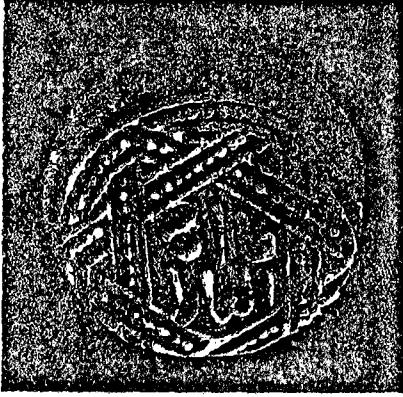
2. Kılıç Arslan
(1186-1191)

3. Ebu Bekir
(1211-1225)

Azerbaycan İldenizliler Sikkelerinden Örnekler.

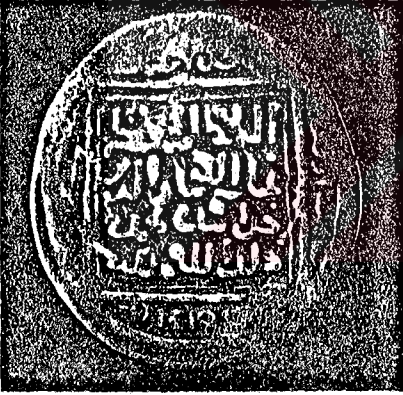
1. Cengiz Han
(1254-1256)

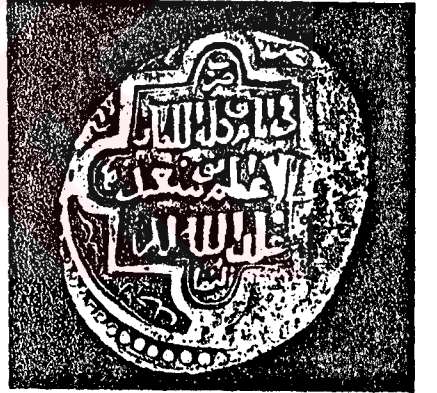
2. Hülagu Han
(1256-1265)

3. Muhammed Hüdabende
(1304, 1316)

4. Ebu Said Bahadır
Han (1316-1335)

5. Şah Şuca
(1359-1384)

6. Toktamış Han
(1376-1391)

Azerbaycan Cengizli ve İlhanlı Sikkelerinden Örnekler

AZERBAIJAN

0 50 100 200 300 Km

- Bugünkü devlet hudutları
- Şimali ve cənubi Azərbaycan hududu
- Arap devrinde cənub hududu (İbn Rüşta və İbn Fəkih'e görə)
- Demiryolları
- Ticarət yolları